Cassandra tegen wil en dank

Frits Bolkestein

bron
Frits Bolkestein, *Cassandra tegen wil en dank*. Prometheus / Bert Bakker, Amsterdam 2013

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/bolk008cass01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

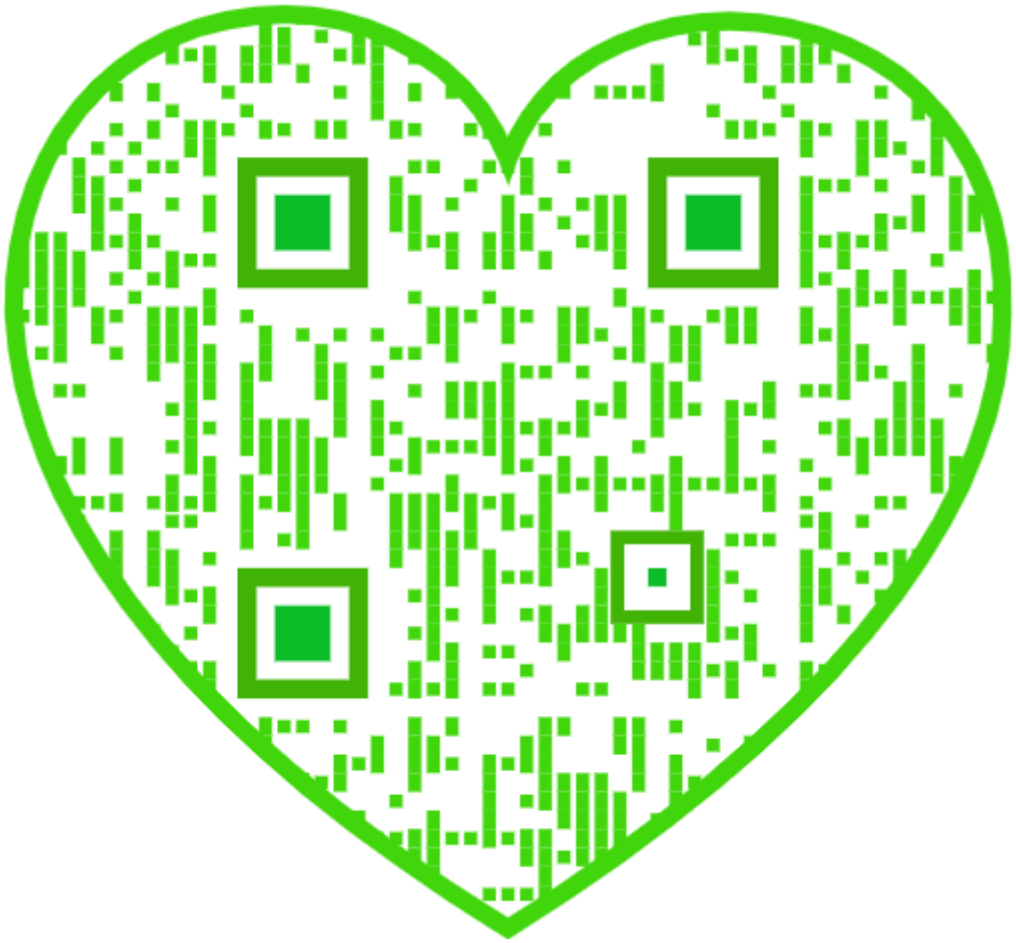

Woord vooraf

Dit boek bevat mijn memoires zoals die in *Elsevier* tussen 19 februari en 22 juni 2013 zijn afgedrukt. Nu is het aardige van apart gepubliceerde memoires dat lezers in staat zijn te wijzen op onvolkomenheden, te vragen om aanvullingen of anderszins commentaar op het gelezene te geven. Ik heb daar terdege nota van genomen en heb mijn reacties telkens in een naschrift vermeld.

Frits Bolkestein, augustus 2013

1
Afkomst

Mijn overgrootvader Klaas Bolkestein, geboren in 1840, was melkslijter aan het Frederiksplein nummer 15 te Amsterdam. Daar is mijn grootvader Gerrit in 1871 geboren. Het gezin woonde in een ‘onderhuis’ - wat wij nu souterrain zouden noemen. Als het hard regende, kwam het grondwater door de naden naar boven en moest er op planken op klossen worden gelopen. Vanaf zijn tiende jaar had Gerrit zijn eigen buurt om melk rond te brengen. Het was hard werken en betekende een spaarzaam leven, maar Gerrit keek later terug op ‘een mooie jeugd’.

Mijn overgrootvader Klaas, een streng calvinist, vond het niet nodig dat Gerrit doorleerde - ‘want zonder boeken kon je ook in de hemel komen’ - maar hij had twee broers die predikant waren en die hebben hem ervan overtuigd Gerrit naar de kweekschool te sturen, ‘want hij had een helder verstand’. In 1884 ging hij naar de Christelijke Normaalschool De Klokkenberg in Nijmegen - die wijd en zijd in christelijke kring befaamd was -, waar hij een strikt gereglementeerd, sober en vlijtig leven leidde. In 1890 slaagde hij voor het onderwijzersexamen. In datzelfde jaar werd hij ook onderwijzer.

Mijn grootvader Gerrit heeft in zijn schooltijd zijn geloof verlaten, wat hem veel vrienden heeft gekost: ‘Dit was [...] een oorzaak van innerlijke eenzaamheid van mijzelf die de vrienden van mijn jeugd ging verlaten en geen nieuwe terugkreeg.’ Zijn zes jaar jongere broer Hendrik, die hoogleraar klassieke geschiedenis in Utrecht is geworden, heeft een mooi boek geschreven: *Wohltätigkeit und Armenpflege im vorchristlichen Alter-*

tum. De stelling van dat boek is dat liefdadigheid en armenzorg ook vóór het christendom bestonden en wel bij de joden, de Grieken en de Egyptenaren. Ik lees hierin een afstand tot het christendom, waarschijnlijk ook als reactie op het calvinisme van zijn vader.

Overigens heeft deze oudoom een vlammend protest laten horen tegen het eredoctoraat dat de Universiteit van Leiden in januari 1930 aan prinses Juliana heeft verleend. De enige reden immers dat de twintigjarige dit eredoctoraat werd toegekend, was dat de Leidse Universiteit door een van haar voorvaders was gesticht. Oudoom Hendrik verweet de universiteit dat zij 'dankbaarheid voor zijn begunstiger' zwaarder had laten wegen dan de 'eerbied verschuldigd aan den Wetenschap'. De Leidse Universiteit, concludeerde hij, had het eredoctoraat 'gedegradeerd tot minder dan een ridderorde, aangezien dat ereteken de begunstigde tenminste nog wordt toegekend op grond van eigen prestatie en niet die van een voorvader'.

Mijn grootvader Gerrit heeft zijn hele leven in het onderwijs gezeten. Tot 1917 werkte hij in het middelbaar onderwijs in Amsterdam, onder meer als directeur van de eerste vijfjarige hbs. Van 1917 tot 1937 was hij inspecteur voor het middelbaar en gymnasiaal onderwijs. In 1939 - hij was toen al met pensioen - is hem gevraagd om minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen in het kabinet-De Geer te worden. In die hoedanigheid heeft hij op 26 november 1939 een toespraak gehouden over de vernieuwing van het onderwijs op de algemene vergadering van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), waarvan hij lid was. De VDB was een van de voorlopers van de VVD.

Een van de punten die hij bij die gelegenheid naar voren bracht, was zijn opvatting dat het onderwijs minder de nadruk op parate kennis zou moeten leggen en meer op de ontwikkeling van het inzicht. Het onderwijs behoorde leerlingen 'slechts de grondslagen en hoofdzaken bij te brengen zodat hun inzicht gevormd werd'. Ik vraag mij af of dit juist is. Zonder een grond-

slag van parate kennis komt inzicht mijns inziens in de lucht te hangen.

Mijn grootvader was een tegenstander van staatsprijzen voor kunst en literatuur. Daar komt alleen maar ellende van, zei hij in de Tweede Kamer kort voor het begin van de Tweede Wereldoorlog. In het geval van Hugo Brandt Corstius heeft hij daarin gelijk gekregen.

In 1943 eiste de Duitse bezetter van Nederlandse studenten en hoogleraren dat zij een loyaliteitsverklaring zouden ondertekenen die erop neerkwam dat zij zich zouden onthouden van elke tegen de bezetter gerichte handeling. Op 7 april van dat jaar sprak mijn grootvader hierover in een uitzending van Radio Oranje. Hij liet geen twijfel bestaan over het standpunt van de regering: 'Weigert, teekent niet.' Ik hoor hierin de *Matthäus Passion*: *'Haltet*, *bindet nicht.'*

Op 28 februari 1944 deed mijn grootvader, eveneens op Radio Oranje, een beroep op alle Nederlanders om een dagboek bij te houden van wat er in Nederland gebeurde. Loe de Jong (de latere RIOD-directeur) had hem daartoe in Londen aangespoord. De veertienjarige Anne Frank schreef op 29 maart 1944 in haar dagboek: 'Gisteravond sprak minister Bolkesteyn aan de Oranje-zender erover dat er na de oorlog een inzameling van dagboeken en brieven van deze oorlog zou worden gehouden. Natuurlijk stormden ze allemaal direct op mijn dagboek af.'

In april en mei 1944 maakte mijn grootvader een studiereis naar de Verenigde Staten, waar hij 25 onderwijsinstellingen bezocht en een eredoctoraat aan de Rutgers University (New Jersey) kreeg. Hij toonde zich onder de indruk van het Angelsaksische onderwijs. Dit zal er mede toe hebben geleid dat hij na terugkeer in Nederland samen met Paul Rijkens van Unilever (de universiteit van) Nyenrode heeft opgericht. In september 1951 ontving hij tezamen met Maria Montessori het eredoctoraat van de Universiteit van Amsterdam.

Ik heb mijn grootvader slecht gekend. Ik was zeven toen in

1940 voor Nederland de oorlog uitbrak en hij met koningin en kabinet naar Engeland vertrok. Na zijn terugkeer in 1945 - hij was toen 74 - is hij vrij snel naar Den Haag verhuisd, waar hij nog enige tijd adviseur van de regering is geweest. Als middelbare scholier en als student in de jaren vijftig had ik daar weinig te zoeken. Ik herinner mij hem slechts als een vriendelijke, wat vormelijke oude heer.

Mijn grootvader is op 25 mei 1956 overleden. Vijf jaar daarvoor, op 13 mei 1951, had hij mijn vader schriftelijk laten weten geen toespraken bij zijn graf te wensen: 'Ik heb de leegheid hiervan dikwijls ervaren; ik begeer dit zelf niet.'

Ik ben vernoemd naar mijn grootvader van moeders zijde, Frits Meyjes. Diens grootvader was lid van de bloeiende onderneming Jeremias Meyjes en Zonen, scheepsbouwers en reders te Amsterdam. Zijn zoon Jan - mijn overgrootvader - trouwde met een meisje uit een chique familie (Van Everdingen), dat een aardig kapitaaltje ten huwelijk meebracht. Overgrootvader Jan heeft dat door lichtzinnige investeringen verspeeld. Mijn grootvader Frits, geboren in 1867, en zijn vier jaar jongere broer Carel zijn in armoede grootgebracht.

Toen grootvader Frits vijftien was, is hij bij het Instructiebataljon van het leger in Kampen terechtgekomen. In zijn militair paspoort staat: '6 augustus 1882 vrijwillig geëngageerd als soldaat voor acht jaar'. Hij heeft zes jaar gediend als soldaat en sergeant. Op 21-jarige leeftijd is hij overgestapt naar het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL), deels uit lust tot avontuur, deels in de hoop daar een goede toekomst te vinden.

Op 20 april 1892 heeft hij de militaire dienst verlaten. Onderwijs had hij bijna niet gehad, noch een behoorlijke opvoeding. Maar algauw vond hij in Semarang een baan bij de Escompto Maatschappij (nu Bank Dagang Negara) als jongste bediende, voor 75 gulden per maand. Aan het einde van dat jaar werd dit 200 gulden. Daar is hij getrouwd met mijn grootmoeder, die ten dele Javaans bloed had en 'de roos van Semarang' werd genoemd. Hij heeft dertig jaar voor die bank ge-

werkt - van 1908 tot 1923 als directeur. In 1920 en 1921 was hij ook lid van de gemeenteraad van Batavia.

In 1923 keerde hij terug naar Nederland en ging in Bussum wonen. Ik heb hem enigszins gekend. In mijn gymnasiumtijd heb ik hem een aantal keren opgezocht. Gezeten in een grote stoel tegenover hem las ik *Merijntje Gijzen* van A.M. de Jong. Toen hij daartegen bezwaar maakte, ben ik verder weggebleven.

Zijn broer, mijn oudoom Carel, is in het verzekeringsbedrijf terechtgekomen: eerst bij de Münchener Rückversicherung, daarna in Zürich en vervolgens in Stockholm, waar hij het reassurantiebedrijf Atlas heeft opgezet. Hij is daarvan ook directeur geworden. In de zomer van 1955, na mijn kandidaatsexamen, heb ik daar een maand of drie wat administratief werk gedaan. Het was een prachtige zomer. Het kantoor aan het Stureplan sloot om 16.15 uur. Elke dag nam ik de bus naar het strand om in zee te zwemmen. Elke week at ik bij mijn oudoom. Hij was heel aardig voor mij. In de lange avonden las ik veel, onder meer *Der Zauberberg* van Thomas Mann, dat later nog een rol in mijn studentenleven zou spelen.

Mijn grootvader Frits en zijn broer Carel hebben het niet makkelijk gehad. Beiden hebben hun moeilijkheden overwonnen en de top bereikt van de ondernemingen waarvoor zij werkten. Het huidige overheidsbeleid strekt ertoe alle hobbels in het leven zoveel mogelijk te vereffenen. De waarde van het obstakel als zodanig wordt daarmee veronachtzaamd. Dat levert veel verwende mensen op, die ook minder presteren. Lees Bordewijks *Karakter*.

Mijn vader Nicolaas is op 21 februari 1902 in Nijmegen geboren, waar mijn grootvader lesgaf aan De Klokkenberg. Mijn moeder, Anna Margaretha Meyjes, is op 16 december 1900 in Semarang geboren. Net voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog is zij naar Nederland gekomen en in Bussum bij familie ondergebracht. Later werd onderdak voor haar gezocht in Amsterdam. Zij kwam te wonen in het huis van mijn groot-

vader Bolkestein, die inmiddels aan de Moreelsestraat woonde. Daar heeft zij mijn vader leren kennen, over wie zij later tegen mij zei: ‘Ik had nog nooit iemand zo horen praten.’ Het Indische milieu waaruit zij voortkwam, was materialistisch. Dat was mijn vader allerminst. In 1924 werd mijn vader advocaat in Amsterdam. Zij trouwden in maart 1926. Mijn broer Nico werd geboren op 3 april 1927, mijn broer Jan 17 mei 1929 en ikzelf 4 april 1933.

Op 7 oktober 1940 werd mijn vader door de Duitsers gearresteerd en overgebracht naar het concentratiekamp Buchenwald, 8 kilometer van Weimar, de stad van Goethe en Schiller. Mijn moeder, mijn twee broers en ik bleven in Amsterdam achter. Ik was toen zeven. Mijn vader behoorde tot een groep gijzelaars voor de 2400 Duitsers die bij het uitbreken van de oorlog in het toenmalige Nederlands-Indië waren geïnterneerd. Zij werden om die reden de ‘Indische gijzelaars’ genoemd. Dat die Duitsers in Indië waren geïnterneerd, was in strijd met het Duitse *Ehrempfinden* en met de ‘*loyale und grosszügige Behandlung welche von der Besatzungsmacht gegenüber dem niederländischen Volk angewandt wird*’, zo liet rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart in een brief aan mijn vader weten.

Onder de 116 gegijzelde Nederlanders bevonden zich veel vooraanstaanden. Uit de Tweede Kamer kwamen Willem Drees en Hendrik Tilanus, uit de wetenschap de historicus P. Geyl en de filosoof H.J. Pos, die een leerling was van Henri Bergson. Verder mensen als de latere concertmeester van het Concertgebouworkest Jo Juda en de classicus Evert Straat. Mijn vader zat er omdat hij de oudste zoon was van mijn grootvader, die als minister van Onderwijs met de rest van het kabinet in Londen zat. Om dezelfde reden zat Sjoerd Gerbrandy er.

De Indische gijzelaars hoefden niet te werken. Zij werden niet mishandeld (hoewel er later acht zouden worden gefusilleerd) en zij mochten post en zelfs Rode Kruispakketten ontvangen. Post moest worden geadresseerd aan nr. 3390, Block 41, Konzentrationslager Weimar-Buchenwald, Thüringen.

Vanwege die voorrechten werden zij *Ehrenhäftlinge* genoemd. Sytze van der Zee sprak later van 'De Gouden Hoek van Buchenwald' in zijn gelijknamige boek. Wel zagen zij tussen het prikkeldraad door hoe het de andere gevangenen in Buchenwald verging. Mijn vader heeft daar nooit over willen spreken. Dat vond hij niet kies, denk ik.

Ook anderszins was hij zwijgzaam. Hij liet zich nauwelijks over anderen uit. Wel herinner ik mij zijn kritische vermelding van de godsdienstige dagwijdingen, die in aantal toenamen naarmate de oorlog langer duurde, en natuurlijk de befaamde eerbetuigingen aan de niet-bestaande William Spark. Gevangenen van buiten de hoofdstad kwamen niet op het idee te denken aan de Willemsparkweg in Amsterdam.

Op 15 november 1941 werden de Indische gijzelaars vanuit Duitsland overgebracht naar het grootseminarie Haaren in Noord-Brabant. Daar verbleven zij tot mei 1942, waarna zij naar het kleinseminarie Beekvliet gingen. Dat was van korte duur, want in oktober 1942 verhuisden zij naar de voormalige katholieke jongensschool De Ruwenberg, die zich evenals Beekvliet in Sint-Michielsgestel bevond. Zij verbleven daar tot september 1944, toen zij werden overgebracht naar het concentratiekamp Vught.

In die tijd bereikte mijn moeder het Rode Kruisbericht dat de overgebleven gijzelaars - sommigen waren immers om verschillende redenen reeds vrijgelaten - naar het concentratiekamp Oranienburg nabij Berlijn zouden worden getransporteerd. Maar de trein die voor dat transport moest zorgen, werd vanuit de lucht onder schot genomen en is nooit in Nederland aangekomen. Intussen was in Vught de geallieerde luchtvloot naar Arnhem en Nijmegen te zien. De Duitse kampcommandant heeft toen de poort van Vught opengezet en de gijzelaars gezegd dat ze het verder zelf maar moesten uitzoeken. Mijn vader is in vier dagen naar Amsterdam gelopen, waar hij op tijd aankwam om de Hongerwinter mee te maken.

In Buchenwald filosofeerden velen al over wat er in Neder-

land na de oorlog moest gebeuren, en in Sint-Michielsgestel werd dit in vele commissies, groepjes en vormen van overleg voortgezet. Madelon de Keizer heeft hierover geschreven in haar boek *De gijzelaars van Sint Michielsgestel*, waarvan de ondertitel luidt: *Een elite-beraad in oorlogstijd.* Daaraan ontleen ik het volgende.

Algemeen heerste de mening dat de Nederlandse politiek op een nieuwe leest zou moeten worden geschoeid. De vooroorlogse scheidslijnen moesten worden doorbroken. Sommigen meenden dat de oorzaak van de oorlog in de verziekte westerse samenleving lag. Gelukkig was P. Geyl er om te wijzen op Hitlers veroveringsoorlog. Maar die was dan ook historicus.

Het liberale kapitalisme met zijn concurrentie en reclame had zichzelf overleefd: dat had de crisis van de jaren dertig wel aangetoond. Het zou moeten worden vervangen door een geleide economie en een corporatieve staat. Later is dat de door de katholieke politicus Carl Romme al in de jaren dertig aangeprezen Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO) geworden. Maar die geleide economie moest dan wel gebaseerd zijn op de ‘openbaring Gods in Gerechtigheid en Liefde’, aldus de latere minister van Financiën Piet Lieftinck. De christelijke normen moesten in het politieke leven worden herbevestigd, zoveel was duidelijk. De parlementaire democratie werd als onmachtig en verstard ervaren. Voorstellen ter wijziging gingen meest in autoritaire richting. Het ‘elite-beraad’ was duidelijk bevoogdend van opvatting: het volk moest worden geleid en opgevoed. Het socialisme, ten slotte, moest een personalistisch karakter krijgen. Wat dat personalisme precies inhield, werd niet duidelijk. Het leek op een geestelijk reveil dat zou moeten uitmonden in een harmonisch geordende organische samenleving, een soort kruising tussen socialisme en kapitalisme. Maar in het bevrijde Nederland was er ‘geen enthousiasme voor een door christelijk reveil geïnspireerde volksbeweging. Daarmee verviel de hoop op een al in Gestel tot stand gebrachte doorbraakpartij,’ aldus Madelon de Keizer.

Van dit alles is na de oorlog niets terechtgekomen. Nederland ging in 1945 door waar het in 1940 was gebleven. De echte waterscheiding zou pas komen in de jaren zestig. De PBO is er ondanks verzet van de VVD gekomen, maar heeft buiten de landbouw weinig betekend. De Sociaaleconomische Raad werd de kroon op de PBO. Ik heb daar altijd wat laconiek tegen aangekeken. De 'Derde Weg' is een tijd lang gepropageerd als compromis tussen communisme en kapitalisme. Maar dat begrip is in de golven van 1989 ondergegaan.

Over deze zaken heb ik mijn vader nooit horen spreken. Of hij meedeed met het 'elite-beraad' betwijfel ik. Waarschijnlijk was hij daar te verstandig voor. Hij las liever Vergilius met Evert Straat, voor wie hij veel bewondering had. In het begin van de jaren negentig, tijdens het kabinet-Lubbers III, ontstond het zogeheten 'Des Indes-beraad'. Dat was een op onregelmatige tijden bijeenkomend gezelschap van leden van de VVD, PvdA en D66 in Hotel Des Indes in Den Haag dat zich beraadde op de vorming van wat later het eerste paarse kabinet zou heten. Ik heb daar nooit aan meegedaan. Ik wilde de kunstmatige weerzin tussen VVD en PvdA overwinnen en heb dat in 1989 ook tegen weekblad *Elsevier* gezegd: 'De VVD heeft sinds de jaren vijftig niet meer geregeerd met de PvdA en dan krijg je over en weer een verkrampte toestand. Dat is verkeerd. Ik vind dat VVD'ers die combinatie absoluut niet moeten uitsluiten.' Voor de vorming van het kabinet-Kok I had ik dat 'Des Indes-beraad' dus niet nodig.

Na de oorlog moest mijn vader deelnemen aan de Bijzondere Rechtspleging, die recht moest spreken over hen die in de oorlog misdaden hadden begaan. Mijn vader vond dat een moeilijke taak. Hij was misschien geen aanhanger van het adagium *'tout comprendre c'est tout pardonner'*, maar hij was uitgesproken mild. Hij hield niet van straffen. Hij moest eens een Duitser bij name van Fiebig beoordelen die machines uit Nederland naar Duitsland had laten transporteren. Hij heeft Fiebig vrijgesproken, oordelende dat deze slechts instructies had gevolgd en verder niets had misdaan. Wij hebben daarna

van deze Fiebig jarenlang met Kerstmis pakketten met lekkers ontvangen. Die gingen steeds retour.

Mijn vader is vervolgens rechter-plaatsvervanger geworden, daarna rechter, raadsheer aan het Hof van Amsterdam en ten slotte president van datzelfde Hof. Hij overleed op betrekkelijk jonge leeftijd in 1975. Ik werkte toen in Parijs. Hij hield zich aan de hoogste ethische normen. Ik vraag mij af in hoeverre ikzelf daaraan voldoe. Mijn moeder heeft het in de oorlog moeilijk gehad. Alleen, met een man in toch onzekere omstandigheden, met drie jongens en zonder geld (dat zij bij familie moest zien te lenen). Maar ik heb haar de vier jaar van mijn vaders gevangenschap geen traan zien laten. Zij was een vrouw met pit en als het moest een grote mond. Wel heb ik haar '*Bitte bitte*' over de telefoon tegen een of andere *Feldwebel* horen zeggen toen zij mijn vader in Sint-Michielsgestel om iets dringends moest spreken. Het brandt nog in mijn oren.

Hoe was het met mijzelf in de oorlog gesteld? Ik ging naar de lagere school. Die functioneerde tot de Hongerwinter seminormaal, behalve dat Hans Hendriks en Ineke Berens halverwege die periode verdwenen. Onze klasgenoot Lo Asscher daarentegen deed mee zonder een jodenster te dragen.

Van de jodenvervolging heb ik weinig geweten. Eens werd na de sperre aangebeld door een jonge vrouw die vroeg of zij de nacht bij ons mocht doorbrengen. Dat mocht, maar de volgende dag, zei mijn moeder, moest zij weer verder, want met een man in gevangenschap wilde zij geen risico's nemen.

De Hongerwinter was onaangenaam. Vanwege de *Arbeitseinsatz* waagden onze onderwijzers zich niet meer op straat. Zij gaven ons zoveel mogelijk thuis les. Heb ik honger geleden? Niet echt, maar de eeuwige suikerbieten die wij in velerlei vorm op tafel kregen, verveelden snel. En de bloembollen die wij moesten eten, waren afschuwelijk. Verder was het koud. Vroeg in de ochtend ging ik hout 'organiseren', zoals dat toen heette, door takken te zagen in de bosjes waar nu het Hilton Hotel staat. 's Avonds lazen wij rondom de carbidlamp die stonk. Ik heb die

winter de grootste fout van mijn leven gemaakt door te weigeren om te volharden in de pianolessen die mijn ouders mij wilden laten volgen.

Vijf september 1944 wordt Dolle Dinsdag genoemd. Het gerucht ging dat de geallieerden in aantocht waren, ja, dat hun tanks Den Haag al hadden verlaten. Urenlang stonden Amsterdammers, onder wie ik, aan de kant van de Zeilstraat, destijds de toegangsweg tot Amsterdam. Maar er kwam niets. De Duitsers en hun collaborateurs hebben wel een schok gekregen. Een aantal werd op de Afsluitdijk gesignaleerd, op de vlucht naar Duitsland.

Ik was zeven toen de oorlog begon, dus veel te jong voor het verzet. Hoe had ik mij gedragen als ik tien jaar ouder was geweest? Het is de eeuwige vraag, en niemand kent het antwoord. Collaboratie was uitgesloten, zoveel was zeker. Maar zou ik actief aan het verzet hebben deelgenomen of zou het de *innere Emigration* zijn geweest?

Naschrift

Ik heb mij hierboven kritisch uitgelaten over de nadruk die mijn grootvader Bolkestein op het inzicht legde, onder verwaarlozing van parate feitenkennis. Ik begrijp die houding wel, want in de tijd dat hij studeerde - het laatste kwart van de negentiende eeuw - was het onderwijs wel erg beheerst door die parate kennis. Kennelijk wilde hij daar een tegenwicht aan geven, niet beseffende hoezeer alle parate kennis nu zou worden ondergesneeuwd onder invloed van nieuwe en modieuze theorieën.

Geheel in lijn met zijn inzicht schreef hij een waarderend woord in een gedenkschrift gedateerd 25 september 1954 ter huldiging van Kees Boeke en zijn Werkplaats in Bilthoven. Mijn grootvader noemde hem ‘de profeet van het nieuwe onderwijs’. ‘Kees Boeke,’ schreef hij, ‘wilde niet weten van een reformistische vernieuwing van het onderwijs: radicaal moest

die zijn.' Daar is niets van terechtgekomen. In mijn gymnasiumtijd werd met Boekes ideeën slechts gespot.

Overigens was Loe de Jong waarderend over mijn grootvader. Hij roemde diens 'frisse geest: alle denkbeelden die in de richting van onderwijsvernieuwing gingen, spraken hem aan. [...] Hij was een pittig en fijnzinnig mens. Hij was geen politieke krachtfiguur.' Hij keerde zich ook tegen een autoritair koningschap. Hij had, schreef De Jong, 'vast vertrouwen in ons volk dat het nooit een autoritair koningschap zou dulden'. Koningin Wilhelmina zag geen plaats voor hem in het derde kabinet-Gerbrandy, maar Gerbrandy zelf heeft hem gehandhaafd.

De heer J. Meihuizen heeft mij laten weten dat de zaak-Fiebig anders is dan ik heb geschreven. Richard Fiebig had een belangrijk aandeel gehad in de overschakeling van de Nederlandse vredeseconomie op de oorlogseconomie ten behoeve van de Duitse oorlogvoering. De cruciale vraag was in hoeverre het Nederlandse bedrijfsleven zich vrijwillig dan wel onder dwang had laten inschakelen. Was dit vrijwillig, dan kon het Fiebig niet ten laste worden gelegd. Alleen in het geval van dwang mocht dit gebeuren. Slechts een nader onderzoek zou kunnen uitmaken wanneer van het een dan wel van het ander kon worden gesproken. Op 2 april 1951 werd de zaak verwezen naar de rechter-commissaris te Amsterdam. Op dat ogenblik was dit mijn vader. Kort daarna wendde Fiebig zich tot de rechtbank met een verzoek tot opheffing dan wel schorsing van de voorlopige hechtenis waarin hij sinds april 1947 had verkeerd. Het verzoek tot opheffing werd afgewezen, maar dat tot schorsing werd bevolen. Op 29 juni werd Fiebig bij Roermond over de grens gezet, nadat was gebleken dat de betrokken rechter-commissaris - mijn vader dus - geen bezwaar had tegen diens vertrek daarheen. Een nader onderzoek heeft niet meer plaatsgehad. Daar zag mijn vader klaarblijkelijk geen heil in. Mr. G.E. Langemeijer, advocaat-generaal bij de Hoge Raad, meende: 'Mijn advies inzake Fiebig

is niets meer aan de zaak te doen.' Aldus eindigde de zaak-Fiebig. Mijn vraag nu is of het verstandig was iemand die door zijn vierjarige gevangenschap onder de Duitsers had geleden (mijn vader), te belasten met (een deel) van de bijzondere rechtspleging.

2
Een gouden tijd

Ik heb het altijd als een voorrecht beschouwd te kunnen studeren. In september 1945 ging ik naar de eerste klas van het Barlaeus Gymnasium aan de Weteringschans in Amsterdam. In die klas zaten 33 kinderen. Het schoolgebouw was uiterst sober. Er waren klaslokalen met voor iedere twee leerlingen een bank, een podiumpje voor de leraar en zwarte borden waarop met krijtjes kon worden geschreven. Voor de winter was er een centrale verwarming, die zo nu en dan vervaarlijk knalde. 's Zomers moesten de tuimelramen soms dicht omdat de achter de school gelegen Zieseniskade zo stonk.

Toch hebben wij uitmuntend onderwijs gehad. Iedereen was blij dat de oorlog voorbij was en dat leidde tot veel animo. Dit maakt mij ook sceptisch jegens ieder die nu zegt dat het onderwijs meer geld behoeft. De kwaliteit van het onderwijs, meen ik, hangt hoofdzakelijk van twee zaken af: de inzet van de leraar en de ontvankelijkheid van de leerlingen.

Ik had geen moeite met de stof en omdat ik ambitieus was en wilde opschieten met mijn leven, heb ik mijn vader voorgesteld dat ik vanuit de vijfde klas eindexamen zou doen, omdat de zesde toch alleen maar herhalingen bevatte. Mijn vader was bevriend met de rector, C.R. van Paassen, met wie hij mijn voorstel heeft besproken. Die had een beter idee. Ik volgde toen de bètarichting, omdat ik gecharmeerd was van wiskunde. Van Paassen stelde voor dat ik de alfarichting erbij zou doen en dan aan het einde van de zesde klas daarin staatsexamen zou afleggen. Ik zou dat doen onder leiding van de leraar klassieke talen J.D. Meerwaldt, die mij privélessen zou geven in de twee

Griekse en twee Latijnse schrijvers die de bètaleerlingen niet kregen. De geschiedenisstof moest ik dan maar zelf tot mij nemen.

Ik herinner mij nog levendig de opwinding die ik voelde toen ik voor het eerst met Meerwaldt Herodotus las. Ik had twee of drie uur in de week les van hem. Bovendien was hij de leraar Latijn voor onze bètaklas, zodat ik hem daar ook drie uur zag. Later, na mijn kandidaatsexamen wis- en natuurkunde, koos ik Grieks als bijvak en ben ik voor privéles naar hem teruggekeerd. Ik heb ongelooflijk veel van hem geleerd.

Het was een gouden tijd. Ik speelde tennis. Vele middagen heb ik doorgebracht in het tennispark Festina, in het Amsterdamse Vondelpark, waarna ik naar Meerwaldt in de Vondelstraat ging om een stuk Tacitus of Sophocles te vertalen.

In mei en juni 1951 heb ik een goed examen bèta gedaan. Voor mijn staatsexamen alfa moest ik naar Amersfoort. Mijn vader ging met mij mee. De spanning was er toen af. Ik ben geslaagd, maar met middelmatige cijfers.

Op 13 november 2003 ontving ik van de mij onbekende Peter Hermans een stuk van 32 bladzijden over de joodse kinderen die tijdens de oorlog op het Barlaeus Gymnasium hadden gezeten. Dat telde in 1940 ongeveer 350 leerlingen, van wie er op 1 november 1940 ongeveer 80 joods waren. Op 1 september 1941 moesten zij allen van deze school af en verhuizen naar het Joods Lyceum, aan de Voormalige Stadstimmertuin 1, om de hoek bij de Amstel. Het relaas van Hermans vertelt hoe het deze kinderen verder is vergaan. Hun lot was gruwelijk.

Ik zat zelf toen op de lagere school. Toen ik in september 1945 naar het Barlaeus Gymnasium ging, sprak niemand over het lot van de joodse leerlingen. Ook Thijs Ornstein, die bij mij in de klas zat, deed dat niet. Vanaf de stoep van het Stedelijk Museum hebben wij samen Winston Churchill voorbij zien rijden. Wij zijn boezemvrienden geworden. Klasgenoten bleven wij tot een conflict met onze leraar Latijn Van Leeuwen hem naar een parallelklas deed uitwijken.

Deze Van Leeuwen had, aldus Peter Hermans, een gemengd oorlogsverleden. In 1941 is hij in Duitsland het onderwijs gaan bekijken. Toen hij terugkwam, was hij veranderd. Ik heb hem als enorm stimulerend ervaren. Meerwaldt daarentegen, nogmaals volgens Hermans, maakte anti-Duitse spotprenten achter op het schoolbord. Hij kon geweldig goed tekenen.

Op het gymnasium heb ik zes jaar wiskundeles gehad van onze klassenleraar Mooij. In de zesde klas vroeg hij ons - de klas was intussen ingekrompen tot vijftien leerlingen - wat wij na het eindexamen van plan waren te doen. Toen ik aan de beurt kwam, antwoordde ik: 'Wis- en natuurkunde studeren,' waarop hij zei: 'Wat een moed!' Hij heeft meer gelijk gekregen dan ik toen kon vermoeden.

Nu trof het zo dat beneden in het schoolgebouw een advertentie hing van het Nederland Amerika Instituut waarin gegadigden voor een studiebeurs van een jaar in de Verenigde Staten werden opgeroepen zich te melden. Het was zes jaar na de oorlog. Amerika trok mij enorm. Het liet de toekomst zien en beschikte over een enorm prestige. Ik heb mij aangemeld.

De beslissing liet lang op zich wachten. Intussen ben ik naar Parijs gegaan om te logeren bij een verre nicht van mijn vader in de Rue Tournefort vlak bij het Panthéon in het vijfde arrondissement. Haar man was de uitgever van Les Éditions de Minuit en zij woonden boven de drukkerij. Die uitgeverij heeft tijdens de oorlog verboden literatuur gepubliceerd, onder meer van Vercors (*Le Silence de la Mer*, *Les Armes de la Nuit*). Het was daar dat ik het telegram van mijn vader kreeg waarin stond: '*Tu partiras pour l'Amérique.*' Teruggekomen hoorde ik dat ik een studiebeurs had gekregen voor het Oregon State College, in het westen van de Verenigde Staten.

Toen ik mijn reispapieren ging afhalen op het Museumplein, waar het Nederland Amerika Instituut huisde, bleek de toeristenklasse van de boot vol te zijn (van trans-Atlantisch vliegen was toen nog geen sprake). Zo kwam ik in de eerste

klasse van de Veendam (Holland-Amerika Lijn) terecht: geheel boven mijn stand. De overtocht duurde een dikke week. Ik las. Er was een strijkje dat Victor Silvester-muziek speelde. Voor de rest hield ik mij bij mezelf. Ik herinner me mijn opwinding toen ik de wolkenkrabbers van New York boven de horizon zag opdoemen.

In New York sliep ik een nacht in een YMCA-hotel. Daarna begon een lange treinreis van vijf dagen en nachten naar het westen, onderbroken door een nacht in een hotel in Chicago. Ik had mij geen betere introductie tot dat enorme land kunnen wensen. Alleen al om de staat Montana te doorkruisen had de trein 25 uur nodig. Later volgde hij het dal van de Columbia-rivier. (In 2011 hebben mijn vrouw en ik die reis nog eens overgedaan.) In Spokane moest ik uitstappen om een Greyhound-bus te nemen naar Corvallis - 'hart van de vallei' -, waar het Oregon State College was gevestigd. Ik werd van het busstation afgehaald door Austin Walter, de decaan voor de buitenlandse studenten.

Ik ben er niet één, maar twee jaar gebleven. Het eerste jaar woonde ik bij drie *fraternities*, vergelijkbaar met leden van studentendisputen in Nederland, die een heel huis tot hun beschikking hadden. Daar moest ik integreren: wat betreft kleding, manieren en ook taal. Ik sprak namelijk, na vier zomervakanties in Engeland, redelijk goed Engels, maar toch niet zo vloeiend als ik zelf nodig vond. Ik wilde mij in niets onderscheiden van de andere studenten.

Daar ben ik dus wis- en natuurkunde gaan studeren. Dat viel niet mee. De leerboeken waren anders dan ik verwachtte. De notering van de mechanica was mij vreemd. De analyse - daar calculus genoemd - vond ik moeilijk. Zo was er meer. Maar op het gymnasium had ik een solide basis meegekregen en het lukte. De wekelijkse opgaven kon ik steeds makkelijker maken.

Verder speelde ik volleybal met de jongens van mijn fraternity. Zo nu en dan werd ik uitgenodigd voor een of ander gezelschap te spreken, wat mij in staat stelde enigszins in de staat Oregon rond te kijken. Vooral het oostelijke, droge deel van

Oregon trok mij aan. Dat was groot. Het strekte zich uit tot in Idaho. Kortom, na een paar maanden begon ik mij thuis te voelen.

Weer zag ik een advertentie, dit keer voor een zomerkamp in Mexico. Dat gaf mij de gelegenheid wat Spaans te leren, dacht ik. Met anderen kon ik meereizen tot Austin, de hoofdstad van Texas, vanwaar ik tot Laredo aan de grens liftte. Het zomerkamp werd georganiseerd door de American Friends Service Committee. Dat was een door de quakers geïnspireerde organisatie die zich in de Eerste Wereldoorlog verdienstelijk had gemaakt door gewonden per ambulance af te voeren. De quakers zijn namelijk pacifistisch, dus meer dan dit wilden zij in die oorlog niet doen. Het hoofdkwartier van deze Los Amigos bevond zich in Cuernavaca, niet ver van Mexico-Stad. Daar werden alle vrijwilligers, onder wie ik dus, voorgelicht over wat hun te doen stond. Het groepje waartoe ik behoorde, moest in een afgelegen dorp in de buurt van Puebla een school bouwen.

Het platteland van Mexico was weer een nieuwe ervaring. Wij zijn daar in aanvaring gekomen met de katholieke kerk. Graham Greene mag in *The Power and the Glory* hebben geschreven over de tijd dat die kerk in Mexico werd onderdrukt, in ons dorp bestond nog alleszins de ecclesia militans (de strijdende kerk). Wij hulpverleners wilden meer contact met de dorpsbewoners. Wij bouwden die school immers voor hen. Daarom hadden wij een avond georganiseerd waarvoor wij een aantal van hen hadden uitgenodigd. Dat verliep niet soepel. Om de atmosfeer wat losser te maken, hebben wij toen de samba geïntroduceerd. De volgende dag heeft de lokale priester zich in zijn preek gekeerd tegen de samba - die een onzedige dans zou zijn - en dus tegen onze hele aanwezigheid. Ons leidersechtpaar, sociologen uit Chicago, moest naar de burgemeester om alles uit te leggen.

Mijn tweede jaar in Corvallis heb ik doorgebracht in een studentenhuis dat ik samen met een clubje buitenlandse stu-

denten had gehuurd. Ik herinner mij een jongen uit Japan en een uit Thailand, twee Grieken (van wie ik er een, Tony Syriotis, onlangs in Athene heb opgezocht) en een nogal domme Iraniër, Mansur Ferdows, van wie ik mij afvraag of hij nog leeft. Aan het hoofd van dit geheel stond Gus Williams uit Ghana, die mij vertelde dat wanneer hij als kind stout was geweest, zijn moeder een rode peper in zijn achterwerk stopte.

Ook moest ik geld verdienen. Ik kreeg de kans assistent te worden van een van de hoogleraren wiskunde, die een idee op het terrein van de vectoranalyse wilde uitwerken en iemand nodig had die berekeningen op een rekenmachine kon uitvoeren. Dat was een mechanisch werkende machine: de elektronische rekenmachine bestond in 1952 nog niet, laat staan de digitale. De mechanische machine werkte erg langzaam. Ik moest de gegevens intoetsen en staarde toen wezenloos naar het ratelende apparaat tot het antwoord kwam. Ik ben bang dat ik mij slecht van mijn taak heb gekweten, want na een paar maanden zei mijn hoogleraar dat ik kon gaan. Ik heb mij sindsdien nooit meer met vectoranalyse beziggehouden. Daarmee viel wel een bron van inkomsten weg. Gelukkig wist Austin Walter bij een rijk geworden ijzerhandelaar een vervangende toelage los te peuteren.

Mijn studie in de wiskunde kreeg overigens steeds meer te lijden onder mijn andere interesses. Zo volgde ik een college over American Government om te leren hoe Amerika werd geregeerd, in English Composition om goed Engels te leren schrijven, in Spaans om de kennis die ik in Mexico had opgedaan te verstevigen, en zelfs in de Bijbelse Bergrede (Matteüs 5-7) uit pure belangstelling. Ik maakte uitstapjes naar de zonovergoten campus van Stanford, ten zuiden van San Francisco, en naar Vancouver, over de grens met Canada.

Het is misschien vanwege deze verschillende activiteiten dat mij werd gevraagd toe te treden tot een klein groepje dat de tweejaarlijkse International Week moest voorbereiden. Dat vond ik een leuke taak waarvoor ik mij enthousiast wilde inzet-

ten. Maar er gebeurde niets. Het groepje kwam niet bijeen. Toen dacht ik: dan ga ik het zelf maar doen. Met behulp van een adviseur en een secretaresse heb ik toen in een maand of drie een programma voor de tweedaagse conferentie georganiseerd. Ik heb zelfs Charles Sprague (1887-1969), de gouverneur van de staat Oregon, weten te strikken. Alles bijeen kon ik ermee voor de dag komen.

Maar van studeren kwam in die tijd natuurlijk niets terecht. Mijn hoogleraar elektrodynamica, die naar de Griekse naam Nicodemus luisterde, gaf mij een dikke onvoldoende voor mijn werkstuk, en schreef erbij: *'I hope you will find your reward for International Week in heaven's.*'

Ik heb zelf van die activiteiten veel geleerd. Het was de tijd van de Europese Defensiegemeenschap, die in het Franse parlement was gestrand, en de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, de voorloper van de Europese Unie. De positie van Turkije was belangrijk. Voor een van de forumdiscussies van International Week had ik een Turkse student benaderd. Die weigerde, met de mededeling dat hij eigenlijk Armeniër was, dat zeer velen van zijn voorouders door de Turken waren vermoord en dat hij daarom geen zin had voor Turkije te spreken. Dat was voor mij toen totaal nieuw.

Mijn tijd in Corvallis naderde zijn einde. De avond voor mijn vertrek werd ik te eten gevraagd door mijn decaan Austin Walter. Na het eten vroeg hij mij wat ik na twee jaar van Amerika vond. Mijn antwoord was kritisch. Ik zei dat ik Amerikanen erg conformistisch vond. Vooral zijn vrouw heeft mij dat antwoord kwalijk genomen. Zij had gelijk. Ik had op zijn minst iets aardigs kunnen zeggen tegen de mensen die mij zo hadden geholpen. Maar ik had ook gelijk, want studenten en staf van zo'n landelijk, op techniek georiënteerd college leefden binnen duidelijk gemarkeerde lijnen en schuwden alles wat controversieel was.

Voordat ik naar Nederland terugkeerde, wilde ik een grote reis maken door dat onmetelijke land. Met een kolonel van het

Amerikaanse leger mocht ik tot San Diego meerijden. Vandaar nam ik een Greyhound-bus oostwaarts: eerst naar El Paso - vanwaar ik in een paar uur weer in Mexico kon zijn; de grensovergang was toen wat makkelijker dan nu. Toen naar New Orleans.

Gedurende die reis ben ik geconfronteerd met rassendiscriminatie. Tijdens een busstop bij een café kwam een zwarte vrouw achter mij aan die een vragende blik op de eigenaar richtte. Die gebaarde dat de vrouw naar de achterkant van het café moest. Het was toen - 1953 - nog de tijd van de *separate but equal facilities.* Die wil ik nu toch wel eens zien, dacht ik, en ik liep achter de vrouw aan. Zij moest haar coca-cola in een veredeld kippenhok drinken. Iets soortgelijks overkwam mij in New Orleans. Ik wilde de stad zien en nam daartoe een bus. Die was leeg. Ik ging op de achterste bank zitten. Na enige tijd stopte de bus. De chauffeur kwam naar mij toe en vroeg of ik *coloured* was. Dat was ik niet. Dan mocht ik daar niet zitten, want het achterste deel van de bus was voor coloureds gereserveerd.

Van New Orleans ging ik naar Chicago om het echtpaar op te zoeken dat ons zomerkamp in Mexico had geleid, en vandaar naar New York: alles per Greyhound. In New York zocht ik onderdak in het International House, 500 Riverside Drive, vlak bij de Columbia University. Daar kreeg ik kost en inwoning in ruil voor een lichte dienst achter de desserttafel van het restaurant. Dat deed ik tezamen met twee Argentijnse jongens. Zij moesten lachen om mijn Mexicaanse accent, hoewel dat van hen eens zo zwaar was.

In New York raakte ik bevriend met een zwarte onderwijzeres uit Los Angeles die aan de universiteit een cursus ‘onderwijs’ moest volgen. Zij heeft mij verteld hoe haar ouders na een *lynching* vanuit Texas hun toevlucht hadden gezocht in Californië. Zij nam mij mee naar een dienst in de Abyssinian Baptist Church, hartje Harlem. De kerk was vol. Ik was het enige bleekgezicht, maar werd als ieder ander behandeld. Die dienst

heeft op mij een diepe indruk gemaakt door de manier waarop de verhalen werden verteld. Een man begon kalm, maar eindigde door zijn emoties uit te schreeuwen terwijl om mij heen vrouwen in zwijm vielen en door hun buurvrouw moesten worden vastgehouden. Ik had nog nooit zoiets meegemaakt. Mijn zwarte onderwijzeres zat er een beetje mee en zei dat ik wel moest begrijpen wat veel van deze mensen hadden meegemaakt. Dat was mij duidelijk.

Overigens was zij niet alleen aantrekkelijk en aardig, maar ook in staat te fluiten. Dat deed zij niet met haar lippen, maar met haar keel, zoals vogels doen. Op een zondagochtend gaf zij in International House een concert waarbij zij zichzelf op de piano begeleidde. Het jaar daarop heb ik haar nog in Parijs ontmoet.

Begin september stapte ik in Rotterdam aan wal. In Amsterdam zou ik mijn studie wis- en natuurkunde voortzetten. Maar mijn belangstelling had zich inmiddels zozeer verbreed dat die studie mij te beperkt was geworden. Ik vond de wiskunde te eenzaam. Ik deed er ook te weinig voor. Waar ik slaagde, was het met een zesje. Voor het tentamen algebra ben ik gezakt. Ik mocht het pas na drie maanden overdoen. Toen ik mijn kandidaatsbul kreeg, zei mijn hoogleraar meetkunde Arend Heyting: ‘Wij hadden meer van u verwacht.’ Hij had gelijk; ik had dat zelf ook.

In Amsterdam ben ik lid geworden van het Amsterdams Studenten Corps (ASC), dat georganiseerd is op basis van disputen. Die hebben het voordeel dat studenten van verschillende leeftijden bij elkaar zitten, in tegenstelling tot de elders gangbare jaarclubs. Ik koos voor het dispuut Homerus, dat zich afficheerde als een klassiek dispuutgezelschap waarvan de meeste leden zich bezighielden met de alfawetenschappen. Een aantal voormalige Barlaeanen was er ook lid van. Het was een aardig gezelschap. Op dispuutavonden hield een van de leden een lezing. Zo heb ik zelf gesproken over de Ierse dichter William Butler Yeats, die ik zeer bewonderde. Ik doe dat nog steeds.

Veel indruk op mij maakte Homerus-lid Frits Staal. Hij was evenals ik in de wiskunde begonnen, maar toen overgestapt naar de logica en vooral naar het grondslagenonderzoek van de wiskunde. Logica heb ik ook gedaan, bij professor Evert Beth, maar dat grondslagenonderzoek was mij te abstract. Ik heb toen maar de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte opgezocht om daar filosofie te studeren. Frits Staal hielp mij daarbij op weg.

Zelf wilde Staal Sanskriet studeren. Hij had een beurs gekregen om dat in Madras te doen. Met een stel vrienden hebben wij hem tot Parijs vergezeld. Hij heeft zich vooral beziggehouden met het vuurritueel van de brahmanen in de Zuidwest-Indiase staat Kerala. Later heeft hij daarover een imposant boekwerk in twee delen geschreven. Hij is in Amsterdam hoogleraar geworden, vervolgens aan het MIT in Massachusetts en ten slotte aan de UCLA in Berkeley, Californië.

Na zijn pensionering heeft hij een mooi huis laten bouwen in de buurt van Chiang Mai, in het noorden van Thailand, waar hij in februari 2012 is overleden. Hij heeft een aantal mooie boeken geschreven, waaronder *Discovering the Vedas*, dat in 2008 door Penguin Books India is gepubliceerd. Toen ik hem kort daarvoor in Thailand opzocht, was hij daarmee bezig. Een van zijn stellingen was dat rites geen betekenis hebben. Ook het vuurritueel in Kerala had dat niet. Het moest exact volgens de regels worden uitgevoerd, maar dat was het dan. *Rules Without Meaning* is een ander boek dat hij publiceerde (Peter Lang, 1993). K. Santosh van de Engelstalige Indiase krant *The Hindu* noemde hem in 2012 ‘de meest invloedrijke expert in de Veda's in het buitenland’.

Staal was erudiet, behulpzaam en altijd aimabel. Jaren later heb ik in Harvard aangezeten aan een diner dat werd gegeven door de sinoloog Roderick MacFarquhar, waar ook de Amerikaanse socioloog Daniel Bell aanzat. Hij was getrouwd met een Indiase vrouw, die zich Frits Staal levendig herinnerde ‘omdat hij 's nachts om drie uur opstond om Sanskriet te leren’.

Behalve van Homerus was ik ook lid van een vakdispuut, na-

melijk Pieria, het dispuut der classici. Ik was natuurlijk maar een halve classicus. Samen met de (hele) classicus Joost van Gelder heb ik in dat gezelschap over de Griekse presocratische filosoof Heraclitus gesproken. Hij was de man die zei dat alles stroomt en dat niemand twee keer in dezelfde rivier kon stappen.

Na mijn kandidaatsexamen liftte ik naar Spanje. Ik wilde mijn kennis van het Spaans op de proef stellen en deed dat door drie weken in Granada rond te hangen. Ik was vooral daar te vinden waar de zigeuners hun grotten hadden. Toeristen konden er de flamencodansen meemaken om er voorts te worden afgezet. Ik was een gringo: kon ik geen toeristen aanbrengen?

Na drie weken moest ik weer naar het Noorden. In Burgos werd ik opgepikt door een Portugees die luisterde naar de prachtige naam Julio de Bivar Salgado. Onderweg moesten wij overnachten. Wij deelden een kamer. 's Ochtends vroeg besloot ik - hij sliep nog - mijn plunjezak opnieuw in te pakken. Daarbij stuitte ik op een blik boter dat ik om onnaspeurbare redenen al sinds het begin van mijn reis bij me had. De boter was inmiddels ranzig en ik wilde ervan af. Wat ermee te doen? Ik besloot het blik om te keren in de po. Julio was verbaasd na het wakker worden een po met boter aan te treffen. ‘Jullie Hollanders zijn zulke landbouwers,’ zei hij, ‘dat jullie zelfs boter poepen.’

Ik wilde naar Genève en wel om de volgende reden. In Amsterdam had ik kennisgemaakt met kunstcriticus Charles Wentinck. Johan Polak had mij bij hem geïntroduceerd. Bij hem hing een mooie reproductie van een schilderij van een jonge man. Het schilderij zou uit de school van Botticelli komen; de jonge man zou de filosoof Pico della Mirandola zijn. Ik wilde ook zo'n reproductie. Charles verwees mij naar de eigenaar van het origineel. Die heette Baszanger en was juwelier in Genève.

Ik reisde af naar Genève. Ik droeg tamelijk slordige plunje en liep op Mexicaanse sandalen die uit een autoband waren gesneden. De chique dame die mij in die juwelierswinkel ont-

ving, zal ervan hebben opgekeken, maar was desondanks zo goed mij mee te nemen naar de heer Baszanger.

Ik bracht hem de groeten over van Charles Wentinck. Baszanger was buitengewoon aardig en liet mij zijn schilderijencollectie zien, waaronder de pseudo-Botticelli. Had hij nog een reproductie? Hij zou eens kijken. Een paar maanden later kreeg ik twee reproducties in een kartonnen koker. Eén exemplaar hangt op mijn slaapkamer. Volgens mijn vrouw lijk ik op Pico.

Naschrift

Ten onrechte heb ik geschreven dat er in 1951 nog geen sprake was van trans-Atlantisch vliegen. Dat was wel het geval, alleen niet voor mij. Of Mansur Ferdows nog leeft weet ik niet. Wel dat hij twee boeken heeft gepubliceerd, in 1957 *The Effects of Low Temperature on Survival of Rabbit Ova* (South Dakota State University), en in 1960 *The Effects of Different Methods of Freezing on the Viability of Rabbit Ova*, (South Dakota State University).

3
Amsterdamse koopman

In de politiek werd mij vaak gevraagd mijzelf te typeren. Ik zei dan dat ik een Amsterdamse koopman was. Die ben ik altijd gebleven. Tijdens mijn studententijd in de jaren vijftig was ik lid van het Amsterdams Studentencorps (ASC). Rector van het ASC was mijn jaargenoot Erik Jurgens, die lid was van het katholieke dispuut Hera. Het ASC zou in 1957 een lustrum vieren. Zelf was ik in de senaat verkozen, waar ik Erik zou moeten bijstaan bij de voorbereiding van dat lustrum. Maar ik was ook voorgesteld als voorzitter van de Algemene Studentenvereniging Amsterdam (ASVA), die toen nog niet onder de invloed stond van de CPN. Ik moest daar de opvolger worden van dezelfde Erik, die de ASVA had verruild voor de senaat.

Maar de andere verenigingen die in de ASVA waren vertegenwoordigd, maakten bezwaar. Zij hadden niets tegen mij, beweerden zij, maar vonden de personele combinatie ASVA-voorzitter/lid van de senaat te veel twee handen op één buik. Ik moest dus kiezen. Het weekeinde voor mijn keuze zat ik met mijn dispuut van studenten in de klassieke talen in de duinen. Erik is mij daar nog op een vervaarlijk uitziende motorfiets komen opzoeken. Maar ik koos voor de ASVA. De studentenhuisvesting vond ik interessanter dan de winkeliersvereniging van de Utrechtsestraat, die ik voor het lustrum zou hebben moeten enthousiasmeren. (De studentensociëteit NIA zat toen nog in die buurt.)

Hoe was ik kandidaat-voorzitter van de ASVA geworden? Dat kwam door een gesprek dat ik had gehad met Hajo Viersen, voorganger van Erik Jurgens als rector van de senaat. Hajo was

meegekomen met het gereformeerde studentendispuut Apedas, dat de SSR (gereformeerde studentenvereniging) had verruild voor het ASC. Ons gesprek ging over het meesterlijke boek van Thomas Mann, *Der Zauberberg*, een archetypische bildungsroman, dat ik in Stockholm had gelezen. De hoofdpersoon, Hans Castorp, bezoekt een vriend in een sanatorium, blijft enige tijd logeren, blijkt ook zelf tuberculose te hebben en heeft vele gesprekken met medepatiënten. Een prachtboek, vonden wij allebei. Maar leidde Hans Castorps geestelijke ontwikkeling nu naar volwassenheid en dus omhoog, zoals mijn opvatting was, of naar verlies aan zekerheden en dus omlaag, zoals Hajo Viersen meende? Daar zal zijn gereformeerde achtergrond niet vreemd aan zijn geweest. Wij konden elkaar niet overtuigen. Maar Hajo zag in het gesprek voldoende reden om mij voor te stellen als voorzitter van de ASVA.

Studentenhuisvesting was ook in die tijd al een groot probleem. Raamadvertenties die kamers te huur aanboden, waren al na een paar dagen verdwenen omdat de kamers weer waren verhuurd. Een van mijn beste vrienden, Gabbe Scheltema, die op het Barlaeus Gymnasium een paar klassen hoger had gezeten, was toen, in 1956, president van studentenreisbureau NBBS, het Nederlands Bureau voor Buitenlandse Studentenbetrekkingen, dat in Leiden was gevestigd. Hij wist hoe het probleem van de studentenhuisvesting was opgelost in Kopenhagen. Daar stond een gebouw dat negen maanden onderdak bood aan studenten en drie maanden aan toeristen. Zo financierden toeristen de studenten.

Het ei van Columbus. Zoiets moest in Amsterdam ook mogelijk zijn. Nol van Zuiden, directeur van studentenverzekeringsbedrijf Pro Civibus, sloot zich bij ons aan. Wij drieën hebben vaak met een afgevaardigde van het ministerie van Onderwijs vergaderd, vooral over de financiering. Maar de drijvende kracht was en bleef Gabbe.

Casa Academica zou het (op dat moment) grootste hotel in Amsterdam worden met vierhonderd kamers en kreeg de naam

Casa 400. Het is in 1961 in mijn afwezigheid in de buurt van het Amstelstation geopend. Inmiddels is er een nieuw gebouw neergezet, maar het unieke concept van Casa - hotelexploitatie gecombineerd met studentenhuisvesting - is blijven bestaan.

Om het idee van Casa Academica bekend te maken, had ik daarover een artikel geschreven dat met foto in het studentenweekblad *Propria Cures* zou moeten worden geplaatst. Daarvan was ik intussen mederedacteur geworden. Dat redacteurschap was het gevolg van een relletje. Het was de tijd van de 'Vijftigers', een groep avant-gardistische dichters onder wie Simon Vinkenoog, Gerrit Kouwenaar en Lucebert. Er werd een avond belegd in Galerie d'Eendt, Spuistraat 270, bij het Spui. Daar werden onder voorzitterschap van Simon Vinkenoog gedichten voorgelezen. Ik was daar niet van onder de indruk en was zo onvoorzichtig iets te luid tegen PC-redacteur Pieter Rommers, die naast mij zat, te zeggen dat niemand iets zou merken als de helft van de regels zou worden weggelaten. Daarop verhief Cees Nooteboom zijn stem om te zeggen dat er iemand in de zaal zat - hij wilde niet zeggen wie - die meende dat... enzovoort. Ik zat duidelijk met mijn vingers tussen de deur.

Pieter Rommers bood mij enig respijt door op te merken dat híj deze mening dan wel niet had verkondigd, maar dat hij dit had kúnnen doen, omdat er zo veel stoplappen in de gedichten zaten. Het debat ging daarop een poosje over de vermeende stoplappen. Intussen zocht ik koortsachtig naar een gedicht dat mij voor mijn doel geschikt leek. Toen ik er een had gevonden - ik meen van Gerrit Kouwenaar - vroeg ik of ik een gedicht mocht voorlezen. Dat mocht en dat deed ik dus, waarbij ik de helft van de regels wegliet. Vinkenoog: 'Dat is een prachtig gedicht en daar zit geen enkele stoplap in.' Ik: 'Ik zocht niet naar stoplappen, maar naar de helft van de regels.' Algehele hilariteit. Renate Rubinstein boog zich achterover en zei: 'Jij moet redacteur van *Propria Cures* worden.'

Zo gebeurde, maar na een maand of drie was ik weer redacteur af. Daarvoor was een algemene en een bijzondere reden.

De algemene reden was dat ik toen nog geen mening had. Ik luisterde naar de een en vond dat hij gelijk had, maar de ander had ook gelijk. Wie geen mening heeft, kan niet schrijven. De bijzondere reden was dat mijn artikel over Casa Academica door de redactie werd geweigerd omdat het te zakelijk en dus van te laag intellectueel gehalte zou zijn. Alles bij elkaar was ik eerder opgelucht dan bedroefd toen Johan Goudsblom (toen nog Joop geheten) en Aad Nuis mij op het ASVA-kantoor bezochten om mij te vertellen dat mijn PC-redacteurschap over en uit was. Met vijf minuten stonden ze weer op straat.

De ASVA hield zich bezig met alledaagse zaken. Een daarvan betrof een nieuwe mensa. Van Leer (van de vatenfabriek) had geld gegeven en daarmee zou een pand in de Damstraat worden aangekocht om na verbouwing als mensa te dienen. Het was een smal pand. De architect ontwierp een centrale trap waaromheen de tafels en stoelen zouden worden gegroepeerd. Sommigen, zoals Jaap van den Bergh, vonden dat een slecht ontwerp. Zij wilden de trap in de hoek. Een van hun argumenten was dat men bij een centrale trap meisjes onder de rok kon kijken. Jaap beet zich vast in dit idee. Hij plaatste een paginagrote advertentie in het studentenblad *Folia Civitatis* om zijn redenen uiteen te zetten. Toen over deze zaak werd vergaderd in het bureau van M. Holtrop, de president van De Nederlandsche Bank, die curator van de universiteit was, wist Jaap tot in dat bureau door te dringen. Hij moest door een vertoornde Han Collot d'Escury worden verwijderd. Mijn eigen standpunt was heel eenvoudig: wie betaalt, bepaalt. Ik had vrede met de centrale trap.

Als voorzitter van de ASVA was ik door de International Union of Students (IUS) uitgenodigd het congres bij te wonen dat in september 1956 in Praag zou worden gehouden. De IUS was een communistische mantelorganisatie. Ik werd gewaarschuwd om die uitnodiging af te slaan. Ik zou de gestaalde kaders geen partij kunnen geven. Mijn theorie was evenwel dat het belangrijk was je vrienden te kennen, maar veel belangrijker je tegenstanders. Ik dus naar Praag. Ik kwam terecht in een soort Ahoy-hal met rij

na rij afgevaardigden uit alle delen van de communistische wereld. Na elke toespraak klonk het applaus als had men een kraan opengedraaid. Achterin zaten de waarnemers, onder wie ik.

Ik heb over mijn ervaring daar geschreven in het studentenblad *Forum Academiale* op 27 oktober 1956, wat weer is afgedrukt in mijn boek *Onverwerkt verleden* (1998).

Eén incident heb ik daarin niet vermeld. Het congres brak gedurig de staf over het westerse kolonialisme, waaronder dat van Nederland; Nieuw-Guinea was immers nog niet in Indonesische handen overgegaan. Dat begon mij te vervelen en ik liet mijn naam op de sprekerslijst zetten. Nog zie ik mij het centrale gangpad van die enorme hal aflopen. Ik was de eerste niet-communist die het woord kreeg. Ik merkte (met knikkende knieën) op dat ik uit principiële overwegingen tegen het kolonialisme was, maar dat men wel moest beseffen dat ook Polen werd gekoloniseerd, en wel door de Sovjet-Unie. Ik keerde in doodse stilte naar mijn plaats terug. Ik was toen 23.

Waarom heb ik dat incident niet in mijn *Forum*-artikel vermeld? Ik vermoed dat ik het wat te kras vond. Een anticommunistisch standpunt was toen, zeker in studentenkringen, niet gangbaar. De volgende dag kreeg ik bezoek van drie Poolse studenten, die excuses eisten. Toen ik die weigerde, nodigden zij mij uit de volgende zomer een reis naar Polen te ondernemen. Ik vond dat een redelijk voorstel, dus nam ik het aan.

Secretaris-generaal van de IUS was toen de Tsjech Jiøi Pelikán. In 1968 koos hij de kant van het verzet. Zijn partijlidmaatschap werd hem ontnomen en in 1969 ook zijn staatsburgerschap. Hij kwam als politiek vluchteling in Italië terecht en na acht jaar werd hij Italiaan. Bij de eerste directe verkiezing van het Europees Parlement in 1979 werd hij daarin gekozen voor de Socialistische Partij van Bettino Craxi. Jaren later, in november 1994, heb ik hem uitvoerig geïnterviewd in Amsterdam. Dat gesprek is door Hans Maarten van den Brink in *NRC Handelsblad* van 1 december 1994 verslagen. Hij was een sympathieke, wat gezette man. Ik heb geboeid naar hem geluisterd.

De Tsjechische choreograaf Jiøi Kylián was bij een deel van het gesprek aanwezig.

Zomer 1957 ben ik dus op uitnodiging van de Poolse studentenorganisatie met vier Amsterdamse studenten voor een verblijf van drie weken in Polen geweest. We hebben daar heel wat afgereisd in treinen met keiharde houten banken: eerst naar Poznan, toen naar Zakopane in het Tatragebergte, Krakau en natuurlijk Warschau. Twee gebeurtenissen zijn mij bijgebleven. De eerste had plaats in Krakau. Ik liep daar op straat met onze gids Marian Sobiralski te kletsen, toen hij plotseling zijn mond hield. Ik vroeg hem waarom. Na een poosje wees hij op een stel Russische officieren die ons tegemoet waren gekomen. Toen zij waren gepasseerd, kon hij weer wat zeggen. Ik vond mijn opmerking op het IUS-congres nu gerechtvaardigd.

Het tweede incident had plaats in Warschau. Het was een nachtelijke wandeling met Stefan Olszowski, die toen president van de Poolse studentenorganisatie was. Hij zei dat wij moesten streven naar een nieuwe politieke richting tussen kapitalisme en communisme in: de bekende Derde Weg. In de jaren daarna heb ik Olszowski's carrière steeds gevolgd. Hij is lid geworden van het politbureau en minister van Buitenlandse Zaken. Vanwege ruzie met Jaruzelski, die toen in Polen aan de macht was, is hij uitgeweken naar de Verenigde Staten, waar hij met zijn tweede vrouw woonde. Op 7 juni 1992 heb ik ook hem uitvoerig geïnterviewd in zijn huis op Long Island. Dat was natuurlijk een merkwaardige situatie: een voormalig lid van het Poolse politbureau op Long Island in gesprek met een Nederlandse interviewer. Beide interviews, met Pelikán en met Olszowski, staan in mijn boek *Onverwerkt verleden.*

Als voorzitter van de ASVA was ik ook lid van de Nederlandse Studentenraad (NSR). Die bestond destijds uit afgevaardigden van alle universiteiten en kwam maandelijks bijeen. Ik werd er ‘de rode Amsterdammer’ genoemd vanwege mijn uitstapjes naar Oost-Europa. De NSR moest worden vertegenwoordigd op congressen van buitenlandse studentenorganisaties. Zo

kwam ik terecht op een congres van de Union Nationale des Étudiants de France (UNEF) in Nanterre, een voorstad van Parijs waar veel studenten woonden. Ik moest daar redevoeringen aanhoren die zo lang en zo vervelend waren dat ik ben weggelopen. En wie zag ik daar op straat? Jean-Marie Le Pen. Het was een curieus schouwspel. Le Pen droeg uniform en rode baret van de para's. Hij posteerde zich midden op straat en schreeuwde wat in het rond over '*l'Algérie française*'. Maar niemand luisterde, behalve een paar kornuiten. Zijn woorden vervlogen in de wind.

Door de NSR heb ik ook de gereformeerde historicus George Puchinger leren kennen. Hij hield namelijk een toespraak over Student en Politiek op een door de NSR georganiseerd congres. Omdat Puchinger mij intrigeerde, ben ik hem nadien gaan opzoeken. De eerste keer ontving hij mij in een restaurant, de tweede keer bij hem thuis, in twee kamers die door zware gordijnen van de avond waren gescheiden, met boeken tot het plafond.

Puchinger was een zeer rechtzinnig calvinist. Hij leefde in een verbond met God dat voor hem meer werkelijkheid bezat dan de NAVO voor mij. De gereformeerde filosoof D.H.Th. Vollenhoven zei eens: 'Halfheid voelt de calvinist steeds als hinderlijk aan.' Dat gold ook voor Puchinger. Zijn uitspraken waren niet voor tweeërlei uitleg vatbaar. Ik moest bij hem denken aan de Bijbelse uitdrukking: 'Gij zijt niet warm en niet koud maar lauw en daarom spuug ik u uit mijn mond.'

Op 4 november 1957 heeft Puchinger in de Dom van Utrecht de Hongaarse opstand van het jaar daarvoor herdacht. Daarbij is - hoe kon het ook anders - de naam van Hendrik Colijn gevallen. Dat heeft mij dan weer zeer verbaasd. Colijn toch was de schrijver van de brochure *Op de grens van twee werelden*, die gedagtekend was op 25 juni 1940. Colijn schreef daarin dat men door de Franse nederlaag een Duitse nederlaag niet langer voor mogelijk kon houden. Voortaan zou Duitse invloed op het vasteland van Europa overheersen. Ik vond dit

getuigen van een bedenkelijk defaitisme. Puchinger heeft Colijn willen sauveren door te zeggen dat ieder dacht wat Colijn schreef, maar dat slechts hij het op zijn boterham heeft gekregen. Later zijn Puchinger en ik goede kennissen geworden.

Via de NSR werd ik ook voorzitter van de Benelux Studentenraad. Wat die moest doen, was mij onduidelijk. Ik heb toen maar vertegenwoordigers van de Vlaamse, de Waalse en de Luxemburgse studenten gevraagd naar Amsterdam te komen, zodat wij zouden kunnen praten over wat ons te doen stond. Wij vergaderden in het ASVA-kantoortje. Ik opende de vergadering in het Frans, denkende: dat is een taal die ieder verstaat. Ik had nog geen twee zinnen uitgesproken of de student uit Leuven zei: 'Ieder in eigen taal.' Dat was meteen het einde van de vergadering. Ik vond destijds de houding van de Vlamingen onredelijk, maar ben er sindsdien anders over gaan denken, vooral toen ik van 1999 tot 2004 in Brussel moest werken. Er zijn veel meer Vlamingen die Frans spreken dan Walen die Nederlands spreken, terwijl dat toch de taal van de meerderheid in België is. Dat komt door gebrek aan belangstelling aan Waalse kant, oftewel luiheid.

Eind 1958 vroeg Gabbe Scheltema mij zijn opvolger te worden als president van het NBBS. Dat was een kolfje naar mijn hand. Ik heb dat tot maart 1960 gedaan. Gabbe en ik deelden een appartement aan het Gerecht, in de schaduw van de Pieterskerk in Leiden. Het NBBS charterde schepen van de Holland-Amerika Lijn om Amerikaanse studenten aan het begin van de zomer naar Europa te brengen en aan het einde weer terug. Aan boord werden zij beziggehouden met lezingen en klassieke muziek. In Europa werden de meisjes in Volkswagen-busjes rondgereden. In New York had het NBBS een kantoortje op Wall Street. In mijn tijd zat daar als vertegenwoordiger de latere diplomaat Peter van Walsum. Samen hebben Peter en ik colleges in New England bezocht om studentes voor de NBBS-reizen te interesseren. Voor Nederlandse studenten waren er goedkope treinreizen en studentenhotels in Londen, Rome,

aan het Gardameer en in Parijs, waar Ed van Thijn een tijd de scepter heeft gezwaaid. Ook charterden wij vliegtuigen. Het was een levendige boel, die zo'n twintig studenten en secretaresses bezighield. Het aardige was dat alle studenten vrijwilliger waren. Ik was de enige die een toelage kreeg, van 100 gulden per maand, die ik later heb terugbetaald.

Midden in mijn NBBS-periode, mei 1959, heb ik doctoraalexamen gedaan in de wijsbegeerte, met wiskunde en Grieks als bijvakken. Vervolgens heb ik een baan gezocht. Ik had drie ambities: ik wilde Nederland uit om wat van de wereld te zien, ik wilde een vak leren, en ik wilde wat geld verdienen, onder meer om mijn schuld af te betalen. In maart 1960 vertrok ik - intussen net getrouwd - met mijn Schotse vrouw Angusina Henderson Couper met de Warwick Castle uit Londen om in opdracht van Shell in Oost-Afrika olie te gaan verkopen.

4
Leermeesters

Ik heb op het gymnasium (1945-1951) een aantal voortreffelijke leraren gehad. Mijn wiskundeleraar Mooij heb ik al genoemd. Ook mijn lerares Frans, Veen, reken ik tot hen. Zij heeft mijn belangstelling voor de Franse taal en letterkunde gewekt. Maar de grootste indruk - en dus invloed - op mij heeft J.D. Meerwaldt gemaakt. Hij was een formidabel classicus. In de vijfde en zesde klas las hij met ons Livius, die over de Romeinse geschiedenis had geschreven. Livius viel bij mij in de smaak. De Romeinen prezen hem om zijn *lactea ubertas*, zijn romige rijpheid. Ik vond dat ook.

Meerwaldt was klein en gedrongen van gestalte. Hij had zo lang boven de boeken gezeten dat zijn nek was verstijfd. Wilde hij omkijken, dan moest zijn gehele bovenlichaam mee. Hij had grote blauwe ogen, die door zijn bril nog werden vergroot. Daarbij had hij veel gevoel voor humor en een aanstekelijke lach. Maar hij had ook een kinderlijke kant. Zo toonde hij zich eens blij verrast omdat hij een Engelsman had ontmoet die Seawood heette, wat natuurlijk een vertaling van zijn eigen naam was.

Hij was lid van de Academie van Wetenschappen, wat toen een grotere onderscheiding was dan het professoraat. Hij was de auteur van het tweeregelige Latijnse vers dat achter op het monument op de Dam in Amsterdam staat. Het verhaal gaat dat hij op jonge leeftijd hoogleraar Grieks in Utrecht had kunnen worden, maar dat men daar toch de voorkeur had gegeven aan Carl Wilhelm Vollgraff. Zo niet nu, dan nooit, zou hij in een aanval van *pique* hebben gezegd. Zijn pique was mijn winst.

In die tijd had ik bijles van hem in de schrijvers die ik voor het staatsexamen alfa moest kunnen vertalen. Later, na mijn kandidaatsexamen wiskunde, heb ik Grieks als bijvak gekozen en hem gevraagd mij privéles te geven. Aldus heb ik hem over een periode van een jaar of vijf - op school en daarbuiten - intensief leren kennen. Alles wat ik van de klassieke literatuur heb geleerd, is van hem afkomstig en ik ben hem daarvoor nog steeds intens dankbaar.

Toen ik besloot Grieks als bijvak te nemen, moest ik van de hoogleraar Grieks J.C. Kamerbeek horen wat hij eiste. Dat begon natuurlijk met Plato. De *Timaeus* was moeilijk en duister, waarschuwde hij, maar voor mij was dat een uitdaging. Ik heb er drie maanden over gedaan. Het was een dorre tekst uit Plato's latere periode, maar belangrijk voor de christelijke ontologie. Verder Aristoteles over de vriendschap en Marcus Aurelius. Die teksten las ik ook met Meerwaldt, plus nog vele andere.

Op de colleges van Kamerbeek kwam ik steeds Johan Polak tegen. Kort na mijn terugkeer uit de Verenigde Staten in september 1953 had ik een eerste ontmoeting met hem gehad. Ik was geïnteresseerd geraakt in symbolisten als Paul Verlaine en Arthur Rimbaud. Op aanraden van een derde benaderde ik Polak, die daar veel van zou weten. Onze eerste ontmoeting had plaats in Café Américain. Daarna hebben wij elkaar nog vaak gezien om te kletsen over van alles en nog wat. Meestal hield dat verband met de klassieke literatuur.

Polak was lang, niet bepaald moeders mooiste, keek vaak somber en beschikte over een fortuin. Dat geld heeft hij op een meer dan voortreffelijke wijze besteed aan het uitgeven van mooie literatuur, zoals van Marguerite Yourcenar. Aanvankelijk deed hij dat met Rob van Gennep. Later zijn zij uit elkaar gegaan, maar de Athenaeum Boekhandel op het Spui bleef nog lang Polak & Van Gennep heten. Zijn rijkdom isoleerde hem van gewone mensen. Wat dat betreft leek hij op de creatie Barnabooth van de steenrijke dandyschrijver Valery Larbaud. Op Polaks crematie heb ik geen van zijn oude studiegenoten ont-

moet. Zijn broer Rob hield bij die gelegenheid een merkwaardig kritische toespraak. Polak liet een aantal mooi uitgegeven boeken na. Een grote verdienste.

Hij heeft ook een boek van mij uitgegeven, namelijk het toneelstuk *Floris*, *Count of Holland.* De ontstaansgeschiedenis van dat stuk is als volgt. In de tijd dat ik in het Shell Centre in Londen werkte, ben ik met een collega naar een toneelstuk van Peter Handke gegaan: *The Ride Across Lake Constance* (*Der Ritt über den Bodensee*). Ik vond het pretentieuze rommel en wilde in de pauze weggaan. Mijn collega wilde blijven: *Es ist bezahlt*, *es soll herunter.* Later werd ik overgeplaatst naar Parijs. Daar werd *La chevauchée sur le Lac de Constance* opgevoerd met befaamde actrices als Delphine Seyrig en Jeanne Moreau.

Zou het dan niet mogelijk zijn, vroeg ik mij af, een toneelstuk te schrijven over een bekend thema in een traditionele vorm op een zodanige wijze dat het speelbaar, althans leesbaar was? Wie de schoen past, trekke hem aan. Als thema koos ik de dood van Floris de Vijfde en als vorm het Engelse *blank verse.* Na enig onderzoek over de tweede helft van de dertiende eeuw schreef ik dat stuk in een aantal weekenden in Den Haag, waar mijn vrouw en kinderen toen woonden.

Polak heeft het fraai uitgegeven, maar het is niettemin als een steen in een vijver verdwenen. Te literair voor de historici, te historisch voor de letterkundigen; te Engels voor de Nederlanders, te Nederlands voor de Engelsen. Mai Spijkers van uitgeverij Prometheus heeft het nog laten vertalen en die vertaling ook uitgegeven. Toen de beeltenis van Floris de Vijfde in de Eerste Kamer werd onthuld, heb ik er nog uit voorgedragen.

Terug naar Meerwaldt. Gespreksonderwerpen die Meerwaldts stokpaardjes betroffen, probeerde ik te mijden, zoals ‘Plato's Nachtuurwerk’. Maar een ander stokpaardje, ‘God als Bol’, heeft mij nog flink beziggehouden. Dat kwam door de ‘tafel van tegengestelden’ van Pythagoras. Die tafel plaatste goed tegenover slecht, licht tegenover donker enzovoort. Merkwaardig genoeg stond ‘eindig’ in de kolom onder ‘goed’,

en ‘oneindig’ in de kolom onder ‘slecht’. Een volstrekt onchristelijk idee, meende ik. Wanneer zou ‘oneindig’ zijn omgezwaaid van slecht naar goed, vroeg ik mij af; vanaf wanneer zou ‘God als Bol’ dus zijn verworpen? Ik heb er mijn doctoraalscriptie aan gewijd.

De gang van zaken aan de Universiteit van Amsterdam was destijds (in de jaren vijftig) veel minder strak gereglementeerd dan nu. Men volgde de colleges die men interessant vond en wie meende klaar te zijn voor een tentamen, vroeg dat aan; in mijn geval waren die tentamina veelal bij de hoogleraar thuis. Ik ben eens met een dispuutgenoot meegegaan naar een college van professor C.W. Mönnich over de dogmageschiedenis van het christendom. Die boeide mij enorm en ik ben dan ook drie jaar blijven plakken.

De colleges gingen allereerst over de christologie: was Christus goddelijk, menselijk of iets daartussenin? Daar is een paar eeuwen over gestreden (soms letterlijk), met als rustpunten de concilies van Nicea (325) en Chalcedon (451). Op dat laatste concilie is men tot een onzinnige formule gekomen: Christus was zowel God als mens en die twee naturen werden door vier ontkenningen getypeerd: zij waren ‘onvermengd, onveranderlijk, ongescheiden en ongedeeld’.

De christologie was een onderwerp waarover met veel subtiliteit werd gestreden. Ook keizer Justinianus in Constantinopel kreeg daarmee te maken, niet het minst omdat de knokploegen der ‘blauwen’ en ‘groenen’ zich associeerden met de christelijke sekten der monofysieten en nestorianen. Zij concentreerden zich vooral rond de renbanen. (Robert Graves heeft daar mooi over geschreven in *Count Belisarius.*) Het doet mij enigszins denken aan het geknok tussen de supporters van Ajax en die van Feyenoord na de wedstrijd, waarbij voetbalclubs de rol spelen van de christelijke sekten in Constantinopel. Ik heb hierover tentamen gedaan bij Mönnich thuis. Hij ondervroeg mij over Arius en Athanasius en de betekenis van die stromingen.

Veel geleerd heb ik ook van Peter Bauer. Tijdens mijn verblijf in Engeland had ik op televisie een debat gezien tussen deze econoom en Judith Hart, de Engelse minister van Ontwikkelingssamenwerking. Toen ik in 1976 terugkeerde uit het buitenland had ik tien jaar in ontwikkelingslanden gewoond en gewerkt: vier jaar in Oost-Afrika, drie jaar in Centraal-Amerika en drie jaar in Indonesië. Daardoor was ik zeer geïnteresseerd geraakt in het ontwikkelingsvraagstuk. Waar ik kon, volgde ik het debat daarover.

Doordat ik directe ervaring had gehad met onderontwikkeling, hield ik Jan Pronks theorie voor barre onzin. Die zocht de oplossing van het ontwikkelingsvraagstuk in een internationale benadering. Dat was de Nieuwe Internationale Economische Orde. Mijns inziens ging het veel meer om de Oude Nationale Economische Wanorde. Toen ik (in januari 1978) lid van de Tweede Kamer werd, heb ik Peter Bauer hierover geschreven. Zo ontstond ons contact. Ik zocht hem op als ik in Londen was; hij kwam ook wel naar Den Haag. Ik las zijn boeken en interviewde hem. Dat interview is afgedrukt in mijn boek *Woorden hebben hun betekenis* (Prometheus, 1992).

Bauer was even klein als Meerwaldt, maar slanker. Hij was van Hongaarse afkomst, ongetrouwd (net als Meerwaldt) en had een scherp gevoel voor humor. Bovenal was hij een uitstekend econoom. Hij heeft jarenlang gedoceerd aan de London School of Economics. Margaret Thatcher heeft hem lid gemaakt van het Hogerhuis. Ik heb Robert McNamara, toen president van de Wereldbank, eens gevraagd met Peter Bauer te debatteren. McNamara heeft dat geweigerd, zeggende dat Bauer een ideoloog was. Maar dat was hij bij uitstek niet. Hij had een diepe kennis van de Derde Wereld, zoals van de rubberindustrie in Nigeria, en een grote intellectuele eerlijkheid. Hij was onvermoeibaar in het aan de kaak stellen van drogredeneringen waar iedereen met een normaal verstand zo doorheen kon prikken, maar die niettemin en vogue waren en bleven. Ik genoot van zijn rake humor en heb veel van hem geleerd.

Elie Kedourie heb ik leren kennen door zijn boeken. Die gingen hoofdzakelijk over het Midden-Oosten, zoals *Arab Political Memoirs.* Hij was afkomstig uit Bagdad. Onder de Turk bestond Bagdad uit minderheden, waarvan de joodse de grootste was. De Kedouries waren aanzienlijke leden van die gemeenschap, evenals de Sassoons. Elie Kedourie is op jonge leeftijd naar Engeland gegaan, waar hij lang heeft gedoceerd aan de London School of Economics.

Waar Meerwaldt en Bauer klein van gestalte waren, was hij lang; waar zij ongetrouwd waren, was hij getrouwd - met Silvia. Vanwege zijn grote kennis zou men misschien verwachten dat zijn woorden zwaarwichtig zouden zijn, maar dat was geenszins het geval: hij kon lichtvoetig over allerlei zaken spreken. Zijn schrijfstijl was verzorgd.

De eerste keer dat ik hem in persoon ontmoette, was in september 1991 op de conferentie '*Power*, *Media and (International) Behaviour*', georganiseerd onder auspiciën van de Erasmus Universiteit, waar wij beiden zouden spreken.

Kedourie was kritisch over het werk van journalisten in het Midden-Oosten, die onder constante tijdsdruk stonden. Ik ondersteunde zijn betoog, zeggende dat journalisten in het Midden-Oosten aan veel gevaren blootstonden, maar dat het grootste gevaar de intellectuele mode was - zowel van henzelf als van de redacteuren thuis.

Tien jaar eerder had ik zijn boek *Islam in the Modern World* gelezen, dat hoofdzakelijk betrekking had op het raakvlak tussen Europeanen en het Midden-Oosten. Het boek maakte een overweldigende indruk op mij. Ik vroeg mij af of de Europeanen dan nooit iets verstandigs in het Midden-Oosten hadden gedaan. Die gedachte lag ook achter mijn weerzin tegen de oorlog om Irak, die ik vlak voor Kerstmis 2002 heb geuit op een conferentie van de Teldersstichting en de Wiardi Beckmanstichting. Diezelfde twijfel deed mij aarzelen over de westerse interventie in Afghanistan.

Ik heb Elie Kedourie het laatste interview afgenomen dat hij

heeft gegeven. Dat was in Washington, waar hij onderzoek deed aan het Woodrow Wilson International Center for Scholars. Het is afgedrukt in *Middle Eastern Lectures*, 1995 (*The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies*). Dat interview eindigt als volgt:

> F.B.: Moet de conclusie dan zijn dat de Europese idealen die resulteerden in vrijheid en welvaart van de Europese volkeren, eenmaal overgenomen door de heersers in het Midden-Oosten, hebben geleid tot de armoede en ellende van miljoenen mensen daar?
> E.K.: Ik denk dat dit waar is. Maar de idealen die het Midden-Oosten in hun ban hebben gekregen, werden niet door Europa opgelegd. Het was iets wat besmettelijk was. Iemand die griep heeft, is niet echt verantwoordelijk voor het feit dat iemand anders door die ziekte wordt aangestoken.

Het interview had plaats op 8 juni 1992. Op 29 juni is hij, veel te vroeg, overleden. Ik heb veel van anderen geleerd. Met de arabist en hoogleraar aan de Sorbonne Mohammed Arkoun heb ik een (niet erg geslaagd) boek over *Islam en de democratie* gemaakt. Ook dat was leerzaam. Maar Meerwaldt, Bauer en Kedourie waren, ieder op eigen terrein, intellectuelen van wereldniveau. Zij waren mijn *maîtres à penser* en hebben diepe indruk op mij gemaakt. Ik ben hun zeer dankbaar.

5
Shell (1)

In de demonologie der progressieven speelden de multinationale ondernemingen in de jaren zeventig en tachtig een vooraanstaande rol. Zij waren de octopussen die overal hun ongrijpbare en funeste invloed probeerden te laten gelden. Toch was niet altijd duidelijk wat hun precies werd verweten. Moesten zij nu wel investeren wegens de werkgelegenheid die dat meebracht? Of juist niet, omdat die investeringen de grondstoffen en markten van andere landen exploiteerden tegen voor hen ongunstige voorwaarden? Moesten zij nu wel moderne technologie meebrengen, omdat de overdracht van technische kennis belangrijk was? Of juist niet, omdat vooral in ontwikkelingslanden technologie aan de omgeving aangepast moest zijn? Moesten zij de plaatselijke wetten nu wel eerbiedigen, omdat zij anders een onjuist gebruik van hun macht zouden maken? Of niet, omdat die plaatselijke wetten wel eens onrechtvaardig konden zijn?

Wat er nu precies loos was en wat er moest gebeuren, bleef onduidelijk, evenals wat multinationale ondernemingen eigenlijk waren. Een Russisch staatsbedrijf dat ook in het buitenland werkte? Een Filipijnse houtonderneming die in Kalimantan bomen kapte? C&A? Eén ding was echter duidelijk: Shell was de meest multi van alle multinationals.

Ik werkte voor Shell, dus ik voelde mij aangesproken. Een probleem daarbij was echter dat ik mij zo slecht herkende in het beeld dat in Nederland van de multinationale onderneming werd geschilderd. In Oost-Afrika had ik (tussen 1960 en 1964) DC-3-toestellen en theeplantages van brandstof voorzien. Als Shell en andere oliemaatschappijen dat niet hadden

gedaan - via een complex systeem van boortorens, pijpleidingen, raffinaderijen, tankers, opslaginstallaties en vrachtwagens -, wie zou die rol dan hebben vervuld? De Tanzaniaanse regering was daartoe ten enenmale niet in staat.

In Centraal-Amerika had ik voor Shell (van 1965 tot 1968) twee kleine maatschappijtjes moeten leiden (de ene met 44, de andere met 100 man personeel) die kort tevoren waren opgericht en het hoofd slechts met moeite boven water hielden. In Indonesië had Shell veel geld geboden voor exploratiegebieden waar - althans in mijn tijd (1970-1972) - geen druppel olie werd gevonden. Ik probeerde daar zaken te doen met het staatsoliebedrijf Pertamina, en dat was waarlijk geen eenvoudige zaak. Vanuit Londen moest ik het faillissement van onze agent in Teheran behandelen. Nauwelijks was er beslag gelegd op diens opslagplaats van smeerolie, of een jager van de Iraanse luchtmacht viel daarop te pletter. Ik gaf het iedere criticus van multinationale ondernemingen te doen: een schadepost vergoed krijgen door de strijdkrachten van de sjah.

Waar was die macht van Shell? Naar mijn mening werd ‘macht’ verward met ‘vermogen’. Iemand heeft macht indien diegene zijn wil kan opleggen aan een ander in weerwil van diens tegenstand. Was Shell daartoe bij machte? Shell kon veel en daardoor werd bij de oppervlakkige waarnemer de indruk gewekt dat Shells macht ook groot was. Maar het enige wat Shell eigenlijk kon doen, was iets niet doen - of ergens weggaan, als doorgaan onmogelijk was geworden. Zo werden de Shell-belangen in Indonesië in 1965 verkocht en later die in Italië. Maar wie dat uiterste redmiddel schuwde, zat vast aan zijn investering.

De multinationale onderneming is eigenlijk een opmerkelijke uitvinding van de twintigste eeuw. Haar gevolgen voor de internationale economie zijn overwegend gunstig. Zoals overal maken ook multinationale ondernemingen fouten, maar als categorie verdient zij het allerminst om in het verdomhoekje te worden geplaatst. Zij leiden tot een vervlechting van verschil-

lende economieën. De flexibiliteit wordt er aanzienlijk door vergroot. Dat heeft Nederland gemerkt toen wij, in 1973, werden getroffen door een olieboycot. De Nederlandse automobilist heeft het toen nog geen dag zonder benzine hoeven stellen. De internationale oliestromen vermengen zich namelijk en zijn door hun land van oorsprong dus moeilijk te traceren. Had een bedrijf dat uitsluitend nationaal werkte hetzelfde kunnen doen? Zo was het ook met andere grondstoffen en producten.

Bovendien vermindert die internationalisering de kans op geschillen. In economische aangelegenheden spelen belangen de hoofdrol, in politieke de hartstochten. Belangen kunnen veel gemakkelijker met elkaar tot overeenstemming worden gebracht dan hartstochten. De primaire politieke loyaliteit verloopt niet langs de lijnen van het inkomen - zoals Karl Marx veronderstelde -, maar langs die van de groep. De arme Griek is solidair met de rijke Griek, niet met de arme Turk. Wie ‘Afrika’ zegt, spreekt over stammentegenstellingen. Multinationale ondernemingen doorbreken dat groepsgevoel. Mensen krijgen oog voor en een ingang in andere landen.

In ontwikkelingslanden spelen multinationale ondernemingen voorts een belangrijke rol in het moderniseringsproces. Die modernisering is absoluut noodzakelijk om de snel groeiende bevolkingen te voeden. Java bijvoorbeeld telde in de Franse tijd, onder luitenant-gouverneur Thomas Stamford Raffles, 4 miljoen inwoners; aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog waren dat er al 44 miljoen en thans gaat het om 114 miljoen inwoners.

Zo heeft Shell zich zeer veel moeite getroost lokaal aangenomen personeel een goede opleiding te geven. Dat moest ook wel, want in veel landen werd het steeds moeilijker een vergunning te krijgen teneinde leden van de internationale staf te plaatsen. Was zo'n lokale manager goed opgeleid, dan verdween hij nogal eens naar een nationale onderneming. Mijn Thaise collega Amarate Sila-on is bijvoorbeeld naar de directie

van de Siam Cement Company overgestapt. Daar deed Shell nooit moeilijk over. Het was natuurlijk jammer, maar zo verliepen die zaken soms. Intussen was een dergelijke overstap natuurlijk van het grootste belang voor de nationale economie.

Verreweg de meeste ontwikkelingslanden hoopten dan ook dat multinationale ondernemingen bij hen zouden investeren. Natuurlijk met inachtneming van de plaatselijke wetten. Alle ondernemingen moeten de letter en de geest van de wet eerbiedigen en zeker multinationals moeten dat doen. Zij mogen ook geen instrument worden van de buitenlandse politiek van het land van oorsprong. Op die voorwaarde waren bijna alle ontwikkelingslanden maar al te blij als een multinationale onderneming zich daar kwam vestigen.

Die blijdschap mocht daar voor de hand liggen, in Nederland was daarvan destijds bepaald geen sprake. In onze nationale theologische visie behoorden de multinationals tot het Rijk van het Kwaad. Veel progressieve intellectuelen - die van de Wereldraad van Kerken voorop - gingen zich te buiten aan een onzin die schadelijk was voor de landen in de Derde Wereld en beledigend voor de Nederlanders die daar hadden gewerkt.

Ik heb veel van Shell geleerd. Toen ik er werd aangenomen, werd mij gezegd dat ik óf naar Buenos Aires zou gaan, waar veel expatriates ervaring opdeden, of naar Beiroet om Arabisch te leren. Dit laatste zou gebeuren in een instelling die bekendstond als de *spy school*, omdat de spionnen Guy Burgess en Donald Maclean daar hadden gestudeerd. Maar toen ik de kaartjes kwam halen, bleek de bestemming Oost-Afrika te zijn. Ik vond het allemaal prachtig. De dame die de kaartjes verzorgde, vroeg of mijn vrouw en ik met het vliegtuig of met de boot wilden reizen. Mijn wedervraag was in wiens tijd die reis zou plaatshebben. Toen zij zei dat dit in *company time* zou zijn, was de keuze niet moeilijk. Wij scheepten in op de Warwick Castle van de Union Castle Line, door criticasters de '*Union Cattle Line*' genoemd. Het was april 1960. Het was ook onze huwelijksreis.

De boot deed er drie weken over. Wij legden aan in Gibraltar en Genua. In Port Said kwam de *galegale*-man aan boord, de goochelaar die muntstukken uit iemands neus kon toveren. In Aden was er een voorstelling die bekendstond als *Donkey Fucks the Lady*, maar als jonggetrouwd stel zijn wij maar niet gaan kijken. Ik vond het overigens een geval voor de *Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals* (RSPCA).

In Mombasa mochten wij eindelijk van boord. We werden afgehaald en op een trein naar Nairobi gezet, en daar aangekomen ondergebracht in een hotel. De volgende dag meldde ik mij bij het hoofdkantoor van de Shell Company of East Africa Ltd. in Delamere Avenue. Men wist duidelijk niet wat men met mij aan moest. Dus werd ik maar met mijn Amerikaanse collega Jim Don naar een depot gestuurd om daar een audit uit te voeren. Dat bevond zich in het dorp Lumbwa. Wij logeerden in het Kericho Tea Hotel, in wat toen de White Highlands werd genoemd.

Kenia was toen nog een Britse kolonie. Een paar jaar later zou een conferentie in het Londense Lancaster House worden gehouden waar werd besloten de weg naar onafhankelijkheid in te slaan. Iain Macleod was de Britse minister van Koloniën die daaraan leidinggaf. Toen hij naar Nairobi kwam om dit aan de blanke bevolking van Kenia uit te leggen, kreeg hij bij aankomst op het vliegveld een aantal munten voor de voeten geworpen. Hij was de Judas die hen had verraden. De emoties liepen hoog op, vooral toen niet lang daarna de Britse premier Harold MacMillan in Kaapstad sprak over '*the wind of change*'. '*That miserable fart*,' zeiden blanke planters die van geen wijken wisten. Maar zij moesten wel.

Toen Jim Don en ik in het Kericho Tea Hotel zaten, lag dit alles nog in de toekomst. De Mau Mau-rebellie, die voornamelijk door de Kikuyu-stam werd gesteund, was hard onderdrukt. Jomo Kenyatta had zeven jaar in detentie gezeten. Hij werd '*the Leader to Darkness and Death*' genoemd. Later, na de onafhankelijkheid van Kenia, werd hij '*the Father of the Nation*'. De

parallel met Nelson Mandela dringt zich op, hoewel die heel wat langer dan zeven jaar op Robbeneiland heeft vastgezeten.

Kenyatta en Mandela zijn voorbeelden van hoe een land op evenwichtige wijze te besturen in de moeilijke jaren na het bereiken van de onafhankelijkheid dan wel het einde van de apartheid. Zij toonden ook grote vergevingsgezindheid. Misschien is dat wel een aspect van de negritude waar de latere Zuid-Afrikaanse Waarheids- en Verzoeningscommissie ook bij past.

Onze exercitie in Lumbwa was natuurlijk tamelijk absurd. Twee dure expatriates die een week lang een depot van drie keer niks overhoop haalden om te zien of alle bonnetjes wel klopten, leverden nauwelijks een bijdrage aan de kostenbeheersing.

Terug op het hoofdkantoor hoorde ik dat ik *aviation assistant* zou worden voor Tanganyika (het huidige Tanzania), met standplaats Dar es Salaam. Maar omdat mijn voorganger daar nog niet weg was, zou ik eerst een tijd lang op het Embakasi Airport van Nairobi moeten rondkijken. Dat deed ik dus en ik was gauw uitgekeken. Ik kortte de tijd met zeer lange lunchpauzes tijdens welke ik korte verhalen van Thomas Mann las in de mooie, kleine editie van de Manesse Verlag, die ik uit Nederland had meegenomen. Ik las *Tonio Kröger* en *Der Tod in Venedig*, daar in het restaurant van Embakasi Airport, en ik was onder de indruk. Ik las ook de brieven van Mozart in zo'n uitgave.

Veel delen van Afrika zijn niet echt warm. Nairobi ligt op ongeveer 2000 meter hoogte. Het weer daar is als champagne. Soms stijgt het bewoners naar de bol. Sommige Britse adellijke families stuurden hun *black sheep* naar Kenia, waar zij zich vaak misdroegen. De Deense schrijfster Isak Dinesen (pseudoniem van Karen von Blixen) heeft haar mooie boek *Out of Africa* geschreven in een nabij Nairobi gelegen plaatsje dat naar haar Karen is genoemd. Er is een film van gemaakt, die net als het boek begint met de woorden '*I had a farm in Africa*'. Helaas is haar grote liefde Denys Finch Hatton in een vliegtuigje neergestort.

In Nairobi hoorde ik dat er een lange trein met vluchtelingen uit Kivu, een plaats in het oostelijk deel van Congo, zou aankomen. Door het oproer in dat net onafhankelijk geworden land was men daar zijn leven niet meer zeker. Wij hebben een kennis uit die trein afgehaald en haar onderdak gegeven tot zij naar Nederland kon gaan.

Wij reden van Nairobi naar Dar es Salaam in een Volkswagen. Alles wat wij hadden, paste daarin. De afstand was te groot om in één ruk af te leggen. Wij onderbraken de tocht om een uitstapje te maken naar Lushoto in het Paregebergte, dat beroemd is om zijn mooie landschap.

Tanganyika is begonnen als Deutsch-Ostafrika. In de Eerste Wereldoorlog is het vanuit Kenia veroverd door de Britten. Hoewel de Duitser Paul von Lettow-Vorbeck een geniale generaal was, moest hij de strijd door gebrek aan middelen opgeven. Tanganyika is dus niet lang een Duitse kolonie geweest. Er was ook nog de Maji Maji-rebellie onder de stam der Wahehe, in Centraal-Tanganyika. *Maji* is Swahili voor ‘water’. Deze rebellie werd zo genoemd omdat de veronderstelling was dat de Duitse kogels in water zouden veranderen. Dat bleek niet te kloppen. Veel is er van de Duitse aanwezigheid niet meer te merken, behalve het woordje ‘*heller*’, dat een ouderwets Duits woord voor ‘cent’ is. Dat heb ik in Lushoto voor het eerst gehoord en later nog in Tukuyu, in het uiterste zuidwesten van het land.

In Dar es Salaam werden wij eerst ondergebracht in het New Africa Hotel, een aangenaam ouderwets hotel niet ver van de zee. Later kregen wij een appartement met uitzicht op de oceaan. Het kantoor van wat Tanganyika Shell was gaan heten, lag aan de rand van de stad. Ik kreeg daar een kamer, maar het was mij vooralsnog onduidelijk wat ik moest doen. Ik wist ook helemaal niets. Zowel onze engineer als diens assistent was Nederlander. Ik zat in hun kantoor met hen te kletsen toen het woord ‘flens’ langskwam. Ik vroeg wat dat was. Ik herinner mij de blik die zij met elkaar wisselden en die leek te zeggen: ‘Wie

heeft ons deze nitwit aangeleverd?' Maar zij zeiden niets. De oudste nam een potlood en tekende geduldig een flens, die bedoeld is om twee pijpen aan elkaar te hechten. Zo ongeveer het eenvoudigste onderdeel van de hele olie-industrie.

Uiteindelijk bleek ik met mijn functionele baas uit Nairobi, een oude RAF-piloot, de vijftien vliegveldjes van Tanganyika te moeten controleren op de kwaliteit van de brandstof. Mijn baas kwam dan in een vierpersoons-Cessna aangevlogen en in Dar es Salaam stapte ik op. Mijn werk liet mij het hele land zien, dat zo groot was als Italië, Frankrijk en West-Duitsland samen.

Na mijn aankomst in Dar es Salaam werd mij per brief meegedeeld dat ik Swahili moest leren. Deed ik dat niet, dan zou dat niet goed zijn voor mijn carrière. Ik begon met een door de overheid georganiseerde cursus. Maar ik wilde meer. In het bijzonder wilde ik de twee examens doen waarvoor men zich kon opgeven: de *lower standard* en de *higher standard.* Ik had mij daartoe verzekerd van een leraar, die ook over de radio lesgaf. Dat was wel nodig, want het Swahili is geen makkelijke taal, met een ingewikkelde grammatica en een werkwoord vol prefixen, infixen en suffixen. Ik had natuurlijk een leerboek, maar daar was toch hulp bij geboden, net als bij het vertalen van mijn eerste boek in het Swahili: *Uhuru wa watumwa*, ofwel 'De bevrijding van de slaven'. Dat ging over de Arabische slavenhandelaren die diep in het binnenland van Tanganyika hun menselijke koopwaar kregen aangeleverd. De slaven moesten te voet het aan de kust gelegen Bagamoyo zien te bereiken, waar zij werden verhandeld. Per dhow zouden zij naar Oman moeten reizen, maar dat werd door een Britse *manowari* (*man of war*) verhinderd.

Ik moest flink aanpoten, vooral voor het veel moeilijkere higher standard-examen, waarin ik ook van het Engels in het Swahili moest vertalen. Ik was dan ook behoorlijk geïrriteerd als mijn leraar, die heel toepasselijk Kazi heette (*kazi* betekent 'werk' in het Swahili), niet kwam opdagen. Ik ging hem dan

zoeken in de buurt waar hij woonde. Zagen wij elkaar weer, dan verontschuldigde hij zich door te zeggen dat hij de enige in zijn familie was die goed onderwijs had genoten. Elke *shauri* (‘affaire’) kreeg hij dus op zijn bord. De *extended family* is een steun en toeverlaat, maar ook een belemmering voor familieleden die vooruit willen.

Maar ik heb beide examens gehaald. Ik herinner mij nog dat ik puzzelde over de vertaling van het woord ‘cement’. Ik heb er toen maar ‘kleefzand’ van gemaakt. Maar het bleek *udongo ulaya* te zijn: ‘Europese modder’.

6
Shell (2)

Mijn Shell-collega's reageerden enigszins besmuikt op mijn serieuze pogingen om Swahili te leren. Ik was de enige die zoiets had gedaan. De meerderheid was Engels. Het was toen nog betrekkelijk kort na de oorlog. De filosofie van de *effortless superiority* was nog in zwang, hoewel er in dit opzicht moeilijk van superioriteit kon worden gesproken. Maar men vond dat het iets uitsloverigs had. Althans, zo voelde ik dat.

Ook mijn baas, de oude RAF-piloot, vond het maar niks. Dat klassieke Swahili van jou, zei hij, verstaat hier niemand. Dat was onzin, want als het nieuws werd omgeroepen - in klassiek Swahili - stonden trossen toehoorders buiten de cafés mee te luisteren. Ze hebben ook geen woord voor *please*, wist hij, wat pertinent onjuist was. Eens moest zijn Cessna landen in de buurt van het zuidelijke dorp Songea. Ik moest daar de supervisor van de brandstof op zijn vingers tikken en gebruikte het woord *bwana.* Dat verontrustte mijn baas hevig, want bwana kan ‘mijnheer’ betekenen. Maar dat is slechts een van de betekenissen. Het kan ook de betekenis van het Zuid-Afrikaanse ‘man’ hebben, en zo had ik het gebruikt. Pas toen ik de aankondiging op het bord bij een bushalte wist te vertalen, draaide hij wat bij. Het was best een aardige man, maar hij kwam uit een andere tijd.

Het is goed dat die verhoudingen niet meer bestaan. Maar of de verhoudingen van zwart tot zwart nu zoveel beter zijn, valt te betwijfelen. Denk maar aan de stammentegenstellingen. Shiva Naipaul, de broer van V.S., schrijft ergens dat het contact tussen blank en zwart in Afrika beiden heeft gecorrumpeerd. Ik ben bang dat hij gelijk heeft.

Ik moest ook de brandstofvoorziening van het vliegveldje van het eiland Zanzibar controleren. Shell had daar een agent, E.J. Kassem, die later door opstandelingen is vermoord. Zanzibar was toen nog geen deel van Tanganyika. Meestal boekte Kassem een kamer voor mij in het Zanzibar Hotel. Maar deze keer was er iets misgegaan, want het hotel bleek vol. Was er ook een ander hotel? Ja, dat was er en het heette Hotel Pigalle. Het lag aan het Mnazi Mojaplein - *mnazi moja* betekent 'één kokospalm'. Alle Oost-Afrikaanse dorpen hebben een plein waar één palm staat. Zij heten alle Mnazi Moja. Het was laat, een klerk bracht mij naar mijn kamer.

De volgende ochtend wilde ik de rekening betalen. Een oudere vrouw zat achter de balie en mompelde getallen in het Frans. Zij zag er niet opgewekt uit. In een poging tot medemenselijkheid zei ik: '*Madame*, *pourquoi êtes-vous si triste?*' Ze keek op en antwoordde: '*Monsieur, je ne suis pas triste, je suis désespérée.*' Ik sloop weg, fantaserende hoe deze dame, in Parijs in een onduidelijk beroep begonnen, was afgedaald naar Marseille, overgestoken naar Caïro en toen naar Khartoum, waar ze haar spaarcenten vervolgens in de tropische hitte van het miserabele Hotel Pigalle zag wegsmelten. Gruwelijk.

Vijftien maanden moest ik het uithouden als aviation assistant. Daarna werd ik eenvoudig verkoper. Aan het einde van mijn eerste tour (van twee jaar) in de zuidelijke plaats Mbeya, niet ver van de grens met Zambia, en gedurende mijn tweede tour in het noorden: eerst in Moshi, daarna in Arusha. Moshi is een en al banaan. Elke ochtend liepen vrouwen langs ons huis met trossen bananen op hun hoofd. Mijn zoon van twee liep naar een van hen en zei '*Nipe ndizi moja*', wat perfect Swahili is voor 'geef mij een banaan'. Als steeds verbaasde ik me over het gemak waarmee kleine kinderen een taal leren.

In Mbeya landde elke week een DC-3 van de Wenela, de Witwatersrand Native Labour Association. Arbeiders die in de mijnen van Zuid-Afrika hadden gewerkt, stapten uit om plaats te maken voor een nieuwe ploeg. Velen namen mee terug wat

zij met hun spaargeld in Zuid-Afrika hadden gekocht, zoals een fiets, een radio of een horloge. Er waren altijd voldoende mensen die dat werk wilden doen. Zo erg kon het dus niet zijn, dacht ik.

Ik heb mijn werk in Oost-Afrika gedaan met mijn linkerhand. Zo nu en dan moest ik een depot controleren. Ik begon dan altijd met de wc. Zag die er schoon en ordentelijk uit, dan zou het met de rest ook wel goed zitten, dacht ik. Meestal was dat ook zo.

Met mijn rechterhand studeerde ik. Wat dat betreft was mijn verblijf in Oost-Afrika een voortzetting van mijn studietijd. Naast de studie van het Swahili kwam er een correspondentiecursus economie en Engels recht aan de universiteit van Londen bij. En vooral een studie Nederlands recht in Leiden, want daar was aanwezigheid tijdens de colleges niet vereist. Ik vond mijn studie filosofie interessant, maar niet direct relevant voor de olie-industrie, waarin ik carrière hoopte te maken.

Mijn kandidaatsexamen had ik gedaan tijdens mijn eerste verlof van drie maanden in 1962. Voor mijn doctoraal had ik toch meer tijd nodig. Ik vroeg vier maanden extra verlof aan, maar dan onbetaald. Dat werd door Shell Londen geweigerd. Maar niet lang daarna stond Den Haag het wel toe, en ook nog met salaris. Met dat geld huurde ik een vakantiehuisje aan het Noordwijkse Wantveld, waar ik met vrouw en twee kleine kinderen van oktober 1964 tot mei 1965 heb gezeten: een Winter aan Zee.

Voor mijn kandidaatsexamen moest ik Romeins recht doen. Ik had daarvoor het mooie *Romeins Recht* van J.C. van Oven gelezen, maar wilde mijn kennis bijspijkeren met hulp van de repetitor H.J. Witkam. Die woonde op het Rapenburg op de eerste verdieping van een huis waarvan de deur opensprong wanneer hij - als een mol aan een bureau gezeten - met een stokje tegen een knop drukte. Na binnenkomst riep hij dan het nummer van een lemma van het Corpus Juris af en dat moest ik dan vertalen en becommentariëren. Hij liet niet na om de

student - want ik vermoedde dat het iedereen zo verging - in te peperen dat hij hoegenaamd niets wist, wat eigenlijk ook zo was. Witkam was een instituut in Leiden.

Voor mijn doctoraalexamen had ik de richting privaatrecht gekozen. Ik liep colleges burgerlijk recht en handelsrecht, maar ook toen wilde ik de hulp van een repetitor. Deze Jan Fruytier was eigenlijk een overjarige student. Hij had geen benul van tijd, zodat ik vaak ver na middernacht thuiskwam. Bovendien vertelde hij voortdurend moppen. Hij heeft mij ingedeeld bij een klein groepje studenten, onder wie ook Pieter van Vollenhoven.

Hoewel mijn meeste tijd ging zitten in privaatrecht, moest ik natuurlijk ook staats- en strafrecht doen. Staatsrecht werd gegeven door Ripperda Wiersma, strafrecht door Van Bemmelen. Naast elkaar aan een tafel gezeten, ontvingen zij mij voor het tentamen. Voordat de vragen begonnen, ontstond het volgende dialoogje. Van Bemmelen haalde een doos sigaren uit zijn jas en bood Ripperda Wiersma er een aan.

Van B.: 'Neem een sigaar, al is de kwaliteit niet geweldig.'

R.W.: 'Ik ben niet veeleisend.'

F.B.: 'Geldt dat ook voor de examinandus?'

Van B.: 'O, wilt u ook een sigaar?'

F.B.: 'Dat bedoelde ik niet, professor.'

R.W.: 'Neen, dat dacht ik al.'

Ik deed mijn doctoraalexamen rechten in mei 1965, om te ontdekken dat ik verkeerd had gekozen. Ik had publiekrecht uitgebreid moeten doen en niet privaatrecht. Dat zou ook beter hebben gepast bij mijn latere politieke loopbaan, waarvan ik toen nog geen vermoeden had. Was ik toen overigens jurist? Neen, zei Fruytier, hoogstens meester in de rechten.

In diezelfde maand hoorde ik dat wij - mijn gezin en ik - naar Honduras zouden gaan om daar een kleine verkoopmaatschappij te leiden. Ik vertrok per vliegtuig, mijn vrouw en kinderen volgden per vrachtboot met passagiersaccommodatie. Dat schip ging door het Panamakanaal om daarna naar het zuiden af te buigen. Het deed de Colombiaanse havenstad Buen-

aventura aan, die volgens de kapitein zo gevaarlijk was dat mijn vrouw daar beslist niet van boord mocht.

Ik heb drie jaar in Centraal-Amerika gewerkt: veertien maanden in Honduras, de rest van de tijd in El Salvador. In beide landen moest ik kleine Shell-maatschappijen leiden. Shell Honduras telde 44 werknemers, Shell El Salvador 90. Zo klein als die ondernemingen ook waren, toch boden zij de gelegenheid om de zaak goed te regelen, bescheiden initiatieven te nemen en fouten te maken, die ik mij later, bij belangrijker werk, zou herinneren. Ik was 32 toen ik daar begon, 35 toen ik in 1968 vertrok.

Honduras was toen erg primitief. Veel mannen waren gewapend. Mijn vrouw kreeg van de Britse consul een pistool. Indien zij een inbreker zou neerschieten, waarschuwde hij, dan moest zij ervoor zorgen dat hij binnen de omheining viel. Dan zou haar niets gebeuren. Viel hij daarbuiten, dan was het moord. Eens zat ik met de Shell-advocaat ergens te borrelen. De bediening was hem te langzaam, dus schoot hij in de lucht. De ober kwam toen snel.

Het boek *Cabbages and Kings* van de Amerikaan O. Henry speelt in Honduras. Hij beschrijft daarin een *remittance man* die elke week van zijn familie in Amerika een toelage ontvangt die hij persoonlijk moet afhalen. Die toelage bond hem aan zijn Hondurese woonplaats, zodat zijn familie van hem af was.

Wij woonden in San Pedro Sula, het bij de Caribische Zee gelegen zakencentrum. Niet ver van San Pedro Sula begon de grote bananenplantage van de United Fruit Company, de Frutera, die ongunstig bekendstond vanwege haar politieke inmenging. In mijn tijd in Honduras was daar niets van te merken. Die onderneming bracht een stuk van Honduras tot ontwikkeling waarvan het de vraag was wat er anders mee zou zijn gebeurd. Elke week moest ik naar de hoofdstad Tegucigalpa vliegen om mijn zaakjes te doen. Het was daar koeler, want hoger dan San Pedro Sula, dat een warm en kleverig klimaat had, maar er was verder niets te doen.

Ik was blij toen ik na een betrekkelijk korte tijd werd overgeplaatst naar El Salvador. Dat kleine land aan de Stille Oceaan was ontwikkelder dan Honduras. Wij woonden daar vóór de zogeheten 'voetbaloorlog' tussen Honduras en El Salvador en a fortiori vóór de vreselijke burgeroorlog in dat laatste land.

Toen ik Shell El Salvador moest leiden, was die onderneming een puinhoop. Ik ben er een klein jaar mee bezig geweest om de situatie te saneren. Tot mijn minder aangename taken behoorde het innen van rekeningen. Een van mijn grootste debiteuren was een transportonderneming. Omdat de eigenaar maar steeds niet betaalde, heb ik de Shell-advocaat onverhoeds al zijn vrachtauto's laten stilleggen. Dat had ik beter niet kunnen doen. Ik had hem een laatste kans moeten bieden om althans een deel van de rekening te betalen.

De sociale ongelijkheid in El Salvador was extreem. Veertien families - *los catorce* - deelden de lakens uit. Dat geld kwam uit de koffie en uit de vangst en verwerking van garnalen. Gaf een van die puissant rijke mannen een feestje, dan zag hij er geen been in een strijkje uit Mexico-Stad te laten overkomen. Het is geen wonder dat juist in dat landje een opstand is uitgebroken, die overigens op harde wijze de kop in is gedrukt.

Het was in El Salvador dat ik de muziek van de mariachi heb leren waarderen. De meeste Nederlanders zullen die muziek larmoyant vinden. Ik raakte eraan verslingerd. Ik kwam 's avonds laat wel in een beruchte kroeg, waar ik bruinebonensoep at en tequila dronk en waar twee bandjes waren die voor 1 colon (40 dollarcent) een liedje speelden. Pedro Infante, Miguel Aceves Mejía, Lucha Villa - ik luisterde met veel plezier naar hen. Zij vertolkten het Zuid-Amerikaans levensgevoel, dat weinig Europeanen begrijpen. Ik vraag mij af of hun muziek nog steeds populair is.

Een van de leden van Shells raad van bestuur, de Amerikaan Monty Spaght, kwam eens in El Salvador langs. Zijn vrouw wilde van hem scheiden en voerde overspel aan in Argentinië, Brazilië en Venezuela. Dit leidde tot ongenoegen in El Salva-

dor: zijn onze vrouwen soms niet mooi genoeg?

Na anderhalf jaar Londen, waar ik mij met economische analyses bezighield, vertrok ik in maart 1970 naar Indonesië. Shell had zijn bezittingen daar in 1965 verkocht. Dat was kort na de communistische staatsgreep van oktober 1965 door de communistische PKI, de Partai Komunis Indonesia onder D.N. Aidit. Zes generaals waren toen afgemaakt en in de 'krokodillenput' - de *lobang buaja* - gegooid. Generaal Soeharto wist aan de slachting te ontkomen en had het leger gemobiliseerd. President Soekarno was gevlucht naar de Halim-luchtmachtbasis, een steunpunt van de PKI. Die vlucht voedde het vermoeden dat hij voor de staatsgreep was gewaarschuwd.

Wat volgde, was een gruwelijke slachtpartij, die tussen 200.000 en 500.000 mensen het leven heeft gekost. Alles wat communistisch heette te zijn - maar wat is communistisch in een land als Indonesië? - werd over de kling gejaagd. Het ergste was de repressie in Atjeh, Banten (in het westen van Java), Makassar (op Sulawesi) en op Bali. Atjeh, Banten en Makassar waren zeer islamitisch. Dat had er misschien iets mee te maken. Het lieflijke Bali is hindoe-boeddhistisch, maar onder de oppervlakte schuilt veel spanning. Dat is in de muziek ook te horen. Men kan het Nederlandse bestuur van veel betichten, maar een dergelijke slachting was onder de Nederlanders niet gebeurd.

De prijs voor de Shell-bezittingen zou worden betaald in olie. Om daar een oogje op te houden en ook omdat Indonesië een belangrijk land was, werd in Jakarta een kleine liaison-unit geplaatst, die het contact zou moeten onderhouden. Ik zou daar leiding aan moeten geven en zou luisteren naar de oude titel van Algemeen Vertegenwoordiger.

De liaison was met de staatsoliemaatschappij Pertamina. Het was niet eenvoudig daar zaken mee te doen. Alles draaide namelijk om de president-directeur, generaal Ibnu Sutowo, die vaak maandenlang op reis was. Dan bleef alles liggen. Na mijn vertrek in augustus 1972 is Pertamina in grote financiële pro-

blemen geraakt. Ibnu Sutowo is toen van zijn taak ontheven en voorzitter geworden van het Indonesische Rode Kruis.

7
Shell (3)

Wat deed ik in Jakarta? In de eerste plaats Indonesisch leren. Mijn moeder, die in Semarang is geboren, was daar heel laconiek over. Maleis, zei zij, leer je zo. Maar dat is onjuist. Indonesisch is helemaal niet makkelijk. De zinsconstructie is anders dan wij gewend zijn. Ik ging dus aan de slag met een leraar, Amin Singgih, die vijf ochtenden in de week van zeven tot acht langskwam om mij aan de hand van de Ramayana zijn taal te leren. Dat epos, uit India afkomstig, stond in stripvorm in de lokale krant, met Indonesische tekst.

Anders dan Swahili in Oost-Afrika heb ik Indonesisch nooit echt vloeiend leren spreken. Ik had het voor mijn werk namelijk niet nodig. Dat deed ik vooral in het Engels. Indonesisch sprak ik dagelijks alleen met de bedienden.

Om mijn dochtertje Kate in het Nederlands te oefenen, heb ik haar een zogeheten blokboekje, getiteld *Pim, Frits en Ida*, laten lezen. Ida had ruzie met een ander meisje en had haar eens flink de waarheid verteld. ‘Dat was niet aardig, maar wel eerlijk,’ was het commentaar. Een groter contrast met de Indonesische cultuur was nauwelijks denkbaar, wist ik. Wie in Indonesië een ander ‘eens flink de waarheid vertelt’, zorgt ervoor dat die ander *sakit hati* wordt, oftewel ziek in zijn lever. De lever is de plaats waar de emoties zitten. Zo'n persoon wordt gekwetst en vervolgens onhandelbaar.

Verder waren er enige bescheiden verkoopactiviteiten. Wij verkochten er smeerolie, bitumen (asfalt) en chemicaliën. Later raakte ik betrokken bij exploratie, waar ik geen verstand van had. Shell zocht naar olie in de buurt van Balikpapan, aan de

oostkust van Kalimantan (Borneo). Ik had daar ruzie met een Amerikaanse *independent*, Union Oil, over de grens tussen onze respectievelijke concessies: was het de hoogwaterlijn of de laagwaterlijn? Staatsoliebedrijf Pertamina kon of wilde geen beslissing nemen uit vrees een van ons voor het hoofd te stoten.

Later wilde Shell bieden voor een concessie in de Javazee. Een jurist die veel ervaring had met concessies, kwam uit Den Haag om mij te adviseren. Het minimum dat je moet bieden, zei hij terwijl wij aan de kant van het zwembad van Hotel Indonesia zaten, is 3 miljoen dollar; het maximum 5 miljoen. Welnu, dacht ik, als ik 3 miljoen bied en wij krijgen de concessie niet, zegt iedereen: waarom heb je niet meer geboden? Bied ik 5 miljoen en de concessie was voor veel minder te krijgen, dan zeggen ze: waarom heb je al dat geld verspild? Dus bood ik 4 miljoen dollar. We kregen de concessie. Er zat geen druppel olie.

Na de coup van Aidit was de rol van Soekarno uitgespeeld. Hij werd op een zijspoor gezet, zoals dat gaat in Indonesië. Hij is niet populair in Nederland, onder meer omdat hij de Japanse bezetter Javaanse dwangarbeiders had geleverd, de zogeheten romusha's. Maar Soekarno heeft drie belangrijke dingen gedaan: hij heeft de taal uit de politiek gehouden; een vergelijking met India laat zien hoezeer dat voor Indonesië een zegen is geweest. Ook heeft hij de godsdienst uit de politiek gehouden. En hij heeft het land bijeengehouden. De opstand van kolonel Maludin Simbolon aan Sumatra's westkust is gesmoord.

Maar Soekarno had geen enkel benul van de economie, door hem steevast '*the dismal science*' genoemd. Toen ik in 1970 in Jakarta begon, leek die stad wel uitgewoond. Er was erg weinig te krijgen. In het warenhuis Sarinah stonden allerliefste meisjes achter lege vitrines. De levering van stroom was zo onzeker dat ik in een schuurtje achter in de tuin een aggregaat heb laten zetten. Mijn vrouw ging naar Singapore om babyvoedsel in te slaan. Met behulp van een slof sigaretten werd dat op het vlieg-

veld van Jakarta ingevoerd. Een auto die ik uit Engeland had meegenomen, bleef weken in de haven van Tandjong Priok staan. Toen een medewerker zijn auto wel wist in te klaren, heb ik gezegd dat dit voor mij een *loss of face* was. Dat argument bleek te werken.

Maar langzamerhand verbeterde de toestand. Er kwamen ook steeds meer Nederlandse bedrijven bij. De kinderen daarvan gingen naar school in een grote villa, waar zij les kregen van twee Ambonese en een Chinese onderwijzeres. Die situatie werd onhoudbaar. Ik was voorzitter van het schoolbestuur en heb Pertamina toen gevraagd om ons grond te geven, wat gebeurde. Daarnaast ben ik bij Nederlandse ondernemingen met de pet rondgegaan. Ook het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag was bereid te betalen. En zo ontstond een nieuwe Nederlandse school, met een Nederlands hoofd, een Nederlandse onderwijzeres en het drietal dat er tevoren al lesgaf. Zelf had ik er twee kinderen op zitten. Het was een aardig ontwerp, met veel licht en lucht en in het midden een grasveld.

Kort na mijn aankomst opende de Nederlandse ambassadeur Hugo Scheltema het Erasmushuis met een toespraak in het Engels. Ik vond dat een afgang. Zou het Maison Descartes in Algiers of de British Council in Calcutta ooit in een andere taal dan het Frans of Engels zijn geopend? Ik zag dit als een uiting van ons minderwaardigheidscomplex. Het volgende incident verbeterde mijn verhouding met de ambassadeur niet. Ter gelegenheid van de afbetaling door Pertamina van haar schuld aan Shell kwamen enige topmensen van Shell naar Jakarta om deze gebeurtenis te vieren. Ik heb toen een diner voor een twintigtal gasten gegeven en de top van Pertamina uitgenodigd. Ook de sultan van Djokjakarta, Hamengkubuwono de Negende, zou komen. Hoe moest ik de gasten aan de twee tafels plaatsen? Prioriteit had voor mij om de Shell- en de Pertamina-mensen met elkaar in contact te brengen. Die zette ik dus bij elkaar in de buurt. Verder waren de nieuwe Britse ambassadeur en zijn vrouw aanwezig. De Brit had zijn geloofs-

brieven nog niet aangeboden. Maar mijn vrouw en ik konden hem en zijn vrouw het een en ander over Jakarta vertellen en dus heb ik hen naast ons geplaatst. De Nederlandse ambassadeur en zijn vrouw zaten wat verderop. Scheltema belde mij de volgende ochtend op en was woedend. 'Je hebt mij zo laag behandeld,' zei hij. Wist ik wel dat Shell voor 60 procent Nederlands was en voor 40 procent Brits? Dat wist ik. Het is tussen ons nooit meer goed gekomen, ook niet toen wij elkaar in New York ontmoetten, waar hij ambassadeur was bij de Verenigde Naties.

Wij hadden voor Shell een huis gekocht aan de Jalan Proklamasi. Die straat heet zo omdat de onafhankelijkheid van Indonesië er in 1945 is uitgeroepen. Het huis had toebehoord aan de Algemeen Vertegenwoordiger van de KPM (Koninklijke Paketvaart Maatschappij), maar had jaren leeggestaan en was bijna een ruïne. Ik heb het laten opknappen terwijl wij in het huis van mijn voorganger in Kebayoran woonden. Het is heel mooi geworden. Het had een brede voorgalerij, een grote *pendapa* of overdekt terras achter en een schitterende tuin met een paar palmen. Bij mijn afscheid - mijn vrouw was eerder teruggegaan - heb ik in die tuin een paar diners gegeven met een gamelanorkestje. De maan hing als een grote lampion in de lucht en het was feeërieк.

Ooit was mijn hoop dat ik in Indonesië zou worden geplaatst of in Frankrijk. Indonesië had ik achter de rug. Op 1 oktober 1973 ging ik in Parijs aan de slag in de directie van Shell Chimie, de chemische dochter van Shell in Frankrijk, waar ik mij zou bezighouden met de verkoop van plastics. Ik huurde een mooi appartement aan de Boulevard Raspail, hoek Rue Vavin, vlak bij het kruispunt met de Boulevard Montparnasse. De meeste expatriates die in Parijs kwamen werken - dat waren er niet zoveel - gingen in een buitenwijk of voorstad van Parijs wonen. Ik liet mij de kans niet ontnemen in hartje Parijs te wonen.

Tijdens de oliecrisis van 1973 werd polyethyleen schaars. Ik

heb toen alle klanten met een gelijk percentage gekort: *equal misery.* Een vertoornde klant noemde mij daarom '*le Saint-Just du polyethylène*'. Louis Antoine Saint-Just had een rol gespeeld in de Franse Revolutie door in alles gelijkheid voor te staan.

In 1974 zouden presidentiële verkiezingen worden gehouden. De kandidaat van links was François Mitterrand, zoveel was duidelijk. Maar wie zou de kandidaat van rechts worden? Ik ging met drie collega's een weddenschap aan dat dit Jacques Chaban-Delmas zou worden. Wij wedden om een soufflé. Het werd Giscard d'Estaing. Ik heb mijn collega's uitgenodigd met mij te lunchen in het restaurant Le Soufflé in de Rue du Faubourg-Saint-Honoré.

Ik heb het televisiedebat tussen Giscard en Mitterrand met veel aandacht gevolgd. Ik vond Giscard overtuigender. Hij heeft de verkiezingen ook gewonnen, zij het met een miniem verschil. Mitterrand vond ik larmoyant. Dan liever de arrogante Giscard. Eén zin uit dat debat is mij bijgebleven. Giscard zei tegen Mitterrand: '*Vous n'avez pas le monopole du coeur.*' Die zin heb ik later in de Tweede Kamer bij de Algemene Politieke Beschouwingen gebruikt tegen Ria Beckers: 'U heeft niet het monopolie van het hart.'

Zeven jaar later waren de rollen omgedraaid. Toen kwam Mitterrand aan de macht. Ik vond dat eigenlijk wel goed, in het bijzonder omdat het de sociale verhoudingen in Frankrijk wat losser zou kunnen maken. Ik vond die verkrampt, zeker in vergelijking met die in Nederland. Het kwam toen niet of weinig voor dat gasten van zowel links als rechts om een dinertafel zaten. Ik moest elke maand naar het Zuid-Franse Berre om een *conseil d'entreprise* voor te zitten, een vergadering met de ondernemingsraad. In Berre bezat Shell samen met BASF een polyethyleenfabriek. Aan het einde van zo'n ochtendvergadering nodigde ik alle aanwezigen uit voor de lunch. De vertegenwoordigers van de gematigde vakbond CFDT kwamen altijd, die van de communistische CGT nooit. 'Men eet niet met de klassenvijand.'

Michel Rocard was minister onder Mitterrand. Later, toen ik lid van de Europese Commissie was en hij lid van het Europees Parlement, heb ik hem uitvoerig geïnterviewd. Hij was buitengewoon kritisch over het economische beleid van Mitterrand, die 100 procent van de ondernemingen wilde nationaliseren in plaats van de 51 procent die voldoende zou zijn. De volle 100 procent zou natuurlijk buitengewoon duur zijn. Na een paar jaar moest Mitterrand dan ook rechtsomkeert maken. Datzelfde staat François Hollande nu te wachten. Josef Joffe, hoofdredacteur van de Hamburgse *Die Zeit*, zei dat Hollande een 'Maginotlinie tegen de werkelijkheid' wilde opwerpen.

In Parijs, in de jaren zeventig, stoorde ik mij dagelijks aan het befaamde dagblad *Le Monde*, dat uitgesproken gauchistisch was en bezeten door antiamerikanisme. Gelukkig is het nu weer een gewone linkse krant. Ik heb ook nog een vergadering van de cel van de Parti Communiste van mijn arrondissement bijgewoond. Het was een povere vertoning. Een twintigtal aanwezigen en een voorzitter die zeker wist dat er volgens een nieuw procedé energie uit water kon worden gehaald, maar dat de oliemultinationals dat tegenhielden.

Wat is de essentie van Shell? Is het olie, gas of chemie? Is het technologie? Neen, het is management. Zonder mijn ervaring bij Shell zou ik mijn fractievoorzitterschap later niet op succesvolle wijze hebben kunnen uitoefenen. Ik volgde de politiek dus zo goed als ik kon. Ik las veel moderne literatuur en zag alle Franse toneelstukken. Mijn vrouw en kinderen woonden toen al in Den Haag. Elke vrijdagavond nam ik het vliegtuig naar Amsterdam; elke maandagochtend werd ik om 5.30 uur gehaald, zodat ik om 9.30 achter mijn bureau in Parijs kon zitten. Elk weekeinde kon ik dus de Nederlandse politiek volgen. In januari 1975 werd ik lid van de VVD.

8
Reizen

Het bestaan van een Shell-expatriate heeft belangrijke nadelen, maar ook voordelen. De nadelen hangen vooral samen met het onderwijs van de kinderen. Dat gold zeker voor mijn gezin, omdat onze voertaal Engels was, terwijl onze uiteindelijke bestemming Nederland bleef. Mijn kinderen moesten dus vroeg of laat de overstap naar het Nederlands maken. Wat dat betreft, was ons verblijf in Jakarta gelukkig, want daar was een Nederlandse school. Mijn twee oudste kinderen gingen daarnaartoe. Zij waren toen negen en zeven jaar oud. Daarnaast leerden zij natuurlijk Indonesisch spreken, althans Jakartaans. Alles bij elkaar was het een hele klus voor hen.

De voordelen bestonden niet alleen hieruit dat expatriates vaak in interessante landen woonden en werkten, maar ook dat zij op weg naar die bestemmingen soms de mogelijkheid hadden hun reis te onderbreken. Toen ik na vier jaar Oost-Afrika naar Europa terugkeerde, besloot ik een week in Ethiopië rond te kijken en een tweede week in Egypte. Mijn vrouw en kinderen waren toen al in Londen.

In Ethiopië woonde een vriend die voor de HVA (Handelsvereniging Amsterdam) werkte. De HVA had een management-contract voor een suikerplantage in Wonji, ongeveer 100 kilometer van Addis Abeba. Ethiopië werd nog door een keizer geregeerd, Haile Selassie. De marxistische dictator Mengistu Haile Mariam kwam later. Die begon alle leden van de bestaande regering te fusilleren.

De Ethiopische cultuur vond ik verrassend en dus interessant. De muziek was eigenaardig en er werd op een slepende

wijze op gedanst. Verder bestond er de mogelijkheid een huwelijk voor een bepaalde tijd aan te gaan. De kinderen uit zo'n huwelijk hadden wel het erfrecht. Een huwelijk kon ook heel kort duren en dan kwam het dicht bij prostitutie, die overigens in ruime mate werd beoefend. De taal was Amhaars. Het schrift was onafhankelijk van de buitenwereld ontwikkeld en gebruikte soms een teken voor een hele lettergreep. Kortom, voldoende nieuws om in te duiken.

Ethiopië heeft Mussolini een flinke bloedneus bezorgd. Maar Eritrea was sinds 1890 een Italiaanse kolonie geweest. Asmara, de hoofdstad, zag eruit als een Italiaanse provinciestad. Zo nu en dan hoorde ik ook nog wel wat Italiaans. Koffie is afkomstig uit de punt van Afrika en uit Jemen, en dat werd mij duidelijk gemaakt toen ik in een café om een kop koffie vroeg. De groene bonen kwamen uit een zak. In een pannetje werden zij geroosterd, zodat zij op en neer sprongen. Waren zij genoeg geroosterd, dan werden zij in een holle cilinder gestopt waarvan de twee helften door middel van een schroefnaad op elkaar pasten. De bovenste helft eindigde in een hendel. Werd die gedraaid, dan werden de bonen gemalen. Nooit heb ik versere koffie gehad. Asmara was een aangenaam stadje. Ik had er graag langer willen blijven, maar ik wilde ook naar Caïro. Later heeft Eritrea een verschrikkelijke oorlog moeten voeren om zich van Ethiopië los te maken. Dat is gelukt, maar zou het land er beter van zijn geworden?

Het eerste wat mij in Caïro opviel, was het drukke verkeer. Dat was in 1964 - bijna vijftig jaar geleden. Ik vraag mij af hoe dat nu is. Ik logeerde in het Hilton Hotel met uitzicht op de Nijl. Ik bezocht het mooie Museum van Oudheden en slenterde wat rond op het Tahrirplein. Ik had ook een ontmoeting met de lokale Shell-man, die in Zamalek woonde, een dure buurt van Caïro. Hij vroeg mij in zijn tuin te komen praten omdat hij vreesde dat wij anders zouden worden afgeluisterd. Hij gaf mij ook een brief mee om in Europa te posten. In 1956 had de naasting van het Suezkanaal geleid tot een kortstondige

oorlog tussen Egypte en een gelegenheidscoalitie van Frankrijk en Groot-Brittannië - de zogeheten Suezcrisis. Onze Shell-man was ervan overtuigd dat hij in de gaten werd gehouden.

Ik wilde mijn weinige dagen zo goed mogelijk gebruiken en besloot naar de Vallei van de Koningen te gaan, waar belangrijke graven te zien zijn en verder de tempel van Hatsjepsoet. Omdat ik van treinen houd, heb ik een retourtje Caïro-Thebe gekocht. Het was een nachttrein. Ik heb daar een bacil opgedaan die mijn bezoek aan de graven hachelijk maakte. Ik wilde de oudheden natuurlijk niet bezoedelen. Wel heb ik mij die avond laten verleiden met een *felucca* op de Nijl heen en weer te varen. Mocht ik de controle verliezen, dan had ik in elk geval veel water bij de hand. Het was windstil. Het begon te schemeren. De temperatuur daalde. De Nijl was roerloos. Wij waren alleen op het water. Het was betoverend.

De volgende ochtend vloog ik terug naar Caïro. Dat was sneller dan de trein en dus in mijn toestand te verkiezen. Zuinig als ik was, wilde ik in Caïro het niet gebruikte deel van mijn retourtje verzilveren. Dat moest ik natuurlijk op het station doen. Maar waar? Loket 2 wist van niets, maar verwees naar loket 12. Dat loket stuurde mij naar loket 15. Zo ging het nog een tijdje door, tot eindelijk een lokettist zei mij te kunnen helpen. Daartoe moest ik wel een verzoekschrift indienen. Neen, natuurlijk niet in het Engels: in het Arabisch, want wij waren toch in Egypte? Uiteindelijk kreeg ik hulp met de taal en een kleine som geld, veel minder dan waarop ik recht meende te hebben. Men kent een land vaak aan kleine dingen.

Na drie jaren Centraal-Amerika (1965-1968) was het tijd naar Londen terug te keren, waar ik een nieuwe functie zou krijgen. Ik kon via Miami vliegen, maar ook via Caracas. Deed ik dat laatste, dan zou ik met Air France naar Martinique kunnen gaan om daar wat rond te kijken. Ik besloot dat te doen en boekte een ticket bij de Centraal-Amerikaanse luchtvaartmaatschappij TACA. Maar met de bewuste vlucht was een probleem. Ik kwam niet

verder dan Panama, waar ik zou moeten overnachten om de volgende dag naar Caracas te vliegen. Door de vertraging had ik voor de overstap buitengewoon weinig tijd. Ik heb mijn koffer dan ook bij de hand gehouden, zodat ik daar niet op zou hoeven wachten. In Caracas kwam ik zuchtend en puffend het Air France-toestel binnen. Toen ik enigszins op adem was gekomen, klampte ik een stewardess aan en vroeg hoe laat wij in Martinique zouden aankomen. Zij antwoordde dat de vlucht helemaal niet naar Martinique ging, maar meteen naar Madrid. Nou, dacht ik, ook een leuke plek. Kom ik een paar dagen eerder in Londen aan. In Martinique ben ik overigens nooit geweest. Begin 1970 werd ik van Londen overgeplaatst naar Jakarta om daar algemeen vertegenwoordiger van Shell te worden. Mijn vrouw wilde de reis doen met een vrachtschip dat om de Kaap zou varen. Zelf had ik het plan opgevat een week in Iran rond te kijken en daarna een week in Thailand.

In Teheran mocht ik een paar dagen bij een collega logeren. Hij nam mij mee voor een wandeling in de bergen en 's avonds naar het optreden van een zangeres in een theater dat Shekoufeh Now heette. Het was toen nog de goede slechte oude tijd onder de sjah. Ik denk niet dat deze zangeres, die zonder hoofddoek zong met de karakteristieke lage stem die in het Midden-Oosten zo geliefd is, nu nog zou kunnen optreden. Ook bezocht ik de Zurkhaneh, een oefenruimte waar vervaarlijk uitziende mannen krachtproeven lieten zien. Mij werd uitgelegd dat deze oefeningen dateerden uit een tijd van vreemde overheersing. Mannen moesten zich toen ongewapend kunnen verzetten.

Ik wilde het land in en deed dat per bus. Het ging mij vooral om Persepolis, een van de drie hoofdsteden van Alexander de Grote. Ik kwam 's avonds bij een soort herberg aan. Het was koud. Hadden zij een kamer voor mij? Neen, tenzij ik genoegen nam met een opslagplaats voor tapijten. Een petroleumkacheltje heeft mij die nacht warm gehouden.

Ik wist dat de resten van de apadana, een grote audiëntiehal met zuilen, ten westen van heuvels lagen. Ik wilde die apadana

absoluut bezoeken wanneer de zon over de heuvels zou verschijnen. Ik heb de herbergier gevraagd mij bij zonsopgang te wekken. Dat gebeurde en zo was ik de eerste die zich op de apadana in de vroege stralen van de zon kon koesteren. Het was doodstil. Ik heb een uur of zo rondgekeken en ben teruggegaan toen de eerste toeristen kwamen.

Er was meer te zien in die buurt. Zo heb ik in Naqsh-e-Rustam het in rots gehouwen reliëf gezien dat een Romeinse keizer toont die voor een koning der Sassanieden knielt. Deze dynastie heeft een eeuw of vier slag geleverd met de Romeinen, met wisselend succes.

Natuurlijk bezocht ik in Pasargadae ook de graftombe van Cyrus de Grote, grondlegger van het grote Perzische rijk en verlosser, in 538 voor Christus, van de joden uit hun Babylonische ballingschap. Die tombe stond eenzaam op een heuvel, omringd door besneeuwde bergen, opgetrokken uit zware stenen en totaal leeg, maar daardoor juist indrukwekkend. De wijde omgeving was desolaat. Het enige geluid was de wind die om de tombe floot. Xenophon heeft nog een boek geschreven over de opvoeding van Cyrus, en zich er daarbij niet van kunnen weerhouden een utopie te schilderen. Ik ging door met een bus naar Shiraz, dat zuidelijker en lager ligt en dus warmer was. Het leek mij een drukke en levendige stad. Ik ben bang dat het er nu minder gezellig is, na de machtsovername door de moellahs in 1979.

Jaren later, in de Tweede Kamer, heb ik een stagiaire gevraagd een onderzoek te doen naar de houding van de Nederlandse pers ten opzichte van de Iraanse revolutie van 1979 en daarbij een onderscheid te maken tussen de linkse en de rechtse media. Dat onderzoek bevestigde wat ik vermoedde. De linkse pers was veel optimistischer dan de rechtse. De linkse schreef: ‘Erger dan het regime van de sjah kan niet.’ Die gedachte toonde hun provincialisme, want alles kan altijd erger zijn.

Begin 1973 keerde ik terug naar Teheran om er een akkefiet-

je te klaren. Ik hield mij intussen bezig met de chemie. Wat was het probleem? Een straaljager van de Iraanse luchtmacht was te pletter gevlogen op een depot van Shell waar chemicaliën waren opgeslagen. Het toestel had daarbij zorgvuldig de voorraad zonder waarde weten te vermijden en alle waardevolle producten vernietigd. Wie zou dat betalen? Ik geef het iedereen te doen een schadepost bij het Iraanse ministerie van Defensie te innen. Dat is mij dan ook niet gelukt.

Bangkok is een drukke en gezellige stad, waar ik voor het eerst kickboksen heb gezien en, ook voor het eerst, dimsum heb gegeten. Verder zijn er een paar mooie tempels en veel massagetentjes. Bangkok is warm, het schijnt zelfs de warmste hoofdstad van Azië te zijn. De meeste Thai zijn lichtbruin getint, maar hier zijn zij ivoorkleurig. Dat kwam door de Chinese invloed.

Ik heb er kennisgemaakt met een ondernemer die een kanaal wilde graven door het smalste deel van de landengte van Kra. Dat zou de tocht van olietankers van het Midden-Oosten naar Japan bekorten en dus flink wat geld opbrengen. Hij was oorspronkelijk Chinees en kwam uit een arme buurt. Soms hadden hij en zijn familie alleen witte rijst te eten en mochten zij voor de smaak kijken naar een gebakken vis die aan een touwtje boven de tafel hing. Maar als hij te vaak keek, kreeg hij een tik op zijn vingers.

Deze Chinees wilde Thai worden. Bij de naturalisatieceremonie moest hij een zin in het Thai uitspreken, die hij uit het hoofd had geleerd. Maar wanneer moest hij dat doen? Hij heeft toen iemand gehuurd die achter hem zat en hem op het juiste ogenblik een trap tegen zijn achterwerk gaf.

Ik ben naar Chiang Mai, een noordelijke provinciehoofdstad, gevlogen om daar te zien hoe olifanten gekapte boomstammen met hun slurf verplaatsten. Er was ook een beroemde tempel die op een heuvel lag. Er leidde een lange trap naartoe, die ik natuurlijk moest beklimmen.

In Chiang Mai heb ik voorts de toekomst van Azië gezien. Ik

weet: het klinkt belachelijk. Maar toch voelde ik dat zo. De lokale Shell-man had mij namelijk meegenomen naar een nachtclub. Het schouwspel daar was indrukwekkend. Er waren twee bands die elkaar afwisselden zonder het publiek op adem te laten komen en zij speelden goed. Op die muziek werd door het publiek enthousiast gedanst. Het geheel was een uitbarsting van energie en plezier zoals ik dat nog niet eerder had gezien. Deze mensen gaan het helemaal maken, dacht ik, en elders in Azië zal het ook zo gaan. Het was maart 1970.

Heen ging ik met het vliegtuig, terug met de trein. Daar werd lunch geserveerd. Ik bestelde Thaise vissoep. De ober waarschuwde mij dat de soep erg heet was. Ik wuifde dat weg, overmoedig als ik was. Maar de ober had gelijk: de soep was als vloeibaar vuur.

Het gezegde in Azië is: in Thailand buigt de rijst nog voor de wind zich heeft laten voelen. Zo heeft het land kunnen ontsnappen aan een Japanse bezetting. Het heeft het Japanse leger in zijn opmars niet willen of kunnen stoppen. Die bracht dat leger tot het grensgebied tussen Birma en Bengalen, waar het werd tegengehouden door het Brits-Indiase leger bij Kohima en Imphal. De Amerikaanse generaal ‘Vinegar Joe’ Stilwell ravitailleerde vandaar de nationalistisch-Chinese troepen in Chungking.

Maar toen ik in Thailand kwam, in 1970, dacht niemand daar nog aan. Men wilde vooral rijk worden en wel zo snel mogelijk. Dat was hun goed recht.

Maar laat niemand oreren over oosterse wijsheid en westers materialisme. Zowel wijsheid als materialisme vindt men in Oost en West.

9
Zuid-Azië

De eerste keer dat ik in India kwam, was in de zomer van 1971. Ik wilde een collega bezoeken die ik van een van de vele Shell-cursussen kende en die in Calcutta woonde. Ik kwam daar heel vroeg in de ochtend aan, eigenlijk nog in de nacht. Het regende. In het vale licht waren aan beide kanten van de weg tenten te zien waarin de vele vluchtelingen uit wat nu Bangladesh heet droog probeerden te blijven. Dat was toen het oostelijk deel van Pakistan, dat zich onafhankelijk probeerde te maken.

Het westelijk deel van Pakistan heeft daar hard op gereageerd. Dat werd de *crackdown* genoemd. Vandaar de duizenden vluchtelingen die de grens overstaken op zoek naar veiligheid. Het deel van Calcutta waar de bus doorheen reed, zag er erg verlopen uit. Veel huizen oogden alsof zij waren gebombardeerd. Gebroken ramen staarden mij aan. Dichter bij het centrum van de stad leek de toestand van de huizen iets beter. In mijn hotel viel ik als een blok in slaap.

De volgende dag keek ik rond. Op kruispunten stonden drie politieagenten: één om het verkeer te leiden en twee om de eerste te beschermen. De overheid voelde zich klaarblijkelijk niet zeker van haar zaak. Veel muren waren met hamer en sikkel versierd. Zij waren oorspronkelijk in pastelkleuren geschilderd, vooral beige en roze. Standbeelden werden ook bewaakt, omdat de communisten die anders zouden onthoofden: de levenden beschermden de doden. De riksja's werden niet door fietsers getrokken, zoals in Jakarta, maar door mensen die renden. 's Nachts sliepen zij in hun riksja's. Velen hadden tuberculose. De armoede was hier te ruiken.

Ik wilde een vluchtelingenkamp zien en mijn collega had mij een gids aanbevolen: een monnik in een oranje jurk, met een vriendelijk gezicht, een bril en vuile nagels. Voor wij vertrokken, bond hij een bord op de voorste bumper met de naam van de hulporganisatie waarvoor hij werkte. ‘Zodat de terroristen ons met rust laten,’ zei hij.

Het kamp was ongeveer 100 kilometer van Calcutta en dicht bij de grens. Hoe dichterbij wij kwamen, des te meer vluchtelingen wij ontmoetten: eerst enkelen, daarna een stroom, ten slotte een vloed. Zij liepen aan beide kanten van de weg met hun spullen in een juten zak op het hoofd, een kind op de arm en vaak een tweede aan de hand. Honderden zaten onder een waringinboom uit te rusten. Lange rijen stonden voor een schuur waar gratis voedsel werd uitgedeeld. Een bedelaar probeerde zich aan mijn been vast te klampen. De monnik zei: ‘Zie de mooie natuur: zij verfrist de geest en geeft troost aan de ziel.’

Ten slotte kwamen wij bij het kamp. Een luidspreker riep rij en nummer van de tent die voedsel zou krijgen. Vanaf de volgende dag zouden zij alleen ingrediënten ontvangen: rijst, aardappels, zout, linzen en olie. Plus gedroogde mest om op te koken. De tenten waren rokerig en onverdraaglijk heet. Dysenterie had van veel kinderen ware skeletten gemaakt. Gelukkig was er geen cholera.

Ik ontmoette de chef van het kamp in een grote tent die als een oven was. Hij zei een van zijn assistenten mij met een waaier wat lucht te geven. Hij was nu twee maanden in het kamp geweest en wachtte op vervanging, die maar niet kwam. Ik vroeg hem te vertalen. Een jong meisje met een baby op de arm zei dat haar man in de crackdown was doodgeschoten. Iedereen sloeg op de vlucht en daarom was zij ook gevlucht. Zij was hier met haar blinde moeder.

‘Dit kamp is verschrikkelijk,’ zei de chef, ‘maar er is geen alternatief.’ Het kamp bood ruimte aan 12.000 vluchtelingen. Maar de dag ervoor waren 20.000 nieuwe vluchtelingen de

grens over gekomen. ‘Ik hoop dat mijn vervanging gauw komt,’ zei hij. ‘Niemand houdt dit lang uit: te deprimerend en te monotoon.’ Hopeloosheid rustte op het kamp als een zware hand.

Op de terugweg zei de monnik: ‘Sommige mensen zijn arm en anderen zijn rijk. Het is de wet van de wereld, maar waar komt die wet vandaan?’ Bij mijn hotel aangekomen gaf ik de monnik wat geld voor zijn organisatie. Aan de overkant was een tehuis voor ouden van dagen. Het werd geleid door de Little Sisters of the Poor.

Een jaar later keerde ik terug naar dat gebied. De crackdown had niet geholpen. Pakistan had zijn leger teruggetrokken. Een nieuw land was ontstaan en het heette Bangladesh. De vluchtelingen keerden terug. Leider van de opstand was sjeik Mujibur Rahman. Ik moest naar Dhaka om met de agent te praten die daar de chemische producten van Shell verkocht. Ik zie de ontmoeting nog voor mij. Ik zat in een stoel, de agent stond met opgeheven arm voor mij. ‘Sjeik is sjeik,’ riep hij. Hij bedoelde daarmee dat Mujibur Rahman, de held van de onafhankelijkheidsoorlog, boven alle kritiek verheven was. Een jaar later werd Mujibur vermoord. Politieke uitspraken, was mijn conclusie, betekenen helemaal niets.

Mijn collega en zijn vrouw Pimi hadden voor mij een muziekavond georganiseerd. Een befaamde leraar van Indiase klassieke muziek zou komen zingen. Pimi was zijn leerling. Vandaar dat het concert in haar appartement zou zijn. Toen ik daar aankwam, trof ik een half dozijn gasten aan, maar er kwamen er steeds meer.

De meester was een jaar of veertig en kwam uit een familie van musici. Hij zou worden begeleid door een tablaspeler met twee kleine trommels, voor elke hand één; verder een harmoniumspeler en iemand die een lang instrument met vier snaren bespeelde. Iedereen ging zitten op lakens: geel voor de musici, wit voor de toehoorders.

Het stemmen van de instrumenten duurde lang. Na een uur

zei de meester dat de tabla's zich niet lieten stemmen: '*They won't settle down.*' Iemand werd eropuit gestuurd om een nieuw paar te halen. Ik vroeg Pimi of zij ook wilde zingen. Neen, zij durfde niet in het openbaar in aanwezigheid van haar *ustaad*, haar leraar, te zingen.

Na een uur of twee kon het concert eindelijk beginnen. De kamer was nu overvol. De meester begon met alle noten van de raga, de toonladder, die hij had gekozen. Hij hield een kleine harp onder zijn kin, die hij met zijn rechterhand bespeelde, terwijl hij met zijn linkerhand wuivende gebaren maakte, alsof hij zichzelf dirigeerde. De andere twee instrumenten zorgden voor de achtergrond. De muziek werd steeds levendiger. Er was algehele instemming als de meester na een cyclus van acht, twaalf of zestien maten zijn weg terugvond naar het begin van de raga.

Pimi vertelde dat dit muziek was die in de zestiende eeuw aan de hoven werd gezongen. Haar ustaad zong in de Patiala gharana-stijl, de stijl van het huis van Patiala, in het noordwesten van India. Het was een stijl die zo sober was als de muren van het Red Fort in Delhi, vanwaar de mogols hadden bestuurd. Na drie kwartier was het eerste lied ten einde. Iedereen kreeg thee en cake. Daarna begon de meester aan een nieuwe cyclus, die allen nauwgezet volgden. Zijn moeder kwam erbij en keek met liefde en trots naar hem. 'Hij vertegenwoordigt zuivere schoonheid voor mij,' zei Pimi. Ik verliet een eiland van beschaving in een zee van ellende.

In latere jaren heeft Pimi mij veel van de Indiase cultuur laten zien en horen. Zij heeft een vriend en mij de Dagar Brothers laten horen, die de microtonen van een soort oermuziek zongen. Dat gebeurde vroeg in de ochtend en het was koud. Iedereen zat met een deken om zich heen.

Toen zij later in Dehra Doon woonde, onder de Himalaya, liet zij twee musici uit Calcutta komen om voor mij te zingen. '*They sing like bullets*,' zei zij. Haar dochter heeft voor mijn vrouw en mij de klassiek-Indiase *kathak* gedanst, die uit Rajasthan stamt. Die streek heeft zich sterk tegen de mogols verzet.

Daarom kent de kathak ook veel hoekige elementen.

Ik had een afspraak gemaakt met Wavin India Ltd. in Madras. Die onderneming was ten dele een investering van Wavin in Overijssel, destijds een halve dochter van Shell, die plastic buizen maakte. Ik besloot met de trein te gaan. De reis zou twee nachten en een dag duren. Mijn collega bracht mij weg naar het Howrah-station. Het leek alsof er duizenden reizigers waren en het geluid van alle kanten was oorverdovend. Wij moesten onze weg zoeken te midden van hele families die op de perrons leken te bivakkeren.

Ik had een plaats gereserveerd in een rijtuig met airconditioning, maar die functioneerde op dat moment niet. Mijn collega en ik hadden nog tijd om thee te drinken. Hij zei: ‘De openbare sector in India is verschrikkelijk ondoelmatig. Veel investeringen in die sector werken maar op 30 of 40 procent van hun capaciteit. De bureaucraten weten niet hoe zij iets voor elkaar moeten krijgen. Zij begrijpen niet dat ondernemers waarde scheppen en dat zij die consumeren. Zonder ondernemers verdelen zij geen welvaart, maar armoede.’

Dat was juli 1971. Later, in de jaren negentig, is er een betere economische wind gaan waaien, maar niet dan nadat toenmalig minister van Financiën Ramaswamy Venkataraman mij begin jaren tachtig had toevertrouwd: ‘De markt lacht naar de rijke, maar grijnst naar de arme.’ Met dat soort drogredeneringen is India veel langer dan nodig arm gehouden, want het land zit vol slimme mensen die ook bereid zijn hard te werken.

De reis was ongemakkelijk. Ik vertrok toen het donker was. Slapen was moeilijk, vooral omdat bij elke bocht de deur van de coupé open of dicht gleed. Maar het eten was lekker. In het ene station kwam een bediende mijn bestelling halen en in het volgende werd die mij aangereikt. Moe en vuil bereikte ik Madras, waar ik allerhartelijkst werd ontvangen.

Madras zag er veel beter uit dan Calcutta. De bevolkingsdruk was er minder, de stad was schoner en alles leek er beter geregeld. Ik mocht er een bruiloft meemaken. Mijn handpal-

men werden met een oranjekleurige pasta versierd, ik kreeg een guirlande om mijn nek en luisterde naar gezang in *bharatanatyam*, de Zuid-Indiase muziek die zo anders was dan die van het Noorden.

De eigenaren van de Wavin-fabriek waren zo ongelofelijk lovend over Nederland dat ik ten slotte uitriep dat het zó mooi bij ons nu ook weer niet was. Zij leenden mij een auto met chauffeur. Ik vertrok naar Madurai in de zuidpunt van India. Op de punt zelf stond een heiligdom met daarin een stiltekamer waarin ik werd uitgenodigd te mediteren over de drie oceanen die daar samenkwamen.

Ik vervolgde mijn reis langs de andere kust van India naar het Noorden. Zo kwam ik in de staat Kerala. Van alle staten van India had Kerala het hoogste percentage christenen en het laagste aantal analfabeten. Daar was wel een verband tussen, dacht ik. De Nederlanders hadden er zo'n 150 jaar de baas gespeeld. Vooral de stad Cochin zag er erg Hollands uit. Er waren sloten met bruggetjes zoals in Waterland. Er was ook een getto, Jewtown geheten, met een verlaten synagoge. Alle joodse inwoners zaten nu in Israël.

En er was een kerkhof. Ik bezoek graag kerkhoven, want daar zie je geschiedenis in steen. Zo ook in Cochin. Er stond een kerk, de St. Francis Church. Boven de kerkbanken hingen lange latten waaraan touwen waren bevestigd die door openingen in de muur naar buiten liepen en daar in een lus eindigden. Hindoes die een centje wilden bijverdienen, gingen tijdens een kerkdienst op hun rug liggen. Zij deden de lus om hun grote teen en lieten binnen de latten heen en weer bewegen door hun been op en neer te laten gaan. Aldus werden de godvruchtigen een beetje afgekoeld. In het doopboek van die kerk vond ik de volgende aantekening:

> 1759 18 Augustus
> gedoopt kind van Johan August Kaysel
> Catharina Joh Keyler

NB. Die Heer heeft de
Stoutigheit gebruikt om
mijn coster te roepen & hem
t doopbriefje in de handen
gestopt moogelijk uit schaamte
dewijl litmaat zijnde de tijd
van 2 jaaren Godshuis niet
betreden maar hij is nog een
trapje hooger in vermetelheid op
gestegen want hij heeft zijn eigen
kint niet ten doop gepresenteert
maar heeft de Padringe daar mede
laten omspringen. Wat dunkt ervan?

Ik vervolgde mijn reis via Bombay naar Hyderabad, in het midden van India, waar het hoofd van de familie woonde die Wavin India bezat. Weer werd ik allerhartelijkst ontvangen. Weer werd Nederland tot in de wolken geprezen. Er werd voor mij een diner georganiseerd. Het was een *stand-updinner* en wij aten van plastic borden. Mijn gastheer was brahmaan. Bovendien was hij directeur van Indian Explosives Ltd. en dus relatief bemiddeld. Maar de muur van de ontvangstruimte werd ontsierd door een zeer grote vochtplek. Aan kaste of geld kon het niet liggen, bedacht ik. Het moest wel een andere opvatting van esthetiek zijn.

Ik ben sindsdien betrekkelijk vaak in India geweest. Dat enorme land fascineerde mij. De intellectuele bovenlaag was goed op de hoogte van wat er in de wereld gebeurde en sprak natuurlijk Engels. Dat vergemakkelijkte de conversatie. In Indonesië was dat veel minder het geval. In februari 1988 heb ik in Delhi op een seminar gesproken over burgerschap, wat leidde tot leuke discussies. Van de vele interessante mensen die ik in India heb ontmoet, wil ik er hier twee memoreren.

Op 3 februari 1980 ontmoette ik Sanjay Gandhi, de oudste zoon van Indira Gandhi, die toen minister-president was. Hij

zou haar hebben opgevolgd, als hij niet in een sportvliegtuig was neergestort. Ik had een afspraak met hem, maar ik moest lang wachten. Toen zijn naam werd rondgefluisterd, wist ik dat hij in aantocht was. Het was dezelfde serviliteit die mij zo had gehinderd aan de omgeving van Arafat.

Sanjay was buitengewoon voorkomend. In economische termen was hij liberaal. Toen de kolenmijnen werden genaast, vertelde hij, dachten de arbeiders dat zij niet meer hoefden te werken. Hij noemde enige ministers die volstrekt corrupt waren. De bureaucratie was gedemoraliseerd. Er waren niet meer dan twaalf leden in het parlement die van enige substantie waren en wisten wat zij wilden. Een van hen was de communist Jyoti Basu. De Verenigde Staten, vond Sanjay, overreageerden op de Russische inval in Afghanistan. India was overigens geen satelliet van de Verenigde Staten, benadrukte hij.

In de jaren tachtig en negentig ben ik verschillende keren in Bombay geweest. De belangrijkste reden was dat Minoo Masani daar woonde. Ik had hem eerder in Rome ontmoet op een bijeenkomst van de Liberale Internationale en meteen gedacht: die man moet ik beter leren kennen. Minoo had in 1960 de Swatantrapartij opgericht, die een tijd lang succes heeft gehad en ook in het parlement goed vertegenwoordigd is geweest. Dat was een liberale partij waarvan de naam uit de woorden ‘zelf’ en ‘bestuur’ bestond.

Minoo behoorde tot de gemeenschap der Parsi, afstammelingen van de zoroastriërs, die meer dan duizend jaar geleden Iran wegens de islamitische dreiging waren ontvlucht. Die gemeenschap is ongemeen succesvol. Tata, eigenaar van voorheen Hoogovens, behoort ertoe. Minoo zelf, in 1928 in Londen advocaat geworden, heeft een aantal openbare functies vervuld, zoals burgemeester van Bombay en ambassadeur in Brazilië. Hij heeft ook een jaar of vijftien in het parlement gezeten. Hij heeft veel geschreven, meest over politieke onderwerpen.

Minoo woonde in een ruim appartement met Sheila Singh,

wier familie een sisalplantage in Tanganyika bezat. Het is best mogelijk dat ik hun kerosine heb verkocht. Minoo heeft mij in Bombay her en der geïntroduceerd, zoals bij J.R.D. Tata, hoofd van die familie. Ik heb er ook nog op een bijeenkomst van liberalen gesproken.

Minoo had een scherp verstand. Hij was überhaupt een persoon van internationaal niveau. Mijn interview met hem is misschien het interessantste wat in mijn boek *Modern Liberalism* staat. De laatste keer dat ik hem in Bombay ontmoette, ging het hem slecht. Hij ontving mij in pyjama en zei: *'Frits, don't grow old. It is horrible.'* Minoo is 93 geworden.

Toen ik in augustus 1972 Jakarta verliet en terugkeerde naar Europa, wilde ik onderweg via India naar Karachi en de Punjab en dan naar Afghanistan. Ik wilde Shell-mensen in Karachi spreken en vervolgens naar Lahore vliegen. In Karachi was veel politieke spanning. Zulfikar Ali Bhutto had niet alleen maar vrienden, zoveel was duidelijk. Er werd veel geklaagd over de macht en de corruptie van het leger.

Ruim een jaar later was ik weer in Karachi. Intussen waren bezittingen van Shell genaast. De opbrengst mocht het land niet uit. Werd die evenwel geïnvesteerd, dan mocht de opbrengst daarvan wel worden geëxporteerd. Ik heb toen het plan opgevat om een klein fabriekje voor Teepol te beginnen, een soort schoonmaakmiddel. Maar daarvoor was de goedkeuring van het ministerie van Industrie nodig.

Ik daarnaartoe. Een aantal trappen klimmen. Lang wachten in een betonnen wachtkamer. Ten slotte mocht ik de chef zien. Die zat in een stoffig kantoor waar de dossiers op elkaar tegen de muur waren gestapeld. Terwijl ik mijn verhaal deed, probeerde de chef voortdurend met de hoofdstad Rawalpindi te bellen. Maar dat lukte niet. De verbinding kwam niet tot stand. Ik ben weggegaan en heb het woord Teepol nooit meer in de mond genomen.

In Lahore, de hoofdstad van de Punjab, heb ik de beroemde Shalimar-tuinen bezocht, evenals de op vier na grootste mos-

kee van de wereld. Niemand hield mij tegen, mits ik natuurlijk mijn schoenen bij de ingang achterliet. Ik heb daar de trein naar Rawalpindi en Peshawar genomen. Het was daar heter dan de hengsels van de hel.

Ik wilde naar Kabul en dat kon alleen per taxi. De tocht leidde over de beroemde Khyber Pass, waar regimenten van het Brits-Indische leger hun wapen in rots hadden gehouwen. Verder door de Kabul Gorge, de nauwe pas waar in de negentiende eeuw dat leger een smadelijke aftocht moest zien te bevechten. Dat was onderdeel van de *Great Game*, de strijd tussen Groot-Brittannië en Rusland om invloed in Afghanistan. Noch de Sovjet-Unie noch Amerika heeft veel aandacht aan deze negentiende-eeuwse geschiedenis gegeven, tot hun beider schade.

Kabul was toen een aardige kleine plaats waar een rivier doorheen stroomde. In augustus 1972 zag ik er veel ongesluierde meisjes rondlopen. Het was de tijd voordat de barbaren kwamen om boeddhistische beelden op te blazen. Op een avond slenterde ik langs de rivier tot ik een verlicht café zag waar een aantal mannen zat te schaken. Ik ben binnen gaan toekijken en werd algauw uitgenodigd een spelletje mee te doen. Welnu: ik had helemaal niets in te brengen. Dat was mij al eens eerder overkomen, namelijk aan de oever van het Tobameer in het noorden van Sumatra. Een schaakbord werd daar snel in het zand getekend. Ook daar werd ik totaal weggevaagd. Hoe dit ook zij, met vreemden iets samen doen schept een band.

10
Politicus van beroep

Tijdens mijn bezoeken aan Nederland in de eerste helft van de jaren zeventig, toen ik in verband met mijn werk in Parijs woonde, viel mij op dat het heersende opinieklimaat hier erg eenzijdig was, een eenzijdigheid die sterker werd onder het kabinet-Den Uyl. Ik voelde mij wat dat betreft als een kat in een vreemd pakhuis. Het was een illusie dat één persoon - hoe hard die ook zou werken - iets kon uitrichten tegen dat kabinet, laat staan dat hij invloed kon uitoefenen op zoiets ongrijpbaars als het Nederlandse opinieklimaat. Deze overweging werd versterkt door het besef dat deze eenzijdigheid onderdeel was van het opinieklimaat in geheel Noordwest-Europa. Bescheidenheid was dus geboden. Aan de andere kant ging het om belangrijke zaken. Hoe kon ik afzijdig blijven? Ik besloot lid te worden van een politieke partij.

Ik koos voor de VVD omdat ik meende dat die partij het beste economische en buitenlandse beleid voorstond. Dat waren de twee gebieden waarvoor ik toen de meeste belangstelling had. Op het economische terrein had ik ook enige ervaring. Bovendien sprak het liberalisme als politieke filosofie mij aan. In de jaren vijftig - voor ik naar het buitenland was verhuisd - had ik op de Partij van de Arbeid gestemd, vooral om Willem Drees. Maar de beweging van Nieuw Links was voor mij een breekpunt. Ik beschouwde haar als humorloos, ondemocratisch en elitair. Alleen al de cultuur van laksheid waartoe zij leidde, stuitte mij tegen de borst. Hard werken paste niet bij de ontspannen samenleving waarnaar men streefde. Dus die partij viel af.

Van meet af aan had ik mijzelf voor ongeschikt gehouden lid te worden van het CDA, dat toen in wording was. Mijn gehele opvoeding had gestaan in het teken van rationalisme en humanisme, en in een christelijke partij zou ik mij niet thuis hebben gevoeld. Niet dat ik geen oog had voor de waarden van het christendom - per slot van rekening leven wij allen in een samenleving die van deze waarden is doordrenkt -, maar mijn cultuur was een andere. De nestgeur van het CDA zou mij niet bevallen, vreesde ik. Deze partij kwam dus evenmin in aanmerking.

Ten slotte was daar D66. Die partij kwam sympathiek over. Sommigen van mijn Shell-collega's waren er lid van, en zij waren aardige mensen. Een sympathieke partij van aardige mensen: dat was belangrijk. Maar waar stond die partij voor? Wat betekende dat: centrum-links? 'Deftig links,' zei de een. 'CDA zonder God,' zei de ander. Mijn ervaring bij Shell had mij geleerd dat het beter is harde keuzes niet te ontwijken. D66 was dus de derde partij die voor mij afviel. Zowel positieve als negatieve overwegingen dreven mij derhalve naar de VVD.

In januari 1975 - ik werkte toen nog in Parijs - was ik lid geworden van die partij. Maar daarbij wilde ik het niet laten. Ik wilde meedoen aan de discussie. Het belangrijkste forum voor die discussie was de Tweede Kamer en dus wilde ik daar lid van worden. Het politieke getij zat de VVD in die tijd mee. De partij had 22 zetels. Hans Wiegel leidde de oppositie en electoraal legde haar dat geen windeieren. Mocht de VVD na de verkiezingen van 1977 in de regering komen, dan was het waarschijnlijk dat een aantal bewindslieden uit haar Tweede Kamerfractie zou komen. Tezamen met de verkiezingswinst zou dat ruimte kunnen bieden tot plaats 35 of zo. Het was dus nu of nooit - mede gezien mijn leeftijd, op dat moment 43 jaar.

Ik was alleen niet de enige die zo redeneerde. Dat viel ook nauwelijks te verwachten. De zogeheten groslijst van allen die zich aandienden, was lang. 'Er zijn nog 283 wachtenden vóór u,' werd toen opgemerkt. De meesten van die mensen hadden

een zekere staat van dienst binnen de partij, of althans een zekere bekendheid, maar ik kende niemand in de VVD.

Door mijn verblijf in het buitenland, tussen 1960 en 1976, had ik ook het contact met bijna iedereen in Nederland verloren. Ik kende de weg in Singapore, maar niet in Rotterdam. Ik sprak Swahili, maar had het over 'overtijd' in plaats van 'overwerk'. Ik wist niet wat een tosti was, tot verbazing van de verkoopster van het apparaat waarmee men die dingen bereidde. Op een aantal leden van het VVD-kader moet ik een merkwaardige indruk hebben gemaakt. Want aan hen moest ik mij voorstellen, en snel ook. De lijsten met kandidaten - per afdeling, per kamercentrale en ten slotte voor de gehele partij - werden in de zomer en het najaar van 1976 opgesteld. Ik had slechts een maand of vier om mij enige bekendheid te verwerven. Dat zou alleen lukken als ik mij daar voor het volle pond voor inzette. Zolang ik voor Shell bleef werken, was dat natuurlijk onmogelijk. Noodzakelijke - zij het allerminst voldoende - voorwaarde was dat ik mijn handen vrij kreeg.

Nu trof het in zoverre dat ik in 1976 zou worden overgeplaatst van Shell Chimie in Parijs naar Billiton in Den Haag of Shell Nederland in Rotterdam. Ik kon mijn baan in Parijs dus netjes afmaken, maar 1 juni 1976 was wel de uiterste datum. Tegen het einde van 1975, toen mijn volgende baan met mij werd besproken, heb ik tegen Ernst Werner, die toen lid van de raad van bestuur was en de chemie deed, gezegd dat ik zou opstappen. Met spijt, maar niettemin, want ik zag geen andere mogelijkheid: geen vrije handen, geen bekendheid; geen bekendheid, geen Kamerlidmaatschap.

Mijn aanpak had risico's en dat besefte ik heel goed. Ik nam afscheid van een uitstekende onderneming waar ik interessant werk deed, zonder ook maar de minste zekerheid dat ik mijn doel, het kamerlidmaatschap, zou bereiken. En het was kort dag. Intussen had ik een financieel probleem. Ik was 43. Op mijn 47ste kon ik aanspraak maken op een vervroegd pensioen. Hoe zou ik de vier tussenliggende jaren overbruggen? Nu was

het zo dat personeel dat om welke reden dan ook de maatschappij moest verlaten, gebruik kon maken van een afvloeiingsregeling. Ik viel niet in die categorie - mijn volgende baan was al met mij besproken -, maar vroeg niettemin of ik een soortgelijke regeling kon krijgen, gezien mijn onzekere politieke ambities. Dat mocht.

Het was een gedenkwaardige zomer. Ik heb Nederland toen in alle richtingen doorkruist, daarbij geholpen door mijn partijgenoot Peter Rauwerda, die een goede vriend is geworden. Samen met andere kandidaten, of alleen, heb ik mij voorgesteld op kennismakingsbijeenkomsten en vragen beantwoord. Soms ging dat goed, soms minder goed. In elk geval was het een soort inhaalcursus 'Ken uw land'. Als zodanig waren die maanden zowel nuttig als interessant. Ik ontmoette tal van mensen met wie ik anders nooit kennis zou hebben gemaakt. Een melkveehouder in hartje Friesland; de directeur van een afvalophaalbedrijf in Zuid-Limburg; een exportmanager van Hoogovens; de secretaris van de Veenkoloniale Boerenbond - ik heb ze allemaal ontmoet. Wat daarbij vooral opviel, was hoe enthousiast die mensen bijna allen waren. Zij gaven hun tijd en moeite belangeloos aan de VVD, omdat ze zich bij de politiek betrokken voelden.

Niet iedereen waardeerde mijn 'Amerikaanse aanpak' overigens. Volgens de één was ik vast en zeker door Shell de laan uit gestuurd. Dat bedrijf had toch zo'n goede pensioenregeling? Waarom zou iemand daar dan weg willen? Kreeg ik daar lucht van, dan stond ik klaar met adres en telefoonnummer van Ernst Werner of Jan Chouffoer, een ander lid van de raad van bestuur, voor wie ik had gewerkt toen ik Algemeen Vertegenwoordiger van Shell in Indonesië was. Mensen die twijfelden aan mijn staat van dienst konden hen benaderen voor inlichtingen. Maar van dat aanbod werd zelden gebruikgemaakt.

Volgens weer anderen was ik een pion die Shell het politieke veld in had geschoven om aldus zijn macht te vergroten. Het was de tijd van de controverse rondom de multinationale on-

dernemingen. Zo hadden sommigen hun bedenkingen. Maar gelukkig heb ik meer voor- dan tegenstanders van mijn kandidatuur ontmoet. Aan het einde van de rit stond ik op plaats 34.

Bij de verkiezingen van mei 1977 behaalde de VVD 28 zetels. De PvdA had 10 zetels gewonnen. Samen met het CDA hadden wij 77 zetels en die meerderheid werd voor te dun gehouden. Het kabinet-Den Uyl II was in aantocht, dat leed geen twijfel. Ik had de boot dus gemist; *so near and yet so far.* Wat moest ik doen? Ik analyseerde de zaak als volgt. Zeker, Den Uyl II zou er komen. Maar Joop den Uyl en Dries van Agt - protagonist en antagonist - hadden zo'n gezonde hekel aan elkaar gekregen dat hun kabinet niet lang zou standhouden, in elk geval niet langer dan een jaar of twee. Daarna zouden wij zeker aan de beurt komen.

Het was dus zaak erbij te blijven. Ik had een baan nodig die mijn gezin en mij brood zou verschaffen en die mij als uitkijkpost zou kunnen dienen. Hoe dichter bij het Binnenhof, des te beter. Nu zocht men op het ministerie van Buitenlandse Zaken destijds een locosecretaris-generaal, die het personeel van de buitenlandse dienst zou integreren met dat van het ministerie. Dat was een tijdelijke baan, zo werd mij verteld. Met een jaar of drie moest die klus zijn geklaard. En die man, die bij voorkeur uit het bedrijfsleven moest komen, zou werken op het Plein, dat wil zeggen een paar minuten lopen van de Tweede Kamer.

Dat was dus precies wat ik zocht. Een paar sollicitatiegesprekken volgden en mijn zaak leek er gunstig voor te staan, tot hij bij de minister belandde. Max van der Stoel - met wie ik later een uitstekende verstandhouding heb gekregen - oordeelde dat ik voor die functie politiek te zeer was geprofileerd. Hij had daarin waarschijnlijk gelijk. Later heb ik mij altijd gekeerd tegen de politisering van het ambtenarenkorps. Ik kon hem ook niet beloven mijn leven te beteren, want alleen door mijn politieke profiel te verhogen, kon ik mijn kansen bij de volgende ronde vergroten.

Al met al zat ik in een tamelijk moeilijk parket: geen baan, geen geld en een onzekere toekomst in een onzeker beroep. De openbare zaak was nog steeds een schone, vond ik, maar ik moest ook praktisch blijven. Gelukkig heeft het Amsterdamse ingenieursbureau Comprimo mij toen gevraagd een onderzoek te doen naar de markt voor ingenieursdiensten in de petrochemie in Mexico-Stad. Ik was wel geen ingenieur, maar ik had mij een jaar of vier met de petrochemie beziggehouden en ik had dus althans een klok horen luiden, ook al wist ik niet hoeveel klepels er waren. Bovendien had ik van 1965 tot 1968 in Centraal-Amerika gewoond en sprak ik Spaans. In 1977 was dat al wat roestig, maar dat wist Comprimo niet. Dus ging ik in de herfst van dat jaar naar Mexico. Ik herinner mij hoe ik in dat grote KLM-toestel boven die enorme stad - van toen veertien miljoen inwoners - in de lucht hing en hoe ik mij met enige verwondering afvroeg op welke wijze ik dit varkentje zou wassen.

De eerste dag in Mexico-Stad keek ik met een lodderig oog om mij heen. De tweede dag kocht ik een kaart. Maar de derde dag kon ik het serieuze werk niet langer uitstellen. Ik kende geen hond in heel Mexico en was nog onzeker in mijn Spaans. Ik moest een marktonderzoek doen in een beroep waaraan ik alleen maar had gesnuffeld. En ik had maar één middel: de beroepenlijst van het telefoonboek.

Ik zie me daar nog zitten, op mijn bed in mijn hotelkamer in de Calle Hamburgo, met de telefoongids in mijn hand, denkende: waar ben ik in godsnaam aan begonnen? Een bloeiende, interessante en goedbetaalde carrière van zestien jaar afgebroken - plezierige collega's uit het oog verloren - om op duizenden kilometers afstand van land, vrouw en kinderen op de rand van een bed de beroepenlijst van een volmaakt onbekende miljoenenstad te bestuderen!

Vier weken later keerde ik terug naar Nederland met een overzicht van wie wat deed in de Mexicaanse petrochemie. Dat viel klaarblijkelijk bij Comprimo in de smaak, want spoedig daarna gingen de president-directeur van die onderneming,

Teun Barendregt, en ik samen naar Mexico-Stad, waar ik hem her en der heb geïntroduceerd. Na een dag of tien keerde Barendregt terug naar Nederland, terwijl ik doorreisde naar Ecuador om daar hetzelfde te doen als in Mexico.

Ik was daar nagenoeg mee klaar toen Peter Rauwerda mij vanuit Nederland opbelde met de mededeling dat ik terug kon komen, want ik zou worden benoemd tot lid van de Tweede Kamer. Het had niet geklikt tussen Van Agt en Den Uyl. Van Agt had de historische woorden uitgesproken: 'De VVD is niet melaats.' Dat was toen een nieuw politiek feit. De VVD kwam uit de quarantaine en ging het kabinet in. Acht bewindslieden kwamen uit de Tweede Kamerfractie van de VVD. Als de op één na laatste schoof ik erin, op de plaats van Els Veder-Smit, die staatssecretaris van Volksgezondheid werd. Wat Comprimo met mijn marktverkenningen heeft gedaan, weet ik overigens niet.

11
Theorie en praktijk

Van de zestien jaar die ik voor Shell had gewerkt, had ik er tien in de tropen doorgebracht en zes in Londen en Parijs. Vier jaar in Oost-Afrika, drie jaar in Centraal-Amerika en een kleine drie jaar in Indonesië hadden mij onmiddellijke ervaring gegeven met ontwikkelingslanden en hun problemen. Die waren niet gering. Hun oplossing vereiste bovenal politieke stabiliteit en fatsoenlijk bestuur.

Teruggekomen in Nederland viel ik in een openbare discussie over ontwikkelingssamenwerking die mij zeer verbaasde. Velen leken te denken dat de armoede van de Derde Wereld de schuld van het Westen was. 'Jullie zijn arm omdat wij rijk zijn.' Wie enige ervaring had in ontwikkelingslanden wist dat die stelling niet deugde. Ook landen die nooit koloniën hadden gehad, zoals Zweden, waren rijk. Ook landen die nooit een kolonie waren geweest, zoals Thailand, waren arm.

Maar die redenering was voor velen te simpel. Het lag volgens hen aan de economische wereldorde. Er moest daarom een nieuwe internationale economische orde komen. Ik zag daar niets in. Aan het begin van deze eeuw waren Argentinië en Australië in vergelijkbare posities: ver van het toenmalige centrum van de wereld; exporteurs van vlees, huiden, wol en graan. Maar nu was Australië rijk, Argentinië arm. Wat kon daarvan de reden zijn? Niet de economische wereldorde, want die was voor beide gelijk.

Het draaide niet om een internationale economische orde, maar om een nationale economische wanorde. Afgezien van natuurlijke factoren - zoals onvoldoende regenval - waren de

belangrijkste oorzaken van de onderontwikkeling van nationale aard: politieke onrust en slecht bestuur. Argentinië was rijk aan het einde van de Tweede Wereldoorlog. Juan Perón had zijn land economisch en politiek echter volstrekt ontwricht. Hij was daarom in belangrijke mate medeverantwoordelijk voor de *Guerra Sucia*, de smerige oorlog, van de jaren zeventig.

De vraag was voorts niet: waarom zijn die landen arm? De vraag was: waarom zijn wij rijk? Wie de oorzaken van de westerse welvaart wil weten, moet teruggaan tot ten minste de Renaissance. Wie dat doet, vindt oorzaken die niets hebben uit te staan met de wereld buiten Europa. Venetië is letterlijk gebouwd op modder, en wat voor grondstoffen hadden de Verenigde Provinciën?

Vooral de grondstoffen van de Derde Wereld stonden in de jaren zeventig zeer in de aandacht. Het Westen zou de Derde Wereld arm houden door haar grondstoffen voor een veel te lage prijs te ontfutselen. Die prijzen moesten hoger worden. Hoe hoog wist niemand. De UNCTAD-conferentie van 1976 in Nairobi had besloten dat er een gemeenschappelijk grondstoffenfonds zou komen. Dat GGF werd een sjibbolet, een toetssteen van progressiviteit, ja, van menselijkheid. Wie niet voor honderd procent achter het GGF stond, was nauwelijks beter dan een uitzuiger en telde in elk geval niet mee.

Iedereen holde dus achter dat GGF aan. Toch viel er wel iets op af te dingen. De belangrijkste exporteurs van grondstoffen waren niet ontwikkelingslanden, maar de Verenigde Staten, Canada, Zuid-Afrika, Australië en de Sovjet-Unie. Bovendien waren veel ontwikkelingslanden arm aan grondstoffen, zoals Egypte, Bangladesh en Tanzania. Verhoging van de grondstofprijzen zou dus leiden tot een inkomensoverdracht van grondstofarme ontwikkelingslanden naar grondstofrijke industrielanden.

Maar die eenvoudige redenering leek geen indruk te maken. Ook niet toen de oliecrisis losbarstte. Want wat was die nu anders dan de plotselinge prijsverhoging van een grondstof die

hoofdzakelijk in ontwikkelingslanden werd geproduceerd? Kortom: precies wat de ontwikkelaars wilden? Maar de ontwikkelingslanden die olie invoerden, hadden daar natuurlijk de meeste last van.

De geschiedenis had bovendien geleerd dat grondstoffenfondsen slechts in beperkte mate in staat waren prijsfluctuaties te beheersen. Bij echte schaarste of overvloed was de prijs altijd onweerstaanbaar door plafond of vloer gegaan. Een dergelijk fonds werkte dus alleen als het niet echt nodig was. Was het wel echt nodig, dan werkte het niet. Iedereen wilde bovendien dat ontwikkelingslanden zouden diversifiëren van de productie van grondstoffen naar de bewerking daarvan. Maar waarom zouden die landen tot diversificatie overgaan als de productie op zich lonend werd gemaakt?

Wat mij bovenal trof, was dat deze feiten en redeneringen zo volstrekt voor de hand lagen, maar in de openbare discussie niet eens boven tafel kwamen, laat staan serieus werden genomen. Zou dit komen door een ideologie? Sommige mensen leken dermate in de ban daarvan te zijn dat zij niet meer konden waarnemen. Zij keken wel, maar zagen niet; zij lazen wel, maar wat zij lazen, drong niet door. Zij wisten het immers allemaal al.

Intussen slaagden dergelijke gepassioneerde minderheden er wel in bepaalde discussies naar hun hand te zetten. Het progressieve standpunt inzake ontwikkelingssamenwerking voerde toen volstrekt de boventoon. Dat dit standpunt kant noch wal raakte, werd door sommigen wel erkend, maar niet in het openbaar. ‘De zaak ligt immers zo gevoelig.’

Wat nog minder aan bod kwam, was de basis van deze progressieve ontwikkelingsideologie. Die basis bestond volgens mij uit hoogmoed en schuldbesef. Hoogmoed, omdat menige progressieve intellectueel leek te denken dat alle goeds en kwaads in de wereld uit het Westen kwam. Schuldbesef, omdat onze christelijke cultuur daarvan is doordrenkt. Wie zo lang in de Derde Wereld had gewoond als ik liet zowel het een als het ander wel uit zijn hoofd.

In Nederland echter was de invloed van die twee begrippen nagenoeg onweerstaanbaar, althans in die tijd. Het welzijn van de Derde Wereld leek van ons af te hangen. Allerlei buitenissige theorieën over de onderontwikkeling van de landen daar deden opgeld. Zo kwam de Noorse polemoloog Johan Galtung met de 'centrum-periferietheorie', die erop neerkwam dat landen rijk of arm waren overeenkomstig hun plaats in de wereld.

Veel later, tijdens mijn ministerschap, had ik de gelegenheid met Galtung te eten. Tijdens dat diner vertelde Galtung dat het in economisch opzicht slecht ging met de Verenigde Staten. (Dat scheen hem overigens genoegen te doen. Antiamerikanisme kenmerkte bijna alle progressieve intellectuelen.) De Verenigde Staten, zo wist hij, bewogen zich van het centrum naar de periferie. Ik moest toen toch opmerken dat zijn theorie in dat geval nietszeggend werd: landen die ontwikkeld waren, bevonden zich in het centrum; onontwikkelde landen bevonden zich in de periferie. Die theorie was dan niet meer dan een metafoor en kon dus ook niets verklaren. Maar nee, ik had het niet begrepen.

Nu zouden die theorieën er niet zoveel toe doen als zij alleen maar voortwoekerden aan universiteiten. Maar zij beheersten het opinieklimaat, althans een tijd lang. Een hele generatie beleidsmakers is erdoor beïnvloed. Die mensen zochten de oplossing van het ontwikkelingsvraagstuk vooral in een vergroting van de invloed van de staat, dat wil zeggen van de bureaucratie.

Ik had de bureaucratie van de Derde Wereld - vooral van Latijns-Amerika - leren kennen als een parasitaire klasse die alle initiatief verstikte. Haar invloed vergroten kwam mij dus voor als volstrekt contraproductief. Het was dan ook kolder het socialisme voor de Derde Wereld te prediken. Dat doet immers bij uitstek een beroep op de productiefactor die daar het schaarst is, namelijk een bekwaam ambtenarenkorps.

De theorieën die ik aanvocht, waren dus verre van onschuldig. Deze progressieve vondsten van westerse intellectuelen

hadden een schadelijke uitwerking in de Derde Wereld. Zoals altijd wanneer iets misging, waren de armste mensen de eerste slachtoffers. Men kon zich op goede gronden afvragen welke verantwoordelijkheid zogenaamde ontwikkelingsdeskundigen op zich hadden geladen door een land als Tanzania aan te moedigen zich te begeven in het doodlopende slop van het dirigisme. Hun bedoelingen waren natuurlijk goed, maar dat was van minder belang. In de politiek komt het niet aan op de bedoelingen, maar op de uitkomsten. Wie dat toen zei, werd weggehoond. Die wilde natuurlijk op zijn geld blijven zitten in plaats van het te besteden aan ontwikkelingshulp.

Het waren niet alleen buitenlandse zaken die mij destijds bezighielden. Er deden toen ideeën over het te voeren economische beleid opgeld die haaks stonden op de werkelijkheid. Wij hadden in die tijd - en ook later - met economische moeilijkheden te kampen. Naarmate die moeilijkheden toenamen, klonk de roep om planning luider. Zo vroeg Joop den Uyl naar ‘beslissende verdere stappen op de weg naar planmatige besturing van de economie, nationaal en internationaal’.

Naar mijn mening had de hele discussie te lijden onder een gebrek aan heldere definities. Planning betekent immers: iets laten gebeuren wat anders niet zou plaatshebben. Het betekent ingrijpen in de loop der zaken. Niemand ontkent dat de overheid op bepaalde gebieden meer moet plannen. Ten eerste ‘in eigen huis’: fiscale politiek, wegenbouw, politie. Voorts op het terrein der sociale voorzieningen. Ten derde in de zogeheten externe effecten, die een bedreiging voor de omgeving kunnen vormen.

Maar aanhangers van overheidsplanning als Arie van der Zwan wilden veel verder gaan. Deze laatste wilde ‘een herverdeling van de totale door bedrijven toegevoegde waarde over de verschillende takken en sectoren’. Dus moesten ook de factoren die de toegevoegde waarde bepaalden (zoals investeringen, prijzen en lonen) worden gestuurd. In een open economie is dat volstrekt onmogelijk; bovendien is het de vraag of de

overheid dat soort planning aankan.

Misschien lieten deze would-be planners zich leiden door wat zij aanzagen voor de planning van ondernemingen. Maar afgezien van haar twijfelachtige waarde trachtte deze planning de toekomst slechts te voorspellen om erop te kunnen reageren. De overheidsplanners wilden de toekomst ook beheersen, en dat nog wel op basis van een extrapolatie van het verleden. Maar men bestuurt geen schip door naar het kielzog te kijken.

Planning betekent, welbeschouwd, dus dwang. Omdat men dit ook zo voelde, sprak men liever over ‘indicatieve planning’. Deze indiceerde, gaf een toekomst aan waarnaar ondernemingen werden geacht zich te richten. Indicatieve planning was dus een kruising tussen twee handelingen: een voorspelling maken en een doel stellen. Zij zou een instrument van industriepolitiek worden. Het indicatieve plan was een voorspelling die een industrietak zich tot doel moest stellen. Die industrietak bestond echter meestal uit een groot aantal bedrijven en had geen rechtspersoonlijkheid. Indicatieve planning was dan ook weinig meer dan een fata morgana. In Ruud Lubbers' ‘Nota inzake de selectieve groei’ uit 1976 - hij was toen minister van Economische Zaken - las ik dat de overheid de activiteiten van ondernemingen, bedrijfstakken en regio's niet alleen zou stimuleren, maar ook reguleren en corrigeren. Zo zou een ‘dynamisch beleidsmodel’ ontstaan dat in grote mate zou berusten op consultatie. Dit liet echter onverlet dat de overheid ook ‘harde instrumenten’ ter beschikking moest hebben om het beleid te doen slagen. Wat die harde instrumenten wel mochten zijn, legde de nota niet uit. Maar bij mij ging een rood lampje branden.

Voorstanders van de indicatieve planning wezen graag naar Frankrijk, waar die vorm van bestuur goede resultaten zou hebben gehad. Die werden evenwel voornamelijk bereikt in de periode tussen 1945 en het ontstaan van de Europese Gemeenschap. Naarmate de meest storende lacunes in de Franse industrie werden gevuld en de integratie met de rest van Europa

vorderde, verzwakte het taakstellende karakter van de overheidsplanning. Het Franse zevende plan (1975-1980) was dan ook niet meer dan een voorspelling. En wie keek naar het achtste plan, voor de periode 1981-1985, zag daar een opmerkelijke bescheidenheid omtrent de rol van de staat. Grondgedachte van dat plan was dat de industrie zelf zich moest aanpassen aan de gewijzigde omstandigheden. Het was de taak van de staat om de juiste voorwaarden te scheppen.

In het begin van de jaren zestig had de Britse conservatieve regering van Harold MacMillan de National Economic Development Council (NEDC) in het leven geroepen. Deze op tripartite basis samengestelde organisatie was duidelijk geïnspireerd door de Franse indicatieve planning. De NEDC werd belast met het opstellen van een vijfjarenplan: het Neddy-plan, dat doelstellingen gaf voor de macro-economische ontwikkeling en voor een groot aantal bedrijfstakken. Kort daarop had de Labour-regering van 1964 een nationaal plan opgesteld. Zowel het Neddy-plan als het nationale plan werd algemeen als een mislukking beschouwd.

Ik kon mij beter vinden in de woorden die Edmund Dell in mei 1979 sprak. Deze voormalige minister van Handel in het Labour-kabinet had het volgende op te merken over de Britse industriepolitiek. Regeringen werden volgens hem te groot en namen om politieke redenen verantwoordelijkheden op zich die zij niet waar konden maken. De mensen en de industrie verwachtten te veel van de regering. Door hun tussenkomst bescheiden te houden, zouden regeringen nuttig werk kunnen verrichten. Dramatische en dure maatregelen, meende Dell, richten in het algemeen veel schade aan.

Minder ambitieus dan Harold MacMillan was de voorzitter van de SER, J.W. de Pous, die met de regelmaat van de klok de deugden van de overlegeconomie predikte. Toch had ook dat begrip zijn nadelen, al was het nog zo vaag. Men kan geen economie besturen op basis van goede bedoelingen, ook al twijfelt niemand daaraan. Het zijn niet de bedoelingen waarop het aankomt, maar de uitkomsten. Er bestaat geen management *by love-*

in. De inzichten van de verschillende bedrijfsleidingen, ook al werken zij in één bedrijfstak, lopen onherroepelijk uiteen. Rondetafelconferenties alleen zullen die verschillende inzichten niet onder één noemer brengen. Daarvoor is dwang nodig, bijvoorbeeld door selectieve kredietverschaffing. Daarnaast bestaat een ander bezwaar: een overlegeconomie en protectionisme gaan hand in hand. De gevaren van kartelvorming en protectionisme werden op niet mis te verstane wijze benadrukt in het memorandum over het structuurbeleid van de Duitse delegatie bij de Europese Gemeenschap van 3 mei 1978. De voornaamste prikkel voor de aanpassing van achterhaalde structuren, aldus dit memorandum, werd gegeven door de concurrentie op de markt. Officiële analyses konden verkeerd worden geïnterpreteerd als gedragslijn voor het bedrijfsleven, met het risico van een cumulatieve foutieve reactie. Het was onmogelijk gebleken, aldus Otto Lambsdorff, de toenmalige liberale minister van Economische Zaken van de Bondsrepubliek, bij een prognose tot voldoende betrouwbare gegevens te komen wat betreft de vraag.

Ik was het daar hartgrondig mee eens. Mijn ervaringen in het bedrijfsleven wezen in dezelfde richting. Het voorspellen van de toekomst was moeilijker dan ooit. De uitgangspunten van het regeringsbeleid werden niet steeds in de juiste maatregelen omgezet. De maatregelen leverden niet altijd het juiste effect op. De veronderstellingen over de wereldhandel, de koers van de dollar, de olieprijzen of het weer kwamen niet uit. In zijn verslag over 1978 schreef de president van De Nederlandsche Bank J. Zijlstra: ‘Zelden waren de verschillen tussen prognoses en uitkomsten zo groot als met betrekking tot het verslagjaar het geval bleek te zijn.’ Maar de consequenties van die waarneming werden bij lange na niet door iedereen aanvaard.

Al deze onderwerpen kwamen destijds ter sprake in de discussie over de meest gewenste economische orde. De Teldersstichting besloot in 1976 een studie over dit onderwerp te laten schrijven. Mij werd gevraagd lid te worden van de werkgroep die zich daarmee bezig zou houden. Omdat die werkgroep

niets deed, heb ik dat rapport maar zelf geschreven. Rapportnummer 30 van de Teldersstichting verscheen nog vóór de verkiezingen van mei 1977 onder de titel *Over de economische orde van Nederland.*

Wie dat rapport nu leest, zal er weinig opzienbarends in aantreffen, maar in die dagen bevatte het allesbehalve gesneden koek. Blijkens het voorwoord vreesde het curatorium van de Teldersstichting zelfs dat het rapport te veel in de richting van een 'liberale contrareformatie' ging. Het rapport is dan ook slecht ontvangen. De hele wereld ondergaat nu een liberale contrareformatie. Maar het is riskant voor politici te vroeg te zijn.

Het gauchisme is grotendeels verdwenen. Wanneer de werkelijkheid zich onweerstaanbaar opdringt, moet zelfs de *freischwebende Intelligenz* er kennis van nemen. In economisch opzicht was dat in het begin van de jaren tachtig het geval. Maar elke ruimte die aan een ideologie wordt geboden, zal worden gevuld. Het blijft dus belangrijk te wijzen op de ideologische achtergrond van politieke posities. Niet de atoombom is immers het gevaarlijkste wapen, maar de idee.

12
Het communisme

Mijn houding tegenover het communisme is bepaald door twee boeken en een ervaring. De ervaring was mijn bezoek aan het IUS-congres in Praag, waarover ik eerder heb geschreven. Het eerste boek was de roman *Darkness at Noon* van Arthur Koestler, die laat zien hoe de communist Rubashov ertoe wordt gebracht de partijlijn boven de waarheid te plaatsen. Het tweede heette *Ik verkoos de vrijheid* van Victor Kravchenko. Deze functionaris van de Sovjet-Unie was in augustus 1943 naar de Verenigde Staten gestuurd, waar hij in april 1944 met het sovjetregime brak om zich 'onder de bescherming van de Amerikaanse openbare mening te plaatsen'. Zijn boek verhaalde van de gruwelen van de zuiveringen en van de hongersnood in de Oekraïne. Het verscheen in 1947 in Frankrijk, waar de schrijver door het communistische blad *Les Lettres Françaises* werd beticht van leugens en verraad. In januari 1948 beschuldigde Kravchenko dit blad van laster. In maart won Kravchenko zijn proces. In hoger beroep werd hem 1 franc genoegdoening toegewezen.

Le Monde noteerde dat de meeste linkse, niet-communistische intellectuelen zich lieten weerhouden door de vrees te vervallen tot het anticommunisme. Het was een zelfcensuur die de uitstraling van het boek beperkte. *Comment peut-on être anticommuniste?* was toen nog een gangbare stelling. Bij de verkiezingen van juni 1951 kreeg de Franse communistische partij PCF 27 procent van de stemmen.

Ik heb Kravchenko's boek in 1948 gelezen in Engeland, waar ik met een paar Franse studenten in pension was om Engels te

leren. Een van hen zei van het boek: ‘Het ruikt naar dollars’, insinuerende dat de Amerikaanse geheime dienst erachter zat. In de zomer van 1953 had ik een baantje bij het International House van New York. Op een zondag deed de vrouw van een missionaris verslag van wat zij in China van het communisme had meegemaakt. Zij noemde de communistische dictatuur daar een ‘ijzeren ring die de mensen om hun hoofden kregen en die steeds strakker werd aangeschroefd’. Algemeen ongeloof viel haar ten deel. Het bleek moeilijk de toehoorders van de communistische werkelijkheid te overtuigen.

Zo was het ook met de progressieve intellectuelen in Nederland, die zich onderscheidden door lankmoedigheid tegenover communistische regimes. Dat verbaasde mij, want de stelling dat die regimes overal waar zij aan de macht waren gekomen een onversneden ramp hadden veroorzaakt, was toch overvloedig gedocumenteerd en overtuigend aangetoond. Maar André van der Louw, destijds burgemeester van Rotterdam, legde namens zijn gemeentebestuur bloemen op het graf van Mao. In zijn ‘Hollands Dagboek’ in *NRC Handelsblad* kwam hij niet verder dan de zuinige opmerking ‘dat wij wellicht in de knoop kunnen komen met politieke criteria die in ons deel van de westerse wereld opgeld kunnen doen’. Daarvóór had hij reeds vanuit Lissabon te kennen gegeven voorstander te zijn van een dialoog tussen socialisten en communisten daar. ‘Persoonlijk geloof ik dat een partij als de Portugese Communistische Partij (PCP) zich aan eenmaal gemaakte afspraken zou houden,’ zei hij toen. Wie vriendelijk was, kenschetste die opmerking als naïef. Niet lang daarna probeerden leden van de PCP het socialistische blad *Republica* monddood te maken.

Van der Louw stond evenwel niet alleen. Sonja van der Gaast, lid van het hoofdbestuur van de PvdA, schreef in *Socialisme en Democratie*: ‘Eens moet het mogelijk zijn om met de CPN tot werkafspraken te komen’ om zo een ‘werkelijk progressieve meerderheid tot stand te brengen’. En bij de communistische machtsovername van Zuid-Vietnam sprak de toenmali-

ge minister Jan Pronk over de ‘bevrijding’ van dat land. Wisten deze mensen niet wat voor vlees ze met communisten in de kuip hadden? Waarom keken zij, maar weigerden zij te zien?

Op 17 juni 1978 schreef ik daarover het volgende in *NRC Handelsblad*: ‘De macht van de idee over de mens blijkt zo sterk te zijn dat elke misdaad wordt vergoelijkt, mits die maar wordt gepleegd uit naam van de juiste theorie - of liever: uit naam van de juiste mythe. Dat is de mythe van de revolutie, van de grote verandering, van wat de Fransen noemen *le grand soir.* Deze mythe is half heilsleer, half ongeduld met administratieve maatregelen die nooit meer dan deeloplossingen kunnen geven. Het is de mythe die het communisme in de ogen van velen nog steeds een zekere aantrekkingskracht verleent, hoewel het toch de grootste *confidence trick* uit de geschiedenis van de mensheid is. De mythe is machtig, maar wijkt voor de ervaring: de enige marxisten wonen nu in het Westen.’

Ik ontdekte dat men de Nederlandse politiek niet kan begrijpen zonder althans enig inzicht in de theologie. De strijd tussen de arminianen en de gomaristen, tussen de rekkelijken en de preciezen, duurde in de jaren zeventig nog altijd voort. Sinds het begin van de jaren zestig was de ontkerkelijking in Nederland in snel tempo toegenomen. Vooral de rooms-katholieke gemeenschap was ontredderd. Het aantal priesterwijdingen, dat in 1960 nog 318 had bedragen, was twaalf jaar later tot 27 geslonken. De kerkgang liep terug van 71 procent in 1961 tot 34 procent in 1976. De KVP, die in 1963 nog 32 procent van de kiezers achter zich had geschaard, viel in 1972 terug op 18 procent. Deze ontwikkeling viel samen met het aanbreken van een materiële overvloed.

Beide ontwikkelingen brachten vrijheid mee, maar niet noodzakelijk geestelijke onafhankelijkheid. Voor een aantal mensen werd het juk der conventies verlicht; voor velen werd het echter vervangen door een even zwaar juk van conformisme. Er ontstond een lompenintelligentsia: mensen die hun referentiekader hadden verloren en compensatie zochten in een naïef maar ver-

lossend engagement op basis van een versimpeld marxisme en de bric-à-brac van de media.

In theologische termen betekende dit dat het einde der tijden werd verplaatst, zoal niet naar het hier en nu, dan toch naar de Derde Wereld en het binnenkort. In de terminologie van de Duitse socioloog Max Weber manifesteerde deze lompenintelligentsia een extreme vorm van *Gesinnungsethik*, in plaats van de *Verantwortungsethik* waarmee ik was opgegroeid.

De ontkerkelijking maakte dat gevoelens van persoonlijke schuld werden veralgemeniseerd tot sociale tekortkomingen en structureel geweld. Of, zoals de Amerikaanse senator en socioloog Daniel Patrick Moynihan het stelde: de maatschappij werd schuldig bevonden zolang haar onschuld niet was bewezen. De schuld van het individu werd geprojecteerd op zijn omgeving. Daarmee werd de mens zelf goed. Dat was dan ook de hoofdstelling van de Nederlandse politiek geworden. Maar als de mens goed was, waarom ging het dan zo slecht? Dat moest wel komen door de anderen: de multinationals en de NAVO, de Amerikanen en het IMF. De lompenintelligentsia leed mijns inziens aan een provinciaal manicheïsme.

Gegeneraliseerde en romantische schuldgevoelens lagen ook ten grondslag aan wat de mythe van de catastrofe kon worden genoemd, die een zo vooraanstaande plaats had in het denken van progressieve intellectuelen. Het was een mythe die getuigde van de drang te vernietigen en opnieuw te beginnen. Een radicale oplossing was aantrekkelijk voor geesten die waren getraind in logische onderscheidingen. Een *Brave New World* zou als bijkomend gemak hebben dat hij intellectuelen de status zou schenken waar zij naar hun gevoel ook recht op hadden: alfa plus.

Vandaar het voortsudderende ontzag voor het communisme - althans in progressieve kringen - dat Alexandr Solzjenitsyn met al zijn boeken niet had kunnen afbreken. Men moest daar ‘genuanceerd’ tegen aankijken. Nieuw Links wilde de onvoorwaardelijke erkenning van de DDR. De Partij van de Arbeid wil-

de een dialoog met de regimes van Oost-Europa. De eer van die partij werd gered door Max van der Stoel, die als minister van Buitenlandse Zaken niet terugdeinsde voor een stevig conflict met de regering van Tsjecho-Slowakije. Maar Maarten van Traa, destijds internationaal secretaris van de PvdA, eiste begin 1981 dat hulp aan de Poolse vakbeweging Solidarnoúae, die toen moest opboksen tegen de Poolse regering, niet mocht worden uitgelegd als een 'antisocialistische provocatie'.

Mijn visie op het communisme was ongenuanceerd. Ik schuwde de dialoog niet, maar evenmin de confrontatie. Naar mijn mening kon men spreken van een soort samenzwering tussen de communistische partij van de Sovjet-Unie en de westerse progressieve intelligentsia die was gericht tegen het Russische volk, en ik stoorde mij daar buitengewoon aan. Die samenzwering betrof niet alleen de Sovjet-Unie. Nederland gaf destijds willens en wetens ontwikkelingshulp aan Laos voor een project dat op dwangarbeid berustte. De PvdA steunde Radio Sandino in een tijd dat er in Nicaragua perscensuur heerste.

Alleen zij die geen verantwoordelijkheid dragen, kunnen zich een Gesinnungsethik veroorloven. Bob Goudzwaard, de hoogleraar die voor het CDA het verkiezingsprogramma van 1977 schreef, verklaarde in 1980 dat de ethiek en niet de doelmatigheid het criterium voor politiek handelen was. Veilig in zijn leerstoel aan de Vrije Universiteit verliet hij een maand later zijn partij omdat haar standpunt over atoomwapens hem niet aanstond. Dat standpunt bleef lange tijd overigens buitengewoon vaag. De PvdA, daarentegen, was wel duidelijk: geen plaatsing van kruisraketten, eenzijdige vermindering van de zes andere aan Nederland toegewezen atoomtaken tot één of twee vóór 1985, een kleiner leger, en een lager defensiebudget. Klaas de Vries, de defensiewoordvoerder van die partij in de Tweede Kamer, drong aan op een atoomvrij West-Europa, desnoods eenzijdig te verwezenlijken. In dat unilateralisme, waarvan ik een verklaard tegenstander was, werd hij gesteund door het Interkerkelijk Vredesberaad (IKV).

De doelstellingen van die organisatie waren echter veel verstrekkender. Volgens Mient Jan Faber, haar secretaris, vormde de kernwapenproblematiek slechts het begin. Het ging hem uiteindelijk om de opbouw van een geheel nieuwe cultuur. De Brave New World wenkte. Het IKV had het vooral gemunt op het CDA. Dat was 'het zachte centrum van de politiek'. De leden van het IKV namen deel aan politieke bijeenkomsten, maar maakten zich niet altijd als zodanig bekend. Zo kon het gebeuren dat de politicus op het podium zich geconfronteerd zag met een tweedejaarsstudent sociologie die met het jaarrapport van het International Instituut voor Vredesonderzoek uit Stockholm (SIPRI) zwaaide om aan te tonen dat de NAVO geen nieuwe wapens nodig had ter verdediging tegen de Russische ss-20-raketten. Sommigen van die politici wisten niet dat de reputatie van het SIPRI vooral groot was bij vredesgroepen en lieten zich daarom imponeren door deze 'spontane' uiting van bezorgdheid.

Het IKV pleitte voorts voor een 'politiek der kleine landen', waarin Nederland een bondgenootschap zou vormen met een zonderlinge verzameling landen zoals Angola, Mexico, Roemenië, Sri Lanka, Joegoslavië en Nicaragua. Die landen, zo betoogde het IKV, zouden een coalitie kunnen vormen om de toenmalige accumulaties van internationale macht te neutraliseren.

In het buitenland maakte dat voorstel niet onmiddellijk indruk, maar binnenslands boekte het IKV in zoverre succes dat de regering een beslissing omtrent de plaatsing van de kruisraketten moest uitstellen. Dat uitstel, meende ik, getuigde van weinig moed. Hoe duidelijker het regeringsbeleid ter zake was, des te minder ruimte protestbewegingen kregen. Nadat de plaatsingsbeslissing eindelijk werd genomen, zakten die bewegingen dan ook geheel in. Politici moesten zich niet te veel achter een opinieklimaat verschuilen, meende ik, dat zij zelf vaak in niet geringe mate opriepen.

Een organisatie die in dit hoofdstuk niet mag ontbreken, is de Wereldraad van Kerken, die een toonbeeld van inschikke-

lijkheid is geweest tegenover de communistische regimes van Oost-Europa. De houding van de Wereldraad ten opzichte van de christenen die daar in het verdomhoekje waren geraakt, werd gekenmerkt door een terughoudendheid die aan lafheid grensde. De Roemeense predikant László Tökés, wiens protest bijdroeg tot de val van Ceauşescu, zei daarover: 'Ik hoopte intens dat de kerken in het Westen voor mij en mijn gemeente zouden opkomen. Elk protest bij Ceauşescu zou hebben geholpen.'

Maar in Genève (waar de Wereldraad van Kerken is gevestigd) waren ze niet geïnteresseerd in de strijd voor vrijheid van deze eenzame predikant. De kerken in het Westen waren volgens hem 'niet bereid voor de waarheid te vechten. [...] Toen het voor ons om leven of dood ging, lieten de Zuid-Afrikaanse predikant Allan Boesak en andere oecumenische zwaargewichten ons vallen.' Inzake Afghanistan nam de Wereldraad een positie in die dicht bij het officiële Sovjet-standpunt lag. De raad nam bijvoorbeeld zonder veel commentaar de Russische redenering over dat de inval in Afghanistan een reactie op het NAVO-dubbelbesluit was.

Tijdens mijn staatssecretariaat (1982-1986) heb ik alle Oost-Europese landen bezocht behalve Albanië. In Oost-Berlijn bracht ik een bezoek aan de eerste vicepremier, Werner Krolikowski. Onze ambassadeur daar vergezelde mij. Krolikowski viel mij aan om de zaak van de kruisraketten. Ik antwoordde dat de plaatsing van de ss-20-raketten door de Sovjet-Unie een poging tot intimidatie van West-Europa met militaire middelen was, die de NAVO onmogelijk onbeantwoord kon laten. Het gesprek duurde kort: wij hadden elkaar weinig te zeggen.

De omstandigheden waaronder dit bezoek plaatshad, waren curieus. Nauwelijks had de auto die de ambassadeur en mij vervoerde bij het regeringsgebouw stilgehouden, of de deur werd geopend. Een jonge vrouw in uniform wachtte ons zwijgend op. Zij ging ons voor over het rode kleed van een lange marmeren gang waar niets op de aanwezigheid van mensen duidde.

Dat symboliseerde voor mij de afstand van de partij tot het volk. Aan het einde sloegen wij rechts af de hoek om. Daar stond weer een geüniformeerde jonge vrouw zwijgend in een open lift te wachten. Wij gingen naar boven om weer door een lange marmeren gang met een rood kleed te lopen.

In een interview met Frénk van der Linden van de *Nieuwe Revu* in 1995 heb ik beweerd dat de kleine meelopers van de NSB meer zijn gestraft dan de voorlieden van de CPN, die daar nooit rekenschap van hebben moeten geven. Volgens sommigen zou ik hebben bedoeld dat de CPN laakbaarder was dan de NSB, maar dat was natuurlijk niet zo. Het ging mij om verantwoording. Als voorbeeld gaf ik Gijs Schreuders, voormalig lid van de Tweede Kamer voor de CPN. Maar dat voorbeeld was verkeerd, want Schreuders had juist wel verantwoording afgelegd in zijn boek *De man die faalde* uit 1992. Ik heb die verwijzing naar hem dan ook teruggenomen. Maar niet mijn stelling als zodanig. Een stichting Werkgroep Herkenning is opgericht om steun te verlenen aan kinderen van NSB'ers. Naar Marcus Bakker is een zaal in de Tweede Kamer vernoemd. Je kon ook altijd zo met hem lachen. Maar daar ging het natuurlijk niet om.

Met J.L. Heldring verwonderde ik mij ‘over de lankmoedigheid van de vele vriendjes in pers en politiek [...] die anders zo gauw met pek en zwavelzuur klaarstaan’. Dit alles leidde tot een grote bijeenkomst in de poptempel Paradiso in Amsterdam, die wel de laatste teach-in van Nederland is genoemd. De zaal stond blauw van de rook. Sprekers waren Meindert Fennema en Elsbeth Etty, voormalig redacteur van *De Waarheid*, en natuurlijk ikzelf. De laatste woorden van mijn inleidende praatje waren: ‘Weg met de radicale chic, leve de bourgeoisie.’

13
Eerste fractie (1)

In januari 1978 werd ik lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. De VVD-fractie daar was toen geen gelukkige. Ten dele kwam dat doordat de voorzitter, Koos Rietkerk, en de ondervoorzitter, Annelien Kappeyne van de Coppello, niet met elkaar overweg konden. Beiden waren voortreffelijk, vond ik. Maar Koos was traditioneler, Annelien moderner. Voor beiden viel veel te zeggen, afhankelijk van het dossier. Gelukkig hoefde ik niet te kiezen. Beiden zijn ook voor hun zestigste overleden, evenals Haya van Someren. Wie weet welke koers de VVD zou hebben gevolgd, waren zij blijven leven.

Verder zat de fractie vol nieuwelingen, onder wie natuurlijk ikzelf. De verkiezingswinst in 1977 was zes zetels geweest en acht fractieleden waren naar het kabinet verhuisd. Van onze fractie van 28 leden was dus de helft nieuw. Velen van hen hadden enige moeite hun plaats te vinden. Ikzelf had dat ook. Ik had in de directie gezeten van een middelgrote Shell-maatschappij, mijn inkomen was gehalveerd en ik mocht mijn eigen fotokopieën maken.

Een van de nieuwelingen was Wim van Eekelen. Hij kwam van Buitenlandse Zaken. Het lag voor de hand dat hij de portefeuille Buitenlandse Zaken zou krijgen. Maar te elfder ure werd hij benoemd tot staatssecretaris op Defensie. Toen vroeg Koos mij om die portefeuille op mij te nemen. Daarnaast deed ik Handelspolitiek, wat gezien mijn achtergrond voor de hand lag.

Maar vooraleer waren er twee affaires: Aantjes en Andriessen. Willem Aantjes was fractievoorzitter van het CDA, Ruud

Lubbers was zijn ondervoorzitter. Koos Rietkerk kon slecht met Aantjes overweg. Hij vond hem onbetrouwbaar en zo glibberig als een paling in een emmer groene zeep. Enige jaren daarvoor had een oudere dispuutgenoot mij gezegd dat Aantjes tijdens de oorlog voor de Duitsers had gewerkt. Ik had daar geen geloof aan gehecht, denkende dat iemand met zo'n oorlogsverleden toch geen prominent lid van welke fractie dan ook zou kunnen worden.

Toch bleek dat het geval te zijn. Wat hij nu precies had gedaan - daarover werd getwist. Dat het niet deugde - dat stond vast. Aantjes zei zelf dat hij was 'begeesterd door Hitler'; 'hij had fouten gemaakt maar hij was niet fout geweest'. Dat hing er maar van af hoe men dit definieerde. Bij de persconferentie zat naast hem Maarten Schakel - ook lid voor het CDA en net als Aantjes van de ARP -, die op de Zuid-Hollandse eilanden als 'Jan Snor' in de ondergrondse had gezeten. Ik vond dit kenmerkend: onderling vochten de antirevolutionairen elkaar de tent uit, maar naar buiten vormden zij één front. Aantjes moest natuurlijk aftreden. Hij is nog voorzitter van de Kampeerraad geworden.

De kwestie-Andriessen was geheel anders. Frans Andriessen - ook lid van het CDA - was minister van Financiën. Hij trad af omdat het financieringstekort voor 1980 hoger dan 5 procent zou worden, en daarvoor wilde hij niet tekenen. Latere ministers van Financiën hebben zeer wel met hogere financieringstekorten kunnen leven, maar hij dus niet. Wat moest de VVD doen? Koos Rietkerk wilde Andriessen volgen, Hans Wiegel niet. Ik denk dat Hans gelijk had.

Tijdens het kabinet-Den Uyl zat de VVD in een politiek isolement. Voor Joop den Uyl waren liberalen een stel havenbaronnen en Groningse herenboeren. Dries van Agt heeft hij ook geringschattend behandeld toen deze minister van Justitie was. Vandaar dat het kabinet-Den Uyl II er nooit is gekomen: Van Agt hield dat tegen. Hij ging liever in zee met Hans Wiegel, ook al zou een CDA/VVD-kabinet een meerderheid van twee ze-

tels hebben. Daar kwam nog bij dat een tiental leden van het CDA - voor het merendeel antirevolutionair - niets van dit kabinet moest hebben. Zij stonden bekend als de ‘loyalisten’, omdat zij zeiden ‘loyaal’ te zullen meewerken met het door hen verfoeide kabinet.

Was de VVD Andriessen gevolgd, dan zouden nieuwe verkiezingen nagenoeg onvermijdelijk zijn geweest, met een onvoorspelbare uitkomst. Deze zaken werden overigens niet in de fractie besproken. Modale fractieleden zoals ik moesten gewoon hun portefeuille beheren. Welbeschouwd had ik mijn zetel dus aan Den Uyl te danken. Als die immers Van Agt anders tegemoet was getreden, was zijn tweede kabinet er wel gekomen en had ik naar mijn zetel kunnen fluiten.

Jan Nico Scholten was een der loyalisten. Hij ‘deed’ Zuid-Afrika en zou mij op dat dossier de maat nemen. Later is hij met een andere loyalist, Stef Dijkman, uit de CDA-fractie getreden omdat die niet links genoeg was en doorgegaan als de fractie Stef en Ik. Ik vond dat een slechte zaak. Niet om hun politieke opvattingen, maar omdat zij waren verkozen op het ticket van hun partijleider. Wie, verkozen zijnde, afscheid neemt van zijn partij, maar toch blijft zitten, maakt zich schuldig aan zetelroof.

Ik werd dus namens mijn fractie woordvoerder voor Buitenlandse Zaken en Handelspolitiek. In het kabinet beheerden Chris van der Klaauw en Has Beyen deze portefeuilles. Chris was tweede man op de Permanente Vertegenwoordiging bij de Verenigde Naties geweest en had een goede indruk gemaakt op Hans Wiegel toen die daar langskwam. Maar politiek Den Haag was niets voor hem. Dat bleek in de zogeheten Urenco-affaire over in Nederland verrijkt uranium dat naar Brazilië zou worden uitgevoerd. Hij had geen enkel gevoel voor de materie. Ik vond dat lastig en ik zal dat ook te veel hebben laten blijken. Onze verhouding was slecht. Tijdens een interview liet hij zijn pijp in zijn bord soep vallen. Ook dronk hij te veel.

De toestand van de Nederlandse economie verslechterde

destijds in hoog tempo. Elke maand kwamen er tien- tot vijftienduizend werklozen bij. De Schiedamse werf Wilton-Fijenoord maakte de modernste duikboten, maar kon die niet verkopen. Toen de regering van Taiwan dus twee van zulke duikboten wilde kopen, was dat een uitkomst. Maar dit was link, want al vroeg had Nederland het rode China erkend. Dat Peking met deze verkoop zou instemmen, konden wij wel vergeten. In Taipei hadden wij wel 'een man met een valse baard' die namens het Nederlandse bedrijfsleven rustig allerlei zaken zat te regelen, maar dat was nog niet hetzelfde als een diplomatieke erkenning.

Ikzelf wilde die duikboten leveren. Hoofdzakelijk omdat de werf dat werk hard nodig had. Daarnaast omdat ik de pest had aan de rode Chinezen. Maar dat zei ik er niet bij, want het zou tot politieke strubbelingen kunnen leiden. Er waren er nog te veel - zoals Bas de Gaay Fortman - die leden aan wat ik '*maophilia hysterica*' noemde. Koos Rietkerk was het met mij eens, maar had een stevig onderhoud met de Chinese ambassadeur, die hem bezocht om te protesteren. Hij was daar duidelijk van onder de indruk. De verkoop ging door. Bij de werf ging de vlag uit. Chris van der Klaauw was tegen, wapperde met zijn portefeuille, maar bleef op het kussen zitten. Zelf schreef ik een artikeltje in *NRC Handelsblad* onder de titel 'Eén duikboot in de hand is beter dan tien pekingeenden in de lucht'.

De Chinese regering verlaagde de diplomatieke vertegenwoordiging van Nederland in Peking van ambassadeur tot zaakgelastigde. Maar China had op twee terreinen Nederlandse kennis nodig: landbouw en waterbouw. Men moest ook praktisch zijn. Toen ik later, in november 1982, staatssecretaris voor de Buitenlandse Handel was geworden, moest ik een missie leiden waarbij de nadruk lag op landbouw en waterbouw. Er was toen ook weer een ambassadeur. Ik stond dus aan het begin en aan het einde van deze hele affaire.

In Peking werd ik op hoog niveau in het regeringscomplex in de Verboden Stad ontvangen. Elke provincie van China heeft daar een zaal. Ik werd met mijn delegatie gebracht naar

de zaal die naar Taiwan was vernoemd. De eerste vicepremier en ik zaten naast elkaar in fauteuils. Tegenover ons op krukken zaten de tolken, die kruislings vertaalden. Achter ons zaten twee notulisten, die kruislings notuleerden. Haaks voor ons stonden rijen stoelen: rechts mijn ambtenaren, links die van China.

Een dag later werden wij uitgenodigd voor een diner. Bij de ontvangst zat iedereen op fauteuils langs drie kanten van het zaaltje naast elkaar. Weer zaten er tolken voor mijn gastheer en mij. In de Taiwan-hal spraken alleen hij en ik: hier kwebbelden allen. Na ongeveer een uur gingen wij voor het diner aan ronde tafels zitten. Zoals te verwachten viel, was het eten heerlijk. Het was ook mooi om te zien, want dat hoort erbij. Na negen gangen was het diner ten einde, stond iedereen op en ging naar huis. Dus geen nazit: wel zo aangenaam. Henry Kissinger schreef ergens dat het bij al zijn onderhandelingen met Peking leek alsof er slechts één conversatie was geweest. Ik begreep wat hij bedoelde.

Intussen was er een tweede affaire die mijn aandacht vroeg. Dat was de Arabische boycot van Israël. Die boycot bestond uit twee delen. Het eerste deel was de ‘niet-joodverklaring’. Joden mochten Arabische landen niet bezoeken. Toen Max van der Stoel in 1975 als minister van Buitenlandse Zaken Saudi-Arabië wilde bezoeken, zou hij door een joodse journalist worden vergezeld. Toen dat niet werd toegestaan, heeft Van der Stoel zijn bezoek afgezegd. Hij was daarin heel principieel.

Het tweede deel bestond uit een verklaring dat goederen die naar een Arabisch land zouden worden geëxporteerd geen uit Israël afkomstig onderdeel zouden bevatten. Ik was tegen die verklaring, omdat ik in principe tegen boycots ben. Het VNO vond dat vervelend: weer een belemmering voor het exporterende bedrijfsleven. Ook Koos Rietkerk was tegen mijn voornemen. Hij belde mij 's avonds om halftwaalf nog op om mij te bepraten, maar ik was koppig. Ik wilde het Wetboek van Strafrecht aanscherpen. Dat is ook gebeurd (art. 137c).

Tegen de tijd dat het daartoe strekkende wetsontwerp de ministerraad bereikte, was ik staatssecretaris. Gijs van Aardenne was mijn minister. Hij was het ook niet met mij eens. Ik hoor Ruud Lubbers in de ministerraad nog zeggen: 'Wie zullen we volgen, de minister of de staatssecretaris?' Ik won de zaak, maar die toestand was natuurlijk tamelijk absurd: een staatssecretaris hoort het met zijn minister eens te zijn.

Zo nu en dan stuurt een commissie van de Tweede Kamer een delegatie op pad om ergens poolshoogte te nemen. Het Midden-Oosten stond in ieders belangstelling, dus daar ging een kleine delegatie naartoe. In Beiroet zouden wij een ontmoeting hebben met Yasser Arafat. Nederlands beleid was toen geen contact te hebben met de PLO, dus a fortiori niet met Arafat. Maar ik vond dat leden van de Tweede Kamer het recht hadden overal hun neus in te steken. Laurens Jan Brinkhorst zat ook in de delegatie en had de ons begeleidende journalisten verteld dat wij met Arafat zouden praten.

Toen wij vertrokken, werden wij door enige medewerkers van Arafat in een stel opgevoerde Volvo's geladen, die er met een noodgang vandoor gingen. De journalisten konden ons onmogelijk bijhouden. Wij daarentegen ontmoetten Arafat hoog in een flatgebouw. De inhoud van het gesprek ben ik vergeten. Wat mij vooral tegenstond, was de serviele manier waarop Arafat door zijn medewerkers werd bejegend. Toen wij terug in het hotel de enigszins bedremmeld kijkende journalisten tegenkwamen, is Brinkhorst enorm tegen hen uitgevaren, want zijn vurig gewenste persconferentie in de buurt van Arafat was in het water gevallen.

In het zuiden van Libanon was een strook land, tegen de grens met Israël, waar een maronitisch-christelijke militie heerste die zich de Phalange noemde. De baas daarvan was een zekere majoor Haddad. Wij zouden hem in zijn hoofdkwartier bezoeken. Dat was een oud klooster dat tegen een berg lag. De majoor ontving ons aan een lange tafel. Hij en een aantal van zijn manschappen zaten aan de ene kant, onze delegatie aan de andere kant,

met de rug naar een paar grote ramen zonder glas waar dorpelingen zich verdrongen om naar binnen te kijken. De avond begon te vallen, een stormlamp werd aangestoken en zo nu en dan klonk het vervaarlijke geluid van een kanon. Waarom dat kanon werd afgevuurd, bleef onduidelijk. Misschien om indruk op ons te maken?

Van het gesprek kan ik mij niets meer herinneren, behalve dat opeens Brinkhorst een opmerking plaatste - ik weet niet meer welke - die de majoor mishaagde. Het was een onvergetelijk schouwspel: de tierende majoor in het weinige licht dat de stormlamp verspreidde, de dorpelingen die door de open ramen naar binnen keken en dan het kanon dat geregeld afging.

Hier past nog een opmerking van algemenere strekking en van groter belang dan dit kleine incident. Majoor Haddad genoot weinig politiek krediet. Waarom was dat? Ten eerste omdat zijn beweging Phalange heette. Dat deed ons denken aan de Spaanse falangisten en Franco. Haddads beweging werd dan ook door sommigen ‘fascistisch’ genoemd, wat onzin was.

De tweede reden is belangrijker en algemener, want heeft betrekking op alle christenen in het Midden-Oosten. Wij, in West-Europa, wendden ons van hun aanwezigheid daar af. Het was alsof men vond dat zij daar niet thuishoorden, hoewel het christendom enige eeuwen ouder is dan de islam. Zo was het ook met Haddad: hij leek wel een donquichot die weigerde zich neer te leggen bij de werkelijkheid, ook al behoorde hij tot een gemeenschap - die der maronitische christenen - die van een respectabele ouderdom was.

14
Eerste fractie (2)

Kort na zijn aantreden als fractievoorzitter van de VVD kreeg Koos Rietkerk het aanbod van de Zuid-Afrika Stichting om een oriëntatiereis door Zuid-Afrika te maken. Hij vond dat hij niet uit Den Haag weg kon en vroeg mij hem te vervangen. Ik vertrok in het late voorjaar van 1978. De reis zou drie weken duren. De Zuid-Afrika Stichting was een club die door het Zuid-Afrikaanse bedrijfsleven werd gesteund. Deze vond dat de buitenwereld weinig wist van Zuid-Afrika en dat daar wat aan gedaan moest worden.

Maar die stichting zal weinig plezier aan mij hebben beleefd. Meteen al aan het begin werd ik voor de microfoon van een radioprogramma gesleept. Ik liet mijn kritiek op de apartheid horen. Naar later bleek, is mijn deel van het programma niet uitgezonden. De mij begeleidende dame verweet mij na afloop dat ik niets aardigs over haar land wist te zeggen.

Niet dat het programma niet boeiend was, integendeel. Ik werd van hot naar haar gesleept en het ene bezoek was nog interessanter dan het andere. In Kaapstad werd ik begeleid door een mooie jonge vrouw, April geheten, die als kleurling door het leven ging, maar weigerde te antwoorden als zij naar haar ras werd gevraagd. De gemeenschap der kleurlingen zat in een moeilijk parket. Kozen zij de kant van de zwarten, de blanken zouden het hun wel vergeven; kozen zij de kant van de blanken, de zwarten zouden het hun nooit vergeven. Zoals ik jaren later (14 maart 1996) in het *Algemeen Dagblad* schreef: ‘Veel kleurlingen en Indiërs zijn [...] meer beducht voor de zwarte meerderheid dan voor de blanke minderheid.’

Ik heb in Kaapstad tussen een blanke en een kleurling een discussie meegemaakt die op beleefde toon, maar met keiharde argumenten werd gevoerd. Ik heb ademloos geluisterd. Dit waren grote mannen en deze discussie ging ergens over. Een groot land, was mijn conclusie, kweekt grote mannen die met grote problemen moeten omgaan; een klein land kleine mensen, want daar zijn de problemen ook klein.

Ervaringen elders waren niet minder belangwekkend. In Durban zat ik tijdens een diner naast een Mrs. Lee. Waarom zij haar eigenlijke naam Levy had veranderd, werd haar over de tafel heen gevraagd. De joodse gemeenschap in Zuid-Afrika is betrekkelijk groot en belangrijk, het antisemitisme is ook daar aanwezig.

In Pretoria hebben wij het indrukwekkende Voortrekkers-monument bezocht en - als andere uiterste - de zaal waar het kabinet placht te vergaderen. De gewoonte was dat alle ministers daar voor de deur moesten wachten totdat de oudste in leeftijd naar binnen was gegaan. Het was diezelfde eerbied voor de ouderdom die de Afrikaanders in de Boerenoorlog parten had gespeeld: de oudsten waren altijd het voorzichtigst en hadden daardoor kansen laten liggen.

Ik heb ook Namibië bezocht, toen nog Zuidwest-Afrika geheten. Het was gekoloniseerd geweest door de Duitsers, die er verschrikkelijk hadden huisgehouden. Maar veel wees nog op hun aanwezigheid. Namibië bestaat grotendeels uit woestijn. Er woonden toen ongeveer een miljoen mensen, verdeeld over een negental stammen, waaronder de Rehoboth Basters, afstammelingen van Hollanders uit de Kaapkolonie en zwarte Afrikaanse vrouwen. Het christendom speelt er een grote rol. Op een diner waarvoor ik was uitgenodigd, werden wij onderhouden door een zwarte conferencier, die ons in drie talen - Duits, Afrikaans en Engels - uitlegde dat een Zoeloe riten moest doorstaan om voor volwassen door te gaan en dat men hem dus nooit '*boy*' moest noemen. Waarvan akte.

In Soweto werd ik rondgereden in een taxi, samen met een

Zweedse fotojournalist. Hij was eropuit het slechtste vast te leggen wat Soweto te bieden had. Was dit de plek die hij zocht? Neen, er moest nog iets ergers te vinden zijn. De internationale media en dus de politieke meningen waren nagenoeg unaniem in het willen tonen van de meest onaanvaardbare aspecten van het apartheidsregime. En die waren er natuurlijk genoeg. Deze invloed liet zich ook in Nederland gelden.

In de Tweede Kamer speelden inzake Zuid-Afrika drie zaken. Ten eerste het wapenembargo. Daar was iedereen het over eens. Ten tweede het Cultureel Akkoord. Dat had Nederland eenzijdig opgezegd voordat ik op het toneel verscheen. Ik betreurde dat, want wie een ander tot betere gedachten wil brengen, zal toch moeten beginnen een dialoog aan te gaan. Ten derde een olieboycot van Zuid-Afrika. Ik was daartegen. Te veel onschuldigen, vooral aan de onderkant van de samenleving, zouden daarvan te lijden hebben door het oplopen van de werkloosheid. Ook de buurlanden van Zuid-Afrika zouden de nadelen daarvan voelen. Waar Nederlanders die boycot steunden, betichtte ik hen van ‘revolutie maken met andermans bloed’.

Ik had het er behoorlijk moeilijk mee. Om de toestand scherp in beeld te krijgen, bedacht ik het volgende gedachte-experiment. Neem een grote kwast met zwarte verf en verf alle blanken in Zuid-Afrika zwart. Er zijn nu niet negen, maar tien stammen. De tiende is die der Wazungu. En het merkwaardige van dat grote Zuid-Afrika van tien stammen is dat die Wazungu in alles de baas zijn en zich ook niet met de andere stammen willen mengen. Maar afgezien daarvan is het land een toonbeeld van ontwikkeling. De haven van Durban is groter dan alle andere havens van zwart Afrika samen; het Baragwanath-ziekenhuis in Soweto is het grootste van geheel het continent enzovoort. De andere landen van Afrika zouden daar een voorbeeld aan moeten nemen. Maar dit waren gedachtespinsels. Het apartheidsregime was gedoemd onder te gaan en dat is dan ook gebeurd. Het dilemma dat mijn gedachte-experiment schetste, was onoplosbaar.

Heeft die olieboycot overigens geholpen? In maart 1996, toen ik namens de Liberale Internationale Zuid-Afrika bezocht, zei de toenmalige vicepresident van dat land F.W. de Klerk in antwoord op die vraag het volgende. ‘De apartheid was door de economische ontwikkeling uitgehold, omdat er steeds meer geschoolde arbeiders nodig waren, die onmogelijk steeds weer naar een thuisland konden worden teruggestuurd. De gescheiden ontwikkeling bleek onhoudbaar. De olieboycot had de blanke regering ertoe gebracht veel geld te investeren in de winning van olie uit steenkool, waarvan Zuid-Afrika enorme voorraden had. Dat geld had elders in de economie beter kunnen worden gebruikt. De olieboycot heeft dus de economische ontwikkeling en daarmee het einde van de apartheid vertraagd.’

Enige jaren geleden hebben mijn vrouw, een bevriend echtpaar en ik een vakantie in het oostelijk kustgebied van de Kaap doorgebracht, dat bekendstaat als de *garden route.* Het is een zeer blank gebied. Het bedienend personeel moet van ver komen. Hoe lang kan dit nog duren? vroeg ik mij af. Hoe lang kan de regering het zeer begrijpelijke zwarte ongeduld in goede banen leiden? Temeer omdat hoe beter het economisch met Zuid-Afrika gaat, des te meer inwoners van naburige landen ernaartoe zullen gaan op zoek naar werk.

Maar het gaat tegenwoordig helemaal niet goed met Zuid-Afrika. De economische groei blijft achter bij die van de rest van zwart Afrika. Er zijn veel wilde stakingen, wat buitenlandse investeerders afschrikt. Het onderwijs is slecht, de werkloosheid mede daardoor hoog. De corruptie is schrikbarend, de inkomensongelijkheid een van de hoogste ter wereld. Veel blanken verlaten het land, vooral uit beduchtheid voor de *black empowerment:* dat is het voorkeursbeleid voor zwarten bij de rekrutering. Had ik in Zuid-Afrika gewoond, ik had gezien mijn leeftijd gedacht: het zal mijn tijd wel duren. Maar ik had mijn kinderen aangeraden een goed heenkomen te zoeken in Australië of Nieuw-Zeeland.

Ik ben altijd sceptisch geweest over het nut van boycots. Kort na mijn aantreden als Kamerlid had ik een debat voor de televisie met Jan Pronk. Het werd uitgezonden tussen twee voetbalwedstrijden: het was tijdens de wereldkampioenschappen in Argentinië. Het debat ging over Pronks stelling: 'Wie handeldrijft met Argentinië, collaboreert met dat regime' (dat van de generaals). Ik vond dat barre onzin. Het was een typische calvinistische alles-of-nietsbenadering: '*Vade retro*, *Satanas!*' Ik was het veeleer eens met Montesquieu, die had geschreven: 'Handel is een genezing voor de meest destructieve neigingen.'

Omdat ik woordvoerder Buitenlandse Zaken was, had ik in die tijd ook veel te maken met de plaatsing van kruisraketten als antwoord op de ss-20-raketten van de Sovjet-Unie. Voormalig minister-president Piet de Jong noemde dat 'de zaak der zaken'. De VVD was voor die plaatsing: eerder heb ik geschreven over mijn korte ontmoeting met de eerste vicepremier van de DDR, Werner Krolikowski. Ik maakte vooral bezwaar tegen de stelling: 'Liever rood dan dood.' Ik meende dat men blauw kon zijn en toch blijven leven.

Een grote bijeenkomst om tegen de kruisraketten te protesteren, had plaats op het Museumplein te Amsterdam. De voorman van het IKV Mient Jan Faber sprak daar. Retorisch bekwaam, maar getuigende van een wereldbeschouwing die te naïef voor woorden was. Ik probeerde ook mee te doen met het internationale debat door een artikel te schrijven dat in juni 1982 in *The Economist* is gepubliceerd en door te spreken op een in Parijs door het IFRI (Institut Français des Relations Internationales) georganiseerd symposium. In Den Haag was de toestand in zoverre gecompliceerd dat ik nooit zeker was van de houding van het CDA. Die fractie had twee woordvoerders: Joep de Boer en Ton Frinking. Tezamen werden zij de Fribo's genoemd. Maar wat wilden zij nu eigenlijk? Ook Ruud Lubbers was verre van duidelijk.

Mijn bezigheden met Buitenlandse Zaken brachten belang-

stelling voor de Liberale Internationale met zich. Dat was een vereniging van alle liberale partijen ter wereld. Een paar keer per jaar ontmoette men elkaar op bijeenkomsten van wisselende samenstelling. Ik probeerde daaraan mee te doen. In elk geval was ik behoorlijk mobiel. Het idee kwam bij mij op een aantal liberalen in de politiek te interviewen om daar een boek van te maken. Ik zocht liberalen die in de politiek zaten, want daarbuiten kon iedereen zich wel liberaal noemen. Verder wilde ik liberalen van een zo hoog mogelijke leeftijd. Die gingen binnenkort dood, dacht ik, en in hun interview konden ze dan iets van hun gedachtegoed achterlaten. Zij moesten ook uit verschillende landen komen.

Zo ontstond *Modern Liberalism: Conversations with Liberal Politicians*, fraai uitgegeven door *Elsevier*. De negen interviews zijn van wisselende kwaliteit. Vooral die met Minoo Masani, oprichter van de Indiase Swatantra Party, en met Giovanni Malagodi, leider van de Italiaanse liberalen, zijn aardig. Zij waren beiden ook oud, evenals Edzo Toxopeus en Jo Grimond, grand old man van de Britse liberalen. Maar de Luxemburger Gaston Thorn en Jean-François Deniau uit Frankrijk waren van middelbare leeftijd. Het was sowieso moeilijk een liberale Franse politicus te vinden, gezien de slechte reuk waarin het liberalisme in Frankrijk staat.

Het boek is in 1982 verschenen. Aan het slot staat een samenvatting van wat ik toen onder het liberalisme verstond. Ik onderscheidde vijf kenmerken. Allereerst de nadruk op vrijheid. Dan de voorrang aan het individu boven het collectief. Ten derde de decentralisatie. Vervolgens de onafhankelijkheid van ondernemingen binnen de wet. Ten slotte een voorkeur voor algemene regels, niet bijzondere maatregelen.

Het kabinet-Van Agt/Wiegel eindigde in mei 1981. Het werd opgevolgd door het tussenkabinetje-Van Agt/Den Uyl/Terlouw. Hans Wiegel keerde terug naar de fractie. Maar in een verschrikkelijk auto-ongeluk stierf zijn vrouw. Zijn hart zat niet meer bij de Haagse politiek. Hij week uit naar het commissariaat

van de Koningin in Friesland, dat hem rust bood. De fractie moest een andere voorzitter kiezen. Dat werd Ed Nijpels. Ik heb ook voor hem gestemd. Ed was jong. Hans Wiegel had als jonge fractievoorzitter furore gemaakt. Het zou Ed ook lukken. En inderdaad, bij de verkiezingen van 1982 won hij tien zetels. Wij gingen van 26 naar 36 zetels.

Het kabinet-Van Agt/Den Uyl/Terlouw was een misbaksel. Den Uyl was minister-president geweest van 1973 tot 1977. Hij was nu vicepremier en minister van Sociale Zaken. Hij moest werken onder een premier voor wie hij geen achting had. Het is te begrijpen dat dit niet goed ging. De PvdA liep weg uit het kabinet, het CDA en D66 achterlatende. Van Agt bleef premier en deed Buitenlandse Zaken erbij.

Een merkwaardig incident had toen plaats. Er waren stemmingen en ik moest die voor de VVD leiden. Ik zat dus vooraan. Van Agt zat achter de regeringstafel (in de oude zaal). Na afloop kwam hij naar mij toe. Hij zei dat hij mij wilde ontmoeten. Ik antwoordde dat ik graag naar zijn departement zou komen. 'Neen,' zei Van Agt, 'ik bezoek u.' Ik was verbaasd, maar wilde en kon natuurlijk niet anders doen dan daarop ingaan. Het werd de ochtend erna. Ik had met Koos Rietkerk geregeld dat ik Van Agt in zijn kamer mocht ontvangen en een bode geïnstrueerd de premier daarnaartoe te geleiden. Van Agt kwam binnen en er ontspon zich de volgende dialoog, die ik mij nog woordelijk herinner:

Van Agt: 'Gij zult u wel vragen, waartoe dit bezoek? Welnu, er is geen politieke raison.'

(Waar moet dit heen? vroeg ik mij af.)

Van Agt: 'Ik word getutoyeerd door Jan Rap en zijn maat, maar niet door u.'

(Toen zei hij wat vriendelijks over mij.)

Van Agt: 'Mijn naam is Dries.'

Ik antwoordde dat ik Frits heette. Toen vertrok hij weer. Ik begeleidde hem tot de buitendeur Binnenhof IA.

15
Staatssecretariaat (1)

In 1982 heeft Ed Nijpels mij voorgedragen als staatssecretaris van Economische Zaken voor de Buitenlandse Handel. Ik ben dat vier jaar geweest. Ik had drie taken. Ten eerste de mededingingspolitiek; Gijs van Aardenne, mijn minister, meende namelijk dat ik ook 'iets binnenlands' moest doen. Bovendien hebben mededinging en vrijhandel natuurlijk veel met elkaar te maken. Ten tweede de handelspolitieke dossiers in Brussel bespreken en de Nederlandse belangen daar verdedigen. Ten derde handelsdelegaties naar het buitenland leiden.

Wat betreft de handelspolitiek viel ik meteen met mijn neus in de boter. Vrij snel na mijn aantreden moest ik namelijk naar Genève, waar een ministeriële conferentie over dat onderwerp zou worden gehouden. Het doel van die conferentie was het domein van de vrijhandel uitbreiden. Namens de Europese Unie zou het lid van de Commissie, de Duitser Willy Haferkamp, spreken. Maar de vertegenwoordigers van de lidstaten moesten hem de parameters aanreiken. Daarover hebben wij vijf dagen en twee nachten in de 'bunker' in Genève met elkaar onderhandeld.

Ik stond aan het hoofd van een kleine delegatie onder leiding van mijn directeur-generaal, waartoe verder nog vertegenwoordigers van verschillende ministeries behoorden. Ik moest een toespraak houden die in Den Haag op ambtelijk niveau was afgestemd. Maar ik liet weten dat ik mijn eigen toespraak zou schrijven. Toen ik dat in een bijeenkomst van onze delegatie zei, keek de vertegenwoordiger van Ontwikkelingssamenwerking verschrikt op. De tekst die voorlag, zei hij, was

tot stand gekomen na lang onderhandelen tussen de ministeries. Dat moge zo zijn, antwoordde ik, maar dit is een ministeriële conferentie en geen ambtelijke. Ik hield dus mijn eigen toespraak.

Diezelfde ambtenaar plaatste tijdens de conferentie een artikel in *NRC Handelsblad* over wat er in Genève aan de hand was. Ik vond dat te kras voor woorden. Er woedde toen in Nederland een discussie over de vrijheid van ambtenaren om te spreken en te schrijven. De conclusie was dat die vrijheid des te kleiner was naarmate het onderwerp dichter bij het werk van de betreffende ambtenaar lag. In dit geval was die vrijheid dus nihil. Ik was niet gecharmeerd van ambtenarenzelfbestuur.

Leider van de Franse delegatie was Michel Jobert. Hij was klein van stuk en had een scherpe tong. Hij was secretaris-generaal van het Elysée geweest. Dat was een belangrijke functie, vlak naast de president van Frankrijk. Hij had zich in de politiek gestort en met Valéry Giscard d'Estaing om het presidentschap van Frankrijk gewedijverd. De naam van Giscard nam hij nooit in de mond, zeggende dat die te lang voor hem was. Te pas en te onpas zei hij dat hij *ailleurs* was (elders). Hij was een knap diplomaat, maar een onmogelijk mens.

Het Internationale Energie Agentschap werd in Parijs gevestigd, zonder dat Frankrijk lid was, wat op zijn minst merkwaardig was. Een van de hoofdstukken in Henry Kissingers boek *Years of Upheaval* heet '*Jobert leads us a dance*'. Mitterrand had hem handelsminister gemaakt. Maar in de bunker van Genève was hij te onmogelijk voor woorden. Hij hield ons op met subtiliteiten. Ten slotte ging het over punten en komma's. Nadat de Duitse minister Otto Lambsdorff en hij in een hoekje waren gaan praten, bond hij in. Later zei Lambsdorff tegen mij: '*Haben Sie so etwas unverschämtes gesehen? Den sitze ich aus.*'

Het is mij nooit duidelijk geworden waarom Jobert zo nurks was. Omdat hij moest spreken over vrijhandel, waar Fransen sceptisch tegen aankijken? Omdat hij Engels moest spreken?

Ik houd het er maar op dat hij zijn post te min vond. Kort daarna is hij ook afgetreden. In elk geval was het een goede kennismaking met de Franse politiek.

Later, op bezoek in Parijs, heb ik een gesprek gehad met mijn Franse evenknie Édith Cresson, die mij twintig minuten liet wachten en wat betreft de onafhankelijkheid van een Europese centrale bank (die toen nog niet bestond) meende dat het niet nodig was 'de overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog' te volgen, dat wil zeggen de Verenigde Staten, waar de centrale bank (Fed) inderdaad onafhankelijk is. In Frankrijk is alles politiek. Dat is de erfenis van de jakobijnen. Dus moest een Europese centrale bank ook door de politiek kunnen worden beïnvloed. Voor Nederland (en Duitsland) was dat natuurlijk onaanvaardbaar.

Voor de meeste politici heb ik weinig bewondering. Maar voor Otto Lambsdorff had ik die wel. Ik heb hem in Genève leren kennen. Hij was lid van de liberale Duitse FDP (*Freie Demokratische Partei*) en kwam uit het bedrijfsleven. Samen met Hans-Dietrich Genscher op Buitenlandse Zaken heeft hij lang de FDP geleid. Hij was een uitstekende minister en een overtuigd vrijhandelaar. Hij was altijd evenwichtig in zijn benadering. Ik heb hem veel ontmoet op bijeenkomsten van de Liberale Internationale: in Portugal voor een conferentie met *chief* Buthelezi, de onuitstaanbare leider van de Zuid-Afrikaanse Inkatha Vrijheidspartij; in Berlijn op een ontmoeting met Russen, en op ons congres in Ottawa. Hij was onvermoeibaar, ondanks zijn kunstbeen - het resultaat van een *Luftangriff*. Femke en ik zagen hem en zijn vrouw Alexandra steeds vaker. Wij nodigden hen later uit voor het Glyndebourne Opera Festival, zij ons voor een Bach-festival in Ansbach. Wij tutoyeerden elkaar. Hij is in december 2009 overleden en in Brandenburg begraven. Het was toen bitter koud.

Thuis moest ik natuurlijk ook voor onbelemmerde handel en dus openheid pleiten. Dat was niet altijd even makkelijk. Er bestond een kartelregister waarin alle prijsafspraken moesten

worden genoteerd. Ik wilde dat register openbaar maken. Dat moest per wet gaan. Die sleepte ik met veel moeite door de Tweede Kamer. Maar het wetsontwerp leed schipbreuk in de Eerste Kamer: CDA en VVD waren tegen, de linkse partijen voor.

Een ander heikel punt was het vooroverleg van aannemers waarin de buit werd verdeeld. Ik kreeg een dikke nota van de directeur-generaal die daarover ging, met diagrammen en al. Ik kwam pas 's nachts toe aan het lezen ervan. Na een uur of twee zei ik tegen mijzelf: maar dit wil ik helemaal niet - ik wil geen prijsafspraken en geen vooroverleg. Die waren een erfenis van het CDA: weg ermee. De volgende ochtend heb ik dat tegen de directeur-generaal gezegd. Hij moest terug naar de aannemers. Ik geloof dat hij die koerswijziging wel leuk vond. Ik wilde van het zogeheten misbruikstelsel overstappen op het verbodsstelsel, dat meer in overeenstemming met de Europese Gemeenschap was. Ruud Lubbers toonde zich overigens voorstander van fair trade. Dat klinkt goed, maar is een voorwendsel voor protectionisme. Ik was daar dus tegen.

Parijs was niet de enige hoofdstad die ik bezocht. In Londen werd ik ontvangen door Lord Arthur Cockfield, een man hard als ebbenhout met een stem die daarbij paste. Als lid van de Europese Commissie heeft hij een lijst van 297 maatregelen opgesteld die nodig waren om de interne markt vrij te maken. Dat werd het ‘project-1992’ genoemd.

Die maatregelen zijn er allemaal door gesleept en de Europese Unie heeft daar zeer veel baat bij gehad. Lord Cockfield heeft Margaret Thatcher er ook van overtuigd dat besluiten over de interne markt moesten worden genomen met een gekwalificeerde meerderheid van stemmen in plaats van met unanimiteit. Ook dat was belangrijk.

Als handelsminister heb ik in Brussel een paar interessante collega's ontmoet. Daar was bijvoorbeeld Paul Channon. Hij was rijk omdat zijn moeder uit de Guinness-familie kwam, die een fortuin had verdiend met bier. Zijn vader werd Chips Channon genoemd. Die heeft beroemd geworden memoires

gepubliceerd. Op 13 augustus 1936 schreef hij met bewondering over een groots tuinfeest gegeven door Hermann Göring in Berlijn - zo schitterend dat het de feesten van Goebbels en Von Ribbentrop in de schaduw stelde. In die tijd had de Britse elite nog weinig inzicht in wat er in Duitsland aan de hand was, noch wat de beproeving zou zijn waarmee zij luttele jaren later zouden worden geconfronteerd. Churchill was toen nog een roepende in de woestijn.

Een andere Britse ambtgenoot was Alan Clark, van wie werd gezegd dat hij zijn maîtresse op zijn huwelijksreis had meegenomen. Indien waar, voorwaar een huzarenstuk. Ook hij heeft een dagboek nagelaten.

Elke maand moest ik naar Brussel om Nederlandse belangen te verdedigen. Het voorzitterschap rouleerde per zes maanden. Toen Nederland aan de beurt was, moest ik als voorzitter de kluwen van het Multi Vezel Akkoord ontwarren. Dat akkoord regelde de invoer van textiel. Jan en alleman had kritiek op het voorstel van de Commissie. Die bezwaren waren alle terug te voeren op één fundamenteel punt. Was dat geregeld, dan zouden zij alle als dominostenen omvallen. Mijn ambtenaren waren daarin geslaagd, en zo gebeurde. Mijn voorzitterschap werd geroemd, maar mijn ambtenaren hadden het gedaan.

De Britten deelden mijn mening over vrijhandel, de Fransen niet. In Rome ontstond een moeizaam gesprek doordat de Italiaanse handelsminister, afkomstig van Sicilië, geen Engels sprak. Maar in Bonn voelde ik mij thuis. Deze mensen denken zoals wij, meende ik. Ten dele was dat natuurlijk de invloed van Lambsdorff, maar het ging verder dan dat. De staatssecretarissen die onder hem handelspolitiek deden - de ene ambtelijk, de andere politiek -, reageerden zoals wij dat zouden doen. Dat schiep vertrouwen.

Elke keer dat wij in Brussel bijeenkwamen, stond Japan op de agenda. Aan de vooravond van mijn vertrek naar Tokio zei ik in een interview dat de Japanners de tactiek van de verschroeide aarde toepasten: ‘Waar de Japanners zijn geweest,

groeit niets meer.' Mijn directeur-generaal was ontstemd over dit schot voor de boeg. Maar ik dacht: eens kijken wat er gebeurt. Welnu, er gebeurde niets. In Tokio werd ik keurig en op niveau ontvangen.

Omdat ik geen zin had in weer een rondje worstelen over kaas of landingsrechten voor de KLM, stelde ik de ontvangende minister van het MITI (*Ministry of International Trade and Industry*) de volgende vraag: 'Hoeveel jaren overheidsdienst hebben de ambtenaren die de echte beslissingen nemen?' Antwoord: 'Vijftien à twintig jaar.' Dit antwoord was belangrijk, omdat deze ambtenaren, die dus 35 à 40 jaar waren, geen contact hadden met ministers uit het buitenland. Deze laatsten wisten niet eens wie zij, de beslissers, waren. Hogergeplaatsten ratificeerden, maar beslisten niet zelf. A fortiori gold dat voor de Japanse ministers. Twee keer per week was er ministerraad, die een halfuur duurde: lang genoeg om de beslissingen van de ambtenarij te bekrachtigen. Ik vroeg de MITI-minister ook wie de beslissingen voor het volk namen: ambtenaren of politici. Hij antwoordde: 'U moet dat zo zien: de ambtenaren vormen de moeder van het volk, de politici de vader.' Ik vertrok met de ontnuchterende conclusie dat mijn bezoek weinig had opgeleverd.

Ik ben in totaal een keer of zes in Japan geweest. Ik kwam er graag, want alles liep er op rolletjes en ik bewonderde de Japanse esthetiek. Shell heeft eens een cursus georganiseerd in het idyllische, aan een meer gelegen Hakone. Het was een groot genoegen langs de oever daarvan te wandelen.

Bij een ander bezoek liepen Rob Soetenhorst, journalist, Karel van Wolferen, auteur van het belangrijke boek *The Enigma of Japanese Power*, en ik door de uitgaanswijk Asakusa in Tokio. Het was vroeg in de avond. Alles was dicht, want Japanners gaan vroeg naar bed. Slechts uit één kroeg kwam licht en geluid. Wij naar binnen. Wij troffen een gemengd gezelschap aan, dat aan karaoke deed: er klinkt een bekend liedje, maar zonder de tekst. Die moest iemand uit het gezelschap zingen.

Maar wie waren zij? Karel eropaf, want hij sprak Japans. Het bleek een klassenreünie te zijn. En wie waren wij? Ten slotte waren Karel en Rob niet zo goed of zij moesten ook zingen. Het werd ‘Waar de blanke top der duinen’, onder luid gejuich. Ik heb mij daar laf vanaf geschminkt.

Tijdens mijn staatssecretariaat heb ik twee modeshows van Nederlandse ontwerpers bijgewoond: een in Chicago en een in Atlanta. De mannequins liepen niet achter elkaar, maar naast elkaar, zodat je niet wist waar je het eerst naar moest kijken. Ik vond die shows spectaculair.

In Atlanta heb ik, voorjaar 1985, de gelegenheid te baat genomen Dean Rusk te interviewen, die onder John F. Kennedy en Lyndon B. Johnson minister van Buitenlandse Zaken was geweest (1960-1969). Rusk ontving mij op het kantoor van een bank waar hij een adviseursfunctie vervulde. Tien jaar eerder was de Vietnamoorlog beëindigd. Die oorlog was het belangrijkste onderwerp van ons gesprek.

Wat mij opviel, was de nadruk die Rusk legde op de interstatelijke aspecten. In Europa was er de NAVO, in Zuidoost-Azië de SEATO (*South East Asia Treaty Organization*). De Verenigde Staten, zei hij, moesten zich aan hun verdragsverplichtingen houden. ‘Men kon niet verwachten dat wij in het Atlantische gebied een heilige zouden zijn en in dat van de Stille Oceaan een hoer. Het ging om formele beloften van de Verenigde Staten, en wij konden die niet zomaar negeren zonder dat dit een vernietigend effect zou hebben op andere, vergelijkbare beloften.’ Maar hij zei ook dat ‘de basis van ons volk’ in de eerste zes maanden van 1968 ‘tot de conclusie was gekomen dat wij ons moesten terugtrekken [...] en die basis had ook de bevoegdheid die beslissing te nemen’.

Rusk sprak ook over het Tet-offensief van begin 1968. Dat was een belangrijke nederlaag voor de Vietcong en de Noord-Vietnamezen geweest, maar werd in de Verenigde Staten uitgelegd als een schitterend politiek succes voor Hanoi. Rusk verwees daarbij naar het boek *Big Story* van Peter Braestrup,

journalist bij *The Washington Post.* De rol van de media inzake 'Tet' is zeer belangrijk geweest en kan niet genoeg worden geanalyseerd.

Wat mij altijd weer opvalt bij dit soort zaken is de geringe kennis van het verleden. Kort na het begin van onze jaartelling speelden twee Vietnamese zusters een heldenrol in hun verzet tegen de Chinezen. Toonde die geschiedenis niet dat de befaamde dominotheorie niet klopte? Volgens die theorie zou de invloed van China in het geval van een Noord-Vietnamese overwinning sterk groeien. Maar viel dat dan te verwachten? Zo ook hebben zowel Russen als Amerikanen te weinig gekeken naar het lot van de Britse expedities naar Afghanistan in de negentiende eeuw. Wie de geschiedenis verwaarloost, is gedoemd die te herhalen.

16
Staatssecretariaat (2)

Het leiden van handelsdelegaties was niet altijd een genoegen. In Australië heb ik de Uiver-vlucht overgedaan. De Uiver was een DC-2 van de KLM die in de jaren dertig als tweede in de Londen-Melbourne-race was geëindigd. Een oude DC-2 was in het Midden-Westen van de Verenigde Staten gevonden, naar Nederland gebracht, opgelapt en daar vloog ik dus het laatste traject mee. Dat was leuk.

Maar in Sydney moest ik de delegatie her en der introduceren en telkens een praatje houden. De ondernemers waren daarover best tevreden, maar zij wilden meer, namelijk doorzakken in de bar van ons hotel. Daarmee waren zij bij mij aan het verkeerde adres. 'Ik ben geen moeder-overste,' zei ik hun, 'en ook geen animeermeisje.' Ik ging liever naar mijn kamer om de lokale krant te lezen en na te denken over de volgende dag.

Terug in Nederland hoorde ik dat Charles Schwietert, die ik hoofdredacteur van *Export Magazine* had gemaakt, een Wassenaarse hockeyclub 10.000 gulden subsidie had beloofd voor een internationaal hockeytoernooi daar. Ik heb Charles de huid vol gescholden omdat dit niets met export te maken had, wat hij ook mocht beweren. De volgende dag werd ik op de ministerstelefoon gebeld door Onno Ruding, die toen minister van Financiën was. O jee, dacht ik, daar heb je het al. Ik krijg er nu van langs. Ruding: 'Ik hoor dat je die subsidie wilt intrekken. Maar dat kan niet, hoor, want dat toernooi moet absoluut doorgaan.' Hij was zelf lid van die hockeyclub.

Ik heb verschillende landen in Oost-Europa bezocht. In Bul-

garije kreeg ik een lelijke infectie in mijn dijbeen. Die verergerde, zodat ik slechts met moeite kon staan. Ik belde mijn vrouw in Den Haag: zij moest een afspraak maken met onze huisarts. Haar antwoord: 'Doe niet zo mal, man. Ga in Sofia naar een arts, want die mensen weten alles van vergif.' De affaire-Markov was toen net achter de rug. Georgi Markov was een Bulgaarse dissident die voor Radio Free Europe zijn memoires voorlas. Hij is op een brug in Londen vermoord door iemand die uit een paraplu een klein kogeltje met een zeldzaam vergif in zijn been schoot. Vier dagen later was hij dood. Mijn vrouw had gelijk, dacht ik, en ik zei tegen Protocol dat ik een arts nodig had. Een kwartier later hoorde ik: '*Dokter ist schon da.*'

In de DDR had ik de ontmoeting met de vicepremier Werner Krolikowski, over wie ik eerder heb geschreven. Mijn eigenlijke collega heette Gerhard Beil, en die had laten vragen wat ik leuk vond. Daarom nam hij mij mee naar een opvoering van Schillers *Maria Stuart.* Ik vond die opvoering saai. Hij blijkbaar ook, want na enige tijd klonk zijn ademhaling heel regelmatig.

Eigenlijk hadden mijn bezoeken aan centraal geleide economieën weinig zin, want mijn gastheren konden zakendoen, maar ik niet, omdat ik geen enkele zeggenschap had over het Nederlandse exporterende bedrijfsleven.

Hadden mijn bezoeken aan andere landen wel zin? Delegaties van ondernemers moesten worden geleid. In die zin was mijn aanwezigheid nuttig. Maar verder? In Caïro heb ik mij sterk gemaakt voor de verkoop van twee Fokker-toestellen. Dat is gelukt, maar vooral omdat Ontwikkelingssamenwerking goedkoop krediet had aangeboden. Zou mijn reis naar Bogotá Campina hebben geholpen met zijn verkoop in dat land? Ik blijf van mening dat producten worden verkocht vanwege prijs, kwaliteit en levertijd, met of zonder staatssecretaris.

Ik heb ook met een kleine ambtelijke delegatie een tocht naar de Perzische (of Arabische) Golf gemaakt. Wij begonnen in Abu Dhabi en vlogen via Qatar en Kuweit naar Bagdad,

waar een internationaal handelstreffen was georganiseerd. Ik heb daar een paar Nederlandse bedrijven in de land- en waterbouw bezocht die problemen hadden omdat zij niet werden betaald.

In Qatar werd mij een lunch aangeboden. Dat ging als volgt. Allen wachtten voor een dichte deur. Toen die openging, zagen wij een lange tafel met alle gerechten die ons werden aangeboden. Het aardige was dat de chauffeurs meeaten. Weliswaar gezeten aan de beide uiteinden, maar niettemin.

Het was de tijd van die verschrikkelijke oorlog tussen Irak en Iran, die eigenlijk over niets ging, namelijk over het verloop van de grens tussen beide landen in de Shatt-el-Arabrivier, waarin het water van Eufraat en Tigris samen in de Perzische Golf stroomt. Wij Europeanen denken dat het geschil tussen Palestijnen en Israëliërs de spanning in het Midden-Oosten veroorzaakt, maar dat is bepaald onjuist. Deze oorlog tussen Arabier en Pers was een belangrijke andere spanningsbron. En dan heb ik het nog niet eens over de spanning tussen soennieten en sjiieten, noch die tussen gematigde moslims en islamisten, noch die tussen onderdrukkende regeringen en het volk.

Die oorlog was overigens aanleiding voor een moeilijk kwartiertje bij de vicepremier van Irak, die mij voor een gesprek had uitgenodigd uit ongenoegen over een resolutie van de Veiligheidsraad, waar Nederland toen lid van was. Onze vertegenwoordiger daar, Max van der Stoel, had samen met zijn Franse collega een compromisresolutie opgesteld die was bedoeld om de vrede tussen Iran en Irak te bevorderen. Daarom kon die resolutie ook geen partij kiezen voor het ene of het andere land. Waarom Nederland deze onvriendelijke daad stelde, wilde de vicepremier weten. Het kostte enige moeite hem van onze vreedzame bedoelingen te overtuigen.

Alle in Bagdad aanwezige handelsministers - dat waren er een dikke twintig - werden op een middag uitgenodigd om Saddam Hoessein te ontmoeten. Wij moesten om 16.00 uur verzamelen in de hal van het Mercure Hotel waar wij allen lo-

geerden. Er waren wat latino's, velen uit Arabische landen en drie Europeanen: een Noor, een Oost-Duitser en ikzelf. Wij wachtten en wachtten. Het was 18.00 uur toen wij in Mercedessen werden geladen. Wij werden naar een groot huis gebracht in een met prikkeldraad afgeschermd gebied. Daar aangekomen moesten wij weer wachten. Ik ben toen maar een praatje gaan maken met een Saoediër, denkende: daar zit het geld, dus dat is altijd goed.

Ten slotte zijn wij weer in de Mercedessen geladen en naar een kunstmatig schiereiland in de rivier gebracht. Daar betraden wij een ruim vertrek met banken langs de wanden, van het type dat in het Arabisch *diwaniya* wordt genoemd. Na korte tijd kwam Saddam Hoessein binnen. Waar hij ging zitten? Tussen de Saoediër en mij. Hij begon te oreren, een sergeant stond voor hem en vertaalde.

Het ging slechts over één ding: de oorlog met Iran. Hij deed een beroep op zijn broeders - dat waren de Arabische ministers - en zijn vrienden: dat waren alle anderen. Als hij zijn broeders toesprak, legde hij zijn hand op de knie van de Saoediër; wanneer hij het tegen zijn vrienden had, kreeg ik zijn hand op mijn knie. Ik begon mij steeds ongemakkelijker te voelen. Maar na ongeveer een uur konden wij weggaan, na hem bij de deur een hand te hebben gegeven. De Oost-Duitser liep voor mij en heeft zo'n kruiperige opmerking tegen Saddam Hoessein gemaakt dat een gewoon mens er onpasselijk van zou worden. Dat leren ze misschien in de heilstaat van arbeiders, boeren en soldaten, dacht ik. Het was een lugubere bijeenkomst.

In Bagdad heb ik op 31 oktober 1983 een overeenkomst gesloten ‘inzake economische en technische samenwerking’ tussen Nederland en Irak. Onderdeel was een zogeheten IBO, een Investeringsbeschermingsovereenkomst. Nederland had met tal van landen dergelijke standaardovereenkomsten gesloten. Irak was een economisch belangrijk land waarmee wij niet in oorlog waren en er was dus geen reden deze overeenkomst niet te sluiten. In april 1985 is zij door de Tweede Kamer geratifi-

ceerd. Op 9 november werd Buitenlandse Zaken door onze ambassade in Irak gemeld dat ‘volgens een betrouwbare bron’ Irak chemische wapens gebruikte in zijn oorlog tegen Iran. Volgens een antwoord op Kamervragen was dit bericht niet medegeadresseerd aan Economische Zaken, ‘zodat niet is vast te stellen of deze (de staatssecretaris) toen al of pas in de eerste maanden van 1984 is geïnformeerd’. In elk geval herinner ik mij daar niets van. Het is ook al 35 jaar geleden.

Op 26 maart 1984 raakte de zaak in een stroomversnelling. Toen stelde de Veiligheidsraad formeel vast dat Irak chemische wapens gebruikte. Onze vertegenwoordiger daar, dezelfde Max van der Stoel, heeft toen het initiatief genomen tot een resolutie van de Veiligheidsraad. Op 3 april werd mij per nota gemeld dat de Verenigde Staten vijf stoffen onder vergunningsplicht hadden gebracht en hun bondgenoten hadden verzocht dat ook te doen. Het ging hier over zogeheten voorlopers (*precursors*) die nodig waren om gifgassen te produceren, maar die ook een niet-militaire toepassing kenden (*dual use*).

In diezelfde nota werd gemeld dat een lijst van Buitenlandse Zaken waarop 21 stoffen stonden ‘vrij willekeurig’ was, ‘rechtsongelijkheid’ schiep en niet met de EEG was afgestemd. Op deze nota stond in mijn handschrift: ‘De zaak moet met de grootste nauwlettendheid worden gevolgd. In geval van gerechtvaardigde twijfel moet niet worden opgetreden.’ Maar inzake elf stoffen was er geen twijfel en op 13 april publiceerde Economische Zaken een spoedregeling die deze stoffen onder de vergunningsplicht bracht. Die regeling trad op 19 april in werking. Zonder vergunning was de uitvoer van die stoffen dus verboden.

Het Verenigd Koninkrijk en Nederland waren daarmee de eerste EEG-lidstaten met een uitvoerbeperking. De Nederlandse lijst van chemicaliën ‘bleek ook achteraf meer chemicaliën te omvatten dan die van alle andere toenmalige en latere lidstaten’ (antwoord op Kamervragen van 21 juni 2006). Overigens is in de jaren tachtig ‘geen enkele vergunning verleend voor de

uitvoer van chemicaliën naar Irak'. Al deze zaken gingen mij als staatssecretaris aan, omdat ik verantwoordelijk was voor de in- en uitvoerwet.

In die periode speelde nog een geheel andere affaire, namelijk de RSV-enquête naar het gebruik van openbare middelen om het Rijn-Schelde-Verolme-concern overeind te houden. Dat is niet gelukt en mijn minister, Gijs van Aardenne, werd daarop aangekeken. Het Kamerdebat heeft hem zeer beschadigd. Dat was onrechtvaardig, want strikt genomen deed hij wat (een meerderheid van) de Kamer wilde, namelijk de scheepsbouw steunen. Maar hij werd niettemin 'aangeschoten wild'. Hij heeft een paar uur getwijfeld of hij zou aftreden. Hij heeft dat ten slotte niet gedaan. Dat is jammer. Had hij het wel gedaan, dan had hij met opgeheven hoofd kunnen deelnemen aan het kabinet-Lubbers II, dat in 1986 tot stand kwam.

Nederlandse politici zijn te bang om af te treden. Een gunstige uitzondering is Robin Linschoten, die tijdens het kabinet-Kok I (1994-1998) is afgetreden omdat hij niet langer het vertrouwen van de Kamer had. Mij werd toen gevraagd wat voor consequenties dit voor het kabinet zou hebben. Ik heb toen gezegd: 'Geen enkele, want het is niet de taak van de VVD-fractie bewindslieden overeind te houden.'

Tijdens mijn staatssecretariaat was Ed Nijpels fractievoorzitter van de VVD. Dat was geen gelukkige tijd. Er waren nogal wat affaires. Aan sommige kon hij niets doen. Zo was er de ambtelijk secretaris Arnoud Cevaal, die zich met een halfnaakte fractiemedewerkster in de groene bankjes van de Kamer voor het tijdschrift *Playboy* had laten fotograferen. Andere affaires konden hem wel worden aangewreven.

Ik vond dat Nijpels niet langer leider van de VVD kon zijn en ik wilde dat aan de orde stellen in de eerste fractievergadering na de verkiezingen van mei 1986. Eerder kon niet, want dat zou Ed in de campagne hebben dwarsgezeten. Later kon ook niet, want dan was het punt van het fractievoorzitterschap niet langer aan de orde.

Deze zaak in een voltallige fractievergadering aan de orde stellen, was zeer ongebruikelijk. Handelde ik wel juist? Ik heb een kleine bijeenkomst belegd met Edzo Toxopeus, Frits Korthals Altes en Hans Wiegel in de buurt van Arnhem, waar een congres zou worden gehouden. De eerste twee zeiden: 'Als je dat vindt, moet je dat maar doen.' De derde knikte slechts. En zo gebeurde het. De fractievergadering duurde zes uur, want iedereen wilde natuurlijk zijn zegje doen. Uiteindelijk werd Ed Nijpels minister van Milieu en Joris Voorhoeve fractievoorzitter. Maar die was daar niet geschikt voor. De VVD kwam dus van de regen in de drup.

17
Minister

Op woensdag 21 mei 1986 werden Kamerverkiezingen gehouden. De VVD verloor een kwart van de 36 zetels die zij onder Ed Nijpels in 1982 had binnengehaald. Een fractievergadering om een nieuwe voorzitter te kiezen, had de volgende ochtend plaats. Henk Koning, staatssecretaris op Financiën, zat voor op basis van anciënniteit. Ik heb toen in een betoog van zo'n veertig minuten uiteengezet waarom ik meende dat Ed Nijpels als partijleider had gefaald. Deze geschiedenis is nauwkeurig verhaald door Max van Weezel en Leonard Ornstein in hun boek over mij met de ondertitel *Portret van een liberale vrijbuiter.* Ik verweet Ed Nijpels 'te weinig mensenkennis, te veel kortebaanwerk, te veel slimmigheidjes, te weinig strategisch inzicht'. De VVD deed mij denken aan *Sjors van de Rebellenclub.* 'Wij hadden een karaktervoorsprong op het CDA, nu hebben wij een karakterachterstand.'

Het was natuurlijk niet leuk voor Ed Nijpels dit te horen. Maar voor mij was het ook niet leuk. Ik had geprobeerd mij gematigd uit te drukken, ook de goede aspecten van Eds bewind vermeldend. Toch kon nauwelijks worden vermeden dat mijn uitspraken als agressief overkwamen. Bovendien wist ik dat ik nu geen plaats zou krijgen in het kabinet-Lubbers II, dat van 1986 tot 1989 zou regeren. Ik was daar niet rouwig om. In september 1984 was mijn vrouw aan een slopende tropische ziekte overleden. Inmiddels had ik mijn oude middelbareschoolvriendin Femke Boersma weer ontmoet. Ik had tijd en rust nodig om mijn emotionele leven in balans te krijgen. Ik werd vicefractievoorzitter onder Joris Voorhoeve en ik vond dat best.

Ik heb die tijd onder meer gebruikt om twee filmscenario's te schrijven die mij geschikt leken voor televisie. Beide wortelden in mijn Centraal-Amerikaanse ervaring. Het eerste is klein, want betreft hoofdzakelijk slechts drie personen. Het tweede is breed en behoeft veel acteurs. Bij het schrijven van beide heb ik natuurlijk goed naar Femke geluisterd. Ik heb nog een flauwe poging gedaan deze twee scenario's aan de man te brengen nadat Theu Boermans eroverheen was gegaan, maar dat is niet gelukt. Ik vond het wel leuk ze te schrijven.

Ik moest natuurlijk ook Kamerwerk doen. Ik was vicefractievoorzitter voor de 'harde sector'. Loek Hermans was mijn collega voor de 'zachte sector'. In april 1988 voerde ik namens mijn fractie het woord in het Kamerdebat over de parlementaire enquête die was gehouden over het vermeende misbruik van bouwsubsidies. Ik heb dat debat aangegrepen om iets te zeggen over de ministeriële verantwoordelijkheid. Dat deed ik omdat ik meende dat het met die verantwoordelijkheid, die toch een hoeksteen van ons staatsrecht was, niet zo nauw meer werd genomen.

Vooral Lubbers keek ik daarop aan. Die leek te glijden naar de stelling dat een minister die plausibel kon maken van een affaire niets te weten en die beterschap had beloofd, gewoon mocht doorgaan. Ik was daarvan een overtuigd tegenstander. Het zou ambtenaren immers de ruimte geven op eigen houtje iets te ondernemen, met de gedachte: de minister komt hier toch wel mee weg. Dat was een stap op weg naar ambtenarenzelfbestuur, waar ik niets van moest hebben. Ik meende: een minister van Defensie is verantwoordelijk voor elke stap van iedere soldaat. En als die stap een misstap was, mocht de minister met de ambtenaar doen wat hij wilde, maar tegenover de Kamer was hij verantwoordelijk, en alleen hij.

Mijn stelling - die niets meer dan geldend staatsrecht was - kreeg een bijnaam: de Carrington-doctrine. Lord Carrington was minister van Buitenlandse Zaken van het Verenigd Koninkrijk geweest toen de Argentijnen de Falklandeilanden be-

zetten, door hen Islas Malvinas genoemd. Die aanval was onverhoeds geweest. Carrington had er niets van geweten. Hij is toen zeer terecht afgetreden. Over deze hele affaire heb ik lang in de Kamer gesproken. Er werd goed geluisterd en ik meen dat ik het pleit heb gewonnen.

Ook een geheel andere affaire had de aandacht van de Kamer. Die ging over een nieuw paspoort. Dat nieuwe paspoort zou fraudebestendig moeten zijn. Maar het voldeed niet aan die eis. De staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, René van der Linden, werd daarvoor verantwoordelijk gehouden. Wim van Eekelen, op dat ogenblik minister van Defensie, had vóór hem diezelfde functie bekleed. Beiden moesten aftreden. Wat betreft Van Eekelen vond ik dat in staatsrechtelijk opzicht bedenkelijk. Van der Linden was verantwoordelijk, ook al waren de fouten gemaakt onder zijn voorganger.

Intussen moest de VVD met een nieuwe minister van Defensie komen. Joris Voorhoeve heeft mij toen gevraagd dat te doen. Sommigen meenden dat ik dat hele debat over de ministeriële verantwoordelijkheid op touw had gezet om Van Eekelen te laten aftreden. Maar ik had bij dat debat alleen aan de bouwsubsidies gedacht. Die paspoortaffaire was mij ontgaan. Zij kwam ook pas later.

Politieke theorieën kunnen in twee categorieën worden verdeeld: de samenzweringstheorie en de chaostheorie. Ik ben een verklaard aanhanger van de tweede categorie.

Femke en ik zijn in november 1988 getrouwd. Omdat ik vreesde dat de combinatie ‘minister van Defensie/actrice’ voor de publieksbladen onweerstaanbaar zou zijn, besloten wij om te trouwen in het Franse dorp waar ons huis stond. Dat was gemakkelijker gezegd dan gedaan. De Franse bureaucratie vereiste allerlei documenten. In het Frans natuurlijk. Vertalingen uit het Nederlands moesten door een notaris worden geauthentiseerd. Enfin, na een maand of zes was alles voor elkaar. De burgemeester was boer op een aanpalend terrein. Hij ontving ons in de *mairie* met de Franse sjerp om zijn middel. Arti-

kel zoveel noemt de plichten, zei hij, artikel zoveel de rechten. ‘Wat is daarop jullie antwoord?’ en een hamerklap volgde.

Wij hadden ons huwelijk geheimgehouden en behalve onze twee getuigen was er niemand aanwezig - dachten wij. Maar twee van Femkes collega's hadden er lucht van gekregen en stonden om de hoek van het dorpsplein met champagne. Aan de andere kant stond een busje met gendarmes, want men is minister van Defensie of men is het niet, zeker in Frankrijk.

De eerste vraag die ik als minister van Defensie kreeg, was of ik een havik dan wel een duif was. Ik antwoordde dat ik een eend was, want die kon lopen, zwemmen en vliegen. Ik ben maar kort minister geweest: ongeveer veertien maanden. Maar ik ben toch niet helemaal op mijn handen blijven zitten. Nationaal heb ik de dienstplicht afgeschaft. De reden daarvoor was dat Defensie slechts ongeveer een derde van het beschikbare potentieel aan jonge mannen nodig had. Doorgaan met de dienstplicht zou een ernstige rechtsongelijkheid scheppen. Bij de behandeling in de ministerraad zei Ruud Lubbers dat die afschaffing het voor allochtone jongeren moeilijk maakte van Defensie althans enige training te krijgen. Dat was een goed argument, maar ik vond de dreigende rechtsongelijkheid zwaarder wegen.

Een andere zaak betrof de vredesverliezen van de F-16's. Dat zijn toestellen die om welke reden dan ook in vredestijd neervallen. De luchtmacht wilde tien van die toestellen bestellen. Ik heb dat geweigerd, zeggende dat iedere krantenlezer kon weten dat het rommelde in het Oostblok en dat wij die tien toestellen toen niet nodig hadden. Maar het is zo belangrijk voor Fokker, werd er gezegd, want Fokker bouwde die dingen in licentie. Ik antwoordde dat ik geen geld ging uittrekken alleen maar om een onderneming aan opdrachten te helpen. Overigens ben ik een voorstander van *buying-off-the-shelf*, kopen wat al bestaat en functioneert. Meedoen aan coproductie leverde inderdaad tegenorders op, maar maakte het product ook duurder. Dat was dus kostbare industriepolitiek.

Internationaal moest ik natuurlijk deelnemen aan de NAVO-

bijeenkomsten. Die gingen hoofdzakelijk over nucleaire aangelegenheden. Maar de verdediging met conventionele wapens was even belangrijk, vond ik. Daarover moesten de Europeanen met elkaar kunnen spreken. Die kwamen toch al bij elkaar om te praten over samenwerking op materieel gebied. Laten wij dan de conventionele wapens daaraan toevoegen, dacht ik. Maar de Britten en de Duitsers waren bang dat een dergelijk onderonsje afbreuk zou doen aan de eensgezindheid van de NAVO. Later, onder Tony Blair, zijn de Britten wel voorstanders geworden van een apart Europees overleg binnen de NAVO. Ik was te vroeg geweest. Dat is mij wel eens meer overkomen.

Eind januari 1989 heb ik (voor de derde keer) de zogeheten *Wehrkundetagung* in München bijgewoond. Dat was een veiligheidsconferentie die oorspronkelijk was opgezet door de Amerikanen en de Duitsers, met Ewald von Kleist als organisator. Daar hebben zich Britten bij gevoegd, plus een enkele Fransman, Italiaan en Nederlander. Als minister kreeg ik daar alle ruimte mijn visie uiteen te zetten. Ik zei dat de Koude Oorlog zich voor het Westen gunstig ontwikkelde en dat de NAVO gewoon koers moest houden. Ten aanzien van kernwapens zei ik dat wij modernere wapens moesten hebben, maar een geringer aantal daarvan.

Verder meende ik dat politici zich niet moesten verschuilen achter een openbare mening, omdat zij zelf vaak in niet geringe mate aan die mening bijdroegen: ‘Hoe standvastiger de regering, des te zwakker het protest.’ Het is overigens opmerkelijk dat aan dit soort internationale conferenties weinig Nederlanders deelnemen en dat die weinigen slechts zelden van zich laten horen. De kunst in het openbaar te spreken wordt in Nederland niet beoefend.

In mei 1989 zijn mijn vrouw en ik naar Boedapest gegaan in gezelschap van de chef Defensiestaf Peter Graaf en een paar ambtenaren. Het was de eerste keer dat een Defensieminister van een NAVO-lidstaat een land bezocht dat tot het Warschau-

pact behoorde. Ons ministerie van Buitenlandse Zaken vond het ook maar zozo. Het bezoek was niet oninteressant. Mijn Hongaarse tegenpool nodigde mij uit voor een gesprek op zijn ministerie en hield een lang betoog. Daar heb ik kort op gereageerd. Het was zes maanden voor het vallen van de Muur, maar Hongarijes lidmaatschap van het Warschaupact viel buiten de discussie. Ik heb een toespraak gehouden tot een grote groep officieren. Op een persconferentie werd mij gevraagd waarom ik geen uniform droeg.

Ik heb ook een bezoek gebracht aan een raketinstallatie, tot ontsteltenis van de dienstdoende officier. Voor de Hongaarse pers was deze installatie immers niet toegankelijk, terwijl ik Nederlandse journalisten op sleeptouw had. Het was een aardig bezoek, ook omdat wij overal en nergens werden vergast op zigeunermuziek. Ik had namelijk laten weten dat ik daarvan hield. Bij ons vertrek werden wij uitgeleide gedaan door de minister en zijn vrouw. Femke was een dag met haar opgetrokken. Zij moest huilen toen Femke in het vliegtuig verdween.

Een ander bezoek was aan Ankara. Bij het diner zat Femke naast een Turkse minister met wie zij bij een NAVO-bijeenkomst eerder in Portugal een aardig gesprek had gehad. Maar toen zij de zaak van de mensenrechten ter sprake bracht, keerde hij haar ostentatief de rug toe en richtte geen enkel woord meer tot haar.

Intussen had ik een uitgebreide polemiek met de curieuze Amerikaanse taalkundige en activist Noam Chomsky. Die polemiek bestond uit twee lange artikelen door ieder van ons in *NRC Handelsblad* gepubliceerd plus een mondeling debat georganiseerd door de Universiteit van Groningen. Chomsky betichtte Washington ervan de '*political murder and torture capital*' van de wereld te zijn. In een democratie, schrijft Noam Chomsky, hadden de mensen het formele recht te worden geraadpleegd. Daarom moesten zij worden geconditioneerd, zodat zij niet de verkeerde keuzes maakten. Dat conditioneren werd gedaan door intellectuelen die de ideologie formuleer-

den waarmee instemming met het roofzuchtige kapitalisme werd verkregen. Die intellectuelen kregen privileges als beloning. Zij waren de managers van de instellingen, zoals universiteiten en de pers, die de propaganda publiceerden dat de Koude Oorlog was ontstaan door sovjetagressie. In werkelijkheid voerden de Amerikanen een imperialistische politiek door middel van terreur. Chomsky strooide feiten en citaten rond als een op hol geslagen computer. Zo meende hij dat de CIA in 1958 een invasie en een poging tot een coup in Indonesië had gesteund. Het meest bizar was zijn stelling dat de Amerikaanse bombardementen op Cambodja de Rode Khmer tot een gewelddadige sociale revolutie hadden gebracht die tot de dood van een vijfde van de eigen bevolking had geleid.

Chomsky is een wereldberoemde taalkundige. Was hij dat niet geweest, niemand zou deze onzin hebben willen publiceren. Het was natuurlijk een curieus debat: een minister van Defensie tegenover een hoogleraar van het MIT. Maar ik was vastbesloten Chomsky's waandenkbeelden aan de kaak te stellen.

Waar ik mij weinig mee bemoeide, was met de vaderlandse politiek. Daar ging het niet zo goed mee. Er was ongenoegen tussen de VVD-fractie en de liberale bewindslieden. Dat betrof de financiering van het Nationaal Milieubeleidsplan. Onderdeel daarvan was de afschaffing van het reiskostenforfait. Dat forfait was een lastenverlichting. Afschaffing daarvan zinde de VVD-fractie niet. Maar op zichzelf was het een futiliteit waarop men een kabinet niet kon laten struikelen. Joris Voorhoeve heeft toen geblunderd door het op een breuk te laten aankomen, terwijl hij die zelf eigenlijk niet wilde. Dat kon natuurlijk niet. Een fractievoorzitter kan zich veel veroorloven, maar niet een kabinetscrisis veroorzaken zonder dat hij dit zelf wil.

Wat niemand van ons toen wist, was dat er stevige bonje was tussen minister van Financiën Onno Ruding en Onderwijsminister Wim Deetman over de begroting van Onderwijs. Had de VVD geen crisis over het reiskostenforfait gemaakt, dan was

het kabinet misschien ten onder gegaan aan die CDA-ruzie.

Maar de politiek in Nederland gaat zelden over waar zij over gaat. Het ongenoegen van de VVD had vooral te maken met de ondergeschikte rol die zij tegenover het CDA en vooral jegens Lubbers moest spelen. Het risico van de kleinere coalitiepartner, concludeerde ik, was identiteitsverlies. Dat risico heeft een rol gespeeld bij mijn besluit in 1994 in de Kamer te blijven zitten.

Op 6 september 1989 hadden er vervroegde verkiezingen plaats. De VVD verloor weer, dit keer vijf zetels. Van de 36 zetels van 1982 waren er nog 22 over. Intussen had ik in *Elsevier* laten weten dat het tijd was de blokkade tegen de Partij van de Arbeid op te heffen. Dat vonden de christendemocraten niet leuk. 'Als dat jullie mening is,' zei Onno Ruding mij, 'dan gaan wij natuurlijk naar de PvdA kijken.' Maar dat zat er allang in.

Inmiddels had Jhim Lamoree mij gevraagd toneelrecensies voor de *Haagse Post* te schrijven. Daarbij hoefde ik mij niet te beperken tot het toneelstuk zelf, maar mocht erbij halen wat ik wilde. Ik heb dat achttien weken gedaan, van november 1989 tot mei 1990. Toen ontnam het fractievoorzitterschap mij alle vrije tijd. Bij het schrijven van de recensies heb ik weer goed naar Femke geluisterd. Het is leuk ze nog eens te lezen. Zij gaan over beroemde stukken, zoals Frank Wedekinds *Lulu*, *Zomergasten* van Maxim Gorki en Bertolt Brechts *Galilei.* En natuurlijk Shakespeare (*Richard II*, *Antonius en Cleopatra*, *Hamlet* en *King Lear*). Bij elke recensie heb ik geprobeerd de achtergrond te schetsen. De politiek heb ik daarbij niet gemeden: 'De vangst aan politieke stukken in Nederland valt net zo tegen als de Russische graanoogst,' schreef ik op 25 november 1989.

Naschrift

(1) Misschien iets meer duidelijkheid over de twee scenario's die ik toen heb geschreven. Het kleine stoelde op een affaire die in Costa Rica had gespeeld. Een minister was daar getrouwd met een voormalige prostituee. Toen hem dat bij een persconferentie voor de voeten werd geworpen, antwoordde hij als volgt: 'Wat kan het mij schelen of het glas dat ik in mijn handen houd door vele handen is gegaan, zolang het water dat het bevat zuiver en kristallijn is?' Het brede scenario is gevolg van een affaire die in Guatemala had gespeeld. Enige mannen zitten om een tafel en spelen poker. Hun vrouwen kijken zwijgend toe. Een der mannen verliest voortdurend. Als hij alles heeft verspeeld en niets meer heeft om in te zetten, zegt hij: 'Een nacht met mijn vrouw.' Hij verliest weer. Zijn vrouw komt zijn afspraak na. De volgende ochtend schiet zij hem dood. De rechtbank heeft haar vrijgesproken. Ik heb dit scenario geschreven in de tijd van de Brigate Rosse en de Prima Linea. Het terrorisme speelt er een grote rol in.

(2) Ik heb ten onrechte vermeld dat ik als minister van Defensie de dienstplicht heb afgeschaft. De dienstplicht bestaat nog steeds. Het is de opkomstplicht die sinds 1 mei 1997 is opgeschort. Maar ik heb het voorstel zonder twijfel in de ministerraad verdedigd.

(3) Voormalig minister van Defensie Hans Hillen schrijft inzake het reiskostenforfait dat hij als beginnend Kamerlid voor het CDA tijdens het kabinet-Lubbers/Kok dit wetsvoorstel dusdanig had geamendeerd dat het precies overeenkwam met de opstelling van de VVD in het gevallen kabinet. 'Zo betrekkelijk is dus soms de inhoud in de politiek,' voegt hij daaraan toe (*Elsevier*, 25 mei 2013).

18
Oppositie (1)

Begin 1990 werd uit de peilingen duidelijk dat iedereen was uitgekeken op Joris Voorhoeve. Onze partijvoorzitter Leendert Ginjaar heeft hem toen gezegd dat hij zou moeten aftreden, wat hij vervolgens ook deed. Maar wie zou hem moeten opvolgen? Leendert nodigde drie mogelijke kandidaten bij zich thuis uit: Frits Korthals Altes, Loek Hermans en mijn persoon. Frits Korthals Altes vond zichzelf niet geschikt; Loek Hermans wilde burgemeester van Zwolle worden; ik zei ‘ja’.

Op Koninginnedag 1990 kwam de VVD-fractie bijeen in het Hotel 't Speulderbos in Garderen om een nieuwe voorzitter te kiezen. Omdat Frits Korthals Altes en Loek Hermans geen kandidaat waren, was ik de enige. Mijn verkiezing lag dus voor de hand. Maar of dat van harte ging, betwijfelde ik. Het was toch meer bij gebrek aan beter. Althans, zo voelde ik dat. Ik moest mij nog geheel en al bewijzen. Zou mij dat lukken? Ik twijfelde daar niet aan. Ik zat nu twaalf jaar in de politiek en had een staatssecretariaat en een ministerschap achter de rug. Waarom zou het niet lukken?

Nu moest de partij nog worden overtuigd. Dat zou gebeuren op een congres in Zwolle. Daar gebeurde iets karakteristieks. De partij wilde van Joris Voorhoeve af. Wie had daarvoor gezorgd? Leendert Ginjaar. Wie kreeg vervolgens op zijn kop? Leendert Ginjaar. Zo gaat het altijd. Ikzelf heb toen mijn eerste toespraak tot de partij gehouden. Die werd goed ontvangen en men leek zich neer te leggen bij mijn fractievoorzitterschap. Mijn eerste toets zouden de Algemene Politieke Beschouwingen van dat najaar zijn. Die zijn slecht beoordeeld. Ik herinner

mij nog de kop boven een recensie in *NRC Handelsblad*: ‘Bolkestein scoort geen enkel punt’. Maar als men de teksten van mijn bijdrage aan het debat nu zou herlezen, zou men die heel normaal vinden en ook voor tegenstanders best het aanhoren waard. Het moet dus hebben gelegen aan de wijze waarop ik daar stond en sprak, aan de indruk die ik daarmee maakte. Mijn collega's in de fractie zullen wel hebben gedacht: wie hebben we in 's hemelsnaam verkozen?

Dit alles neemt niet weg dat er toen sprake is geweest van een niet onbelangrijke gedachtewisseling tussen minister-president Ruud Lubbers en mij. Dat betrof de hereniging van Duitsland, die de week daarvoor tot stand was gekomen. Ik zei aan het slot van mijn tweede termijn: ‘Over één onderwerp is met geen woord [door de regering] gesproken. Dat is de vereniging van Duitsland. Ik vind dat verbijsterend. Het is een gebeurtenis van waarlijk geopolitiek belang. De regering zwijgt in alle talen.’

Lubbers antwoordde dat hij zich een reeks van gebeurtenissen kon herinneren waarbij hij als minister-president van Nederland zijn bijdrage had kunnen leveren aan dat verenigingsproces. Dat was allemaal niet verborgen gebleven. In tal van persoonlijke contacten had hij getracht het zijne eraan bij te dragen om het proces positief te ondersteunen. Indien men mij, Bolkestein, in het buitenland zou horen, zou men zeggen: ‘Wat krijgen we nou? Dit is uitgerekend de man, Lubbers, die zich daarin zeer heeft geprofileerd.’

Het was duidelijk dat wij langs elkaar heen praatten. Ik wilde de mening van Lubbers ‘over een politieke aardverschuiving in Europa zonder precedent of weerga [...] die Nederland zeer direct zal raken’. Het antwoord van Lubbers maakt duidelijk dat hij vooral zijn eigen rol wilde benadrukken. Maar daar was het mij natuurlijk niet om te doen. Het was een bizarre gedachtewisseling.

Op 2 augustus 1990 viel Irak onder Saddam Hoessein Koeweit binnen, daarmee de Eerste Golfoorlog ontketenend.

Toen Irak resoluties van de Veiligheidsraad negeerde, werd een grondoorlog onvermijdelijk. Moskou ontwikkelde daarop in februari 1991 een onduidelijk initiatief, dat door drie Europese landen werd ondersteund: Italië, België en, bij monde van Lubbers, Nederland. Maar onze minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek deelde die houding niet. In een mondeling overleg met de Tweede Kamer op 25 februari zei hij dat de voorstellen van de Sovjet-Unie 'een aantal essentiële zaken ontbeerden'. Daarmee zette hij zijn minister-president de voet dwars. Die had daar niet van terug, althans niet in het openbaar.

Een ander punt dat mij van Ruud Lubbers scheidde, was zijn houding tegenover het liberalisme. Op de partijraad van het CDA van 8 mei 1982 had hij gezegd: 'Het tij van het liberalisme komt weer op. Vooral op het stuk van slijtage van normen en waarden zien wij dat.' Dit was zijn reactie op de verkiezingsoverwinning van Ed Nijpels van dat jaar, die het aantal zetels van 26 op 36 had gebracht.

Het was een standaardreactie van christendemocraten op liberalen: wie geen christelijke overtuiging heeft, kan geen normen en waarden kennen. Zo ook zei Lubbers in zijn interview met Willem Breedveld in *Trouw* van 26 oktober 1991: 'Het is ook een beetje des liberaals om wat oppervlakkig te oordelen over andere levensstijlen en religies. Wat mij betreft getuigt het van weinig verbondenheid met mensen die niet alleen horizontaal denken maar ook verticaal.' Ik antwoordde dat ik deze aantijging verwierp, in het bijzonder omdat ik het verlies van de verticale dimensie in het hedendaagse christendom betreurde, zoals ik in een interview met Derk Jan Eppink had benadrukt.

Minister van Justitie Ernst Hirsch Ballin (CDA) is op dit thema doorgegaan. In april 1994 heeft hij een toespraak gehouden, waarvan het persbericht meldde: 'Liberale gezindheid deel criminaliteitsprobleem.' Hij achtte het verlichtingsdenken - met de liberalen als belangrijkste erfgenamen - voor zo-

wat alle euvels van de huidige samenleving verantwoordelijk. Tegen *AVRO's Radiojournaal* van 20 april 1994 zei hij dat de VVD doorging met de 'kaalslag in de onderlinge verhoudingen'. Enige dagen daarna merkte hij op 'dat partijen die het geloof willen wegdrukken als een privézaak, marcheren op de weg van de vervlakking, die ons al zo veel onheil heeft gebracht'.

Mijn reactie was dat christendemocraten zeventig jaar onafgebroken aan het bewind waren geweest en dus medeverantwoordelijkheid moesten aanvaarden voor enigerlei falen van de openbare moraal. Ik besloot mijn brief met de opmerking dat het CDA het antwoord op zijn problemen behoorde te zoeken in cohesie en bestuurskracht, niet in het etaleren van morele pretenties of het beschuldigen van anderen.

Intussen had ik op 9 december 1990 deelgenomen aan een discussie met de Leidse historicus Henk Wesseling over het onderwerp 'Liberalisme en cultuur'. Dat debat werd gehouden in het kader van de K.L. Poll-stichting voor Onderwijs, Kunst en Wetenschap, ter nagedachtenis aan de veel te vroeg overleden journalist Bert Poll. Mijn toespraak bevatte enige elementen waarop ik in later jaren uitvoerig ben teruggekomen.

In economisch opzicht meende ik dat de sanering van de overheidsfinanciën nog lang niet was voltooid. De nationale schuld groeide nog elk jaar, en die toestand was 'in moreel opzicht onaanvaardbaar'. Wat betreft het onderwijs pleitte ik voor de terugkeer van de prestatiemoraal. Ik reageerde hiermee op het ideaal van de ontspannen samenleving waarnaar het kabinet-Den Uyl had gestreefd. Ik meende dat de leraar jarenlang had gefunctioneerd 'als een begeleider van jongeren op weg naar volwassenheid in plaats van als iemand die kennis overdraagt'. Ik noemde dit een uiting van een hedonistische en anti-intellectuele tendens. Ik was dus ook voor een selectie aan de poort van de universiteit.

Het derde punt ging over de islam. Waren de Europese *Weltanschauung* en de islam gelijkwaardig? Veel moslims vonden zelf van niet. In sommige islamitische landen was het dan ook niet

toegestaan een kerk te bouwen. Zelf zag ik die gelijkwaardigheid ook niet. Ik vermoedde dat de meeste Nederlandse vrouwen mijn mening zouden delen, want ‘de wijze waarop vrouwen worden behandeld in de wereld van de islam is een smet op het blazoen van die cultuur’. Het liberalisme zou niet gedijen in een islamitische omgeving. Ik waarschuwde voor het cultuurrelativisme - de neiging de wereldculturen als gelijkwaardig te beschouwen.

Deze korte passage is mij komen te staan op een aanklacht van twee inwoners van de provincie Utrecht. Ik ben de letterlijke woorden van die aanklacht vergeten. Ik neem aan dat ik uitspraken had gedaan die stigmatiserend ten aanzien van een bevolkingsgroep zouden zijn geweest, en dat mijn stelling dat de islamitische cultuur inferieur aan de westerse was als schrijnend zou zijn ervaren. Maar, zo overwoog ik, waarom willen al die moslims dan in het Westen wonen? Het Openbaar Ministerie heeft de aanklacht overigens geseponeerd.

Deze passage over de islam en het Westen heeft een voorgeschiedenis. In de jaren tachtig had ik mij als Kamerlid beziggehouden met buitenlandse zaken, handelspolitiek en financieel-economische onderwerpen. Maar als fractievoorzitter mocht ik overal mijn neus in steken. Dat werd ook van mij verwacht. Zo werd mij al snel duidelijk dat er iets loos was met de manier waarop minderheden in Nederland tegemoet werden getreden. Dat was een groot probleem, dat alleen maar kon groeien gezien de toevloed aan asielzoekers, vooral uit niet-westerse culturen.

Nu trof het dat in september 1990 voorzitters van de vijf grootste fracties een gezamenlijke reis zouden maken naar wat toen nog de Sovjet-Unie heette. Die reis bracht ons ook naar Almaty, de toenmalige hoofdstad van Kazachstan. Wij moesten daar een paar uur op een bus wachten. De zon scheen, het weer was aangenaam en ik nodigde drie van mijn collega's één voor één uit een blokje om te lopen. Ik deelde hun mijn mening over de situatie der minderheden mede en zei dat dit pro-

bleem te groot was voor een enkele fractie en dat ik daarom naar een consensus streefde. Hans van Mierlo en Elco Brinkman hoorden mij zwijgend aan. Alleen Thijs Wöltgens had commentaar. Hij vreesde dat integratie de enige oplossing zou zijn. Zijn woordkeus verried dat binnen de PvdA de integratie toch minder wenselijk werd geacht dan een voortbestaan binnen de eigen identiteit.

Die herfst gebeurde er niets op dit vlak. De VVD zat in de oppositie. Misschien gebeurde er iets in het regeringskamp? In december van dat jaar hield ik de lezing waarover ik het hier eerder heb gehad. Weer was er geen respons. In het eerste halfjaar van 1991 evenmin. Maar er moest toch iets gebeuren, vond ik, want het overheidsbeleid samenvatten met de slagzin 'integratie met behoud van identiteit' vond ik getuigen van een interne contradictie.

Indien niemand wilde bewegen, dan toch ik, meende ik. In de zomer van 1991 heb ik wat om mij heen gelezen en het artikel geschreven dat op 12 september 1991 in *de Volkskrant* is verschenen. Daarop volgde een lawine aan reacties: de meeste kritisch tot zeer kritisch, enkele kwaadaardig, sommige ondersteunend.

Wat stond er precies in dat artikel? De hoofdstelling ervan was dat immigranten zich moesten conformeren aan de essentiële waarden van de Nederlandse samenleving, zoals de gelijkwaardigheid van man en vrouw, de gelijkheid van allen voor de wet en de scheiding van kerk en staat. Wie dat nu leest, zou denken: ja, natuurlijk, dat spreekt toch vanzelf? Maar destijds was dit allesbehalve gesneden koek. Vooral het kartel der experts die tot die tijd de discussie hadden beheerst, roerde zich duchtig.

Daarnaast heb ik mijn stelling over de ongelijkwaardigheid der culturen herhaald. Ik heb die stelling met opzet vermeld om mijn vermoeden te bevestigen dat niemand het daarmee eens zou zijn, hoewel ieder bezoek aan het Midden-Oosten haar zou staven. Zo gebeurde. Ik beschouw dit als een bewijs

van mijn standpunt dat vooral Noordwest-Europa lijdt aan cultureel masochisme, een verlies aan vertrouwen in de eigen beschaving. Het laatste hoofdstuk van mijn boek *De intellectuele verleiding* heb ik daar overigens ook aan gewijd.

Het punt van de minderheden kwam natuurlijk ter sprake tijdens de Algemene Beschouwingen van oktober 1991. Ik heb toen een tamelijk uitvoerige beschouwing gegeven van wat mij voor ogen stond: het minderhedenprobleem was een van de grootste uitdagingen van de komende tien of twintig jaar; de culturele identiteit van minderheden vond daar haar grenzen waar zij in strijd kwam met wezenlijke maatschappelijke verworvenheden van onze samenleving. Gescheiden scholen waren een voorbode van een gescheiden samenleving. De minderhedenproblematiek was zo ernstig dat zij de reikwijdte van een enkele partij oversteeg, reden waarom een nationaal debat nodig was.

Daarnaast heb ik stelling genomen tegen een uitspraak van minister-president Lubbers, dat de verzuiling de emancipatie van het katholieke volksdeel heeft bespoedigd. Dienovereenkomstig zei hij dat moslims hun eigen cultuur in Nederland moeten kunnen bewaren ‘zolang hun leiders maar voor de overheid aanspreekbaar blijven op het gedrag van sommigen in de groep’. Dat is natuurlijk het klassieke model van de door de politicoloog Arend Lijphart beschreven pacificatiedemocratie: de leiders van de zuil handhaven de discipline binnen hun zuil en streven met de leiders van andere zuilen naar accommodatie. Die opvatting, zei ik, sprak ons zeer bepaald niet aan. Wij vonden haar anti-emancipatoir. Op mijn betoog werd door geen der fractievoorzitters ingegaan, behalve door Hans Janmaat van de Centrum Democraten.

Naschrift

(1) Frits Korthals Altes schrijft mij dat ter zake van de opvolging van Joris Voorhoeve het anders zit dan ik heb beschreven. ‘Frits Korthals Altes vond zichzelf niet geschikt’, schreef ik. Niet zo. Frits Korthals Altes: ‘Ik ben aan de beantwoording van die vraag helemaal niet toegekomen. Met ingang van 1 april 1990, dus minder dan een maand tevoren, was ik als advocaat partner geworden in het kantoor Nauta Dutilh, waarin mijn oude kantoor door fusie was opgegaan. Tijdens de bespreking over mijn toetreding is ter sprake gekomen dat ik gedurende de komende periode tot mijn pensioengerechtigde leeftijd (een kleine 7 jaar) niet (opnieuw) het kantoor zou verlaten voor een politieke functie in Den Haag. Ik heb toen toegezegd dat niet te zullen doen.’ Waarvan akte.

(2) Wat betreft de integratie van minderheden is er later in de Kamer wel over gesproken. Zeer heftig zelfs. Mij werd onder andere verweten om electorale redenen onderbuikgevoelens te stimuleren. De verantwoordelijke staatssecretaris van het kabinet-Kok 1, Elizabeth Schmitz, heeft mij echter tijdens de Algemene Beschouwingen van september 1995 door middel van verschillende briefjes laten weten een voorstander van depolitisering te zijn. ‘In mijn ogen heb je t.a.v. vreemdelingenbeleid niets miszegd.’ Dat was aardig van haar: ze had het niet hoeven doen.

(3) Naast mijn werk als fractievoorzitter heb ik geprobeerd mij nuttig te maken in de wereld van de cultuur. Ik werd bestuurslid van het toneelgezelschap De Trust, dat ik heb geholpen een mooi theater aan de Kloveniersburgwal van Amsterdam te verwerven, waar het veel interessante stukken onder regie van Theu Boermans heeft opgevoerd. Vervolgens werd ik voorzitter van het bestuur van de Amsterdamse Bachsolisten die vaak barokmuziek in de Waalse Kerk op de Oudezijds Achterburgwal speelden.

19
Oppositie (2) en Suriname

Tijdens het Holland Festival van 1990 bezocht Heiner Müller, de beroemdste toneelschrijver van de voormalige DDR, Amsterdam. Op verzoek van Arthur Sonnen, een van de organisatoren van het festival, had ik een openbaar gesprek met Müller, dat op 29 juni 1990 plaatshad in Theater Bellevue. In dat gesprek bleek zijn ambivalente houding tegenover zijn vaderland. Aan de ene kant noemde hij de DDR een militair voorterrein van de Sovjet-Unie en een tragedie van domheid en incompetentie. Aan de andere kant roemde hij de lage belastingen en de gratis gezondheidszorg.

Interessant werd de discussie toen Müller over het toneel onder een dictatuur en in het Westen sprak. Het Westen, zei hij, wordt gekenmerkt door een scheiding tussen leven en werken. Daar leeft men niet, men ademt slechts. (Toen hij dat zei, blies hij een grote wolk tabak in mijn richting.) Het was de nagalm van de ‘complete mens’ uit het *Communistisch Manifest*, die 's morgens jaagt, 's middags een staking leidt en 's avonds een *teach-in* toespreekt. *Hamlet* opvoeren in het Westen had daarom geen zin, meende Müller, want daar was alleen een heden, geen verleden of toekomst. Daar was geen geschiedenis, daar waren alleen kapitaalbewegingen. Het is een opvatting die men ook bij Francis Fukuyama aantreft. Vandaar diens *The End of History and the Last Man.* Het Duitse idealisme is koppige wijn en zowel Müller als Fukuyama heeft daar te veel van gedronken. Mijn discussie met Heiner Müller eindigde als volgt: ‘Hebt u misschien te veel Hegel gelezen?’ Müller: ‘Dat zou kunnen.’ ‘Is de democratie voor u een beetje

te ordinair?' Müller: 'Kan zijn, ja.' Hij stierf in 1995.

Maandag 30 september 1991 heeft Nederland een daverende nederlaag in Europa geleden. Minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek zei: 'We zijn afgegaan als een gieter.' Waar ging het om? Er zou een ontwerp voor een Europese politieke unie komen. Er lag een Luxemburgs voorstel dat de basis voor verder overleg zou vormen. Nederland leefde toen nog met federale illusies en vond het Luxemburgse voorstel wat dat betreft te mager. Wij hadden een ambitieuzer plan. Donderdag 26 september - drie dagen voor *Bloody Monday* - vergaderden de EU-ambassadeurs over de Nederlandse tekst. Hun kritiek was in grote meerderheid vernietigend. Maar minister-president Ruud Lubbers (CDA) zei dat het Nederlandse ontwerp niet zou worden ingetrokken, ja, zelfs niet fundamenteel zou worden gewijzigd. Staatssecretaris voor Europese Zaken Piet Dankert zei: 'Mijn analyse is goed. Alleen duurt het soms lang voor ik gelijk krijg.' Een pijnlijk staaltje wereldvreemde eigenwijsheid.

De VVD zat toen in de oppositie en stond dus buitenspel. Ik beperkte mij tot de opmerking dat 'wij liever geen verenigd Europa wilden dan een bureaucratisch en dus ondemocratisch verenigd Europa'. Het is een standpunt dat ik vandaag nog deel. Een jaar na Bloody Monday stond het Verdrag van Maastricht op de agenda, dat tot de muntunie heeft geleid. Ik zei daarover: 'Het Verenigd Koninkrijk en Denemarken zullen waarschijnlijk niet mee wíllen doen, de mediterrane landen zullen niet mee kúnnen doen. Als er voor de eeuwwisseling nog wat van komt, zal dat waarschijnlijk neerkomen op een D-markzone plus Frankrijk, inclusief een kleine Europese Centrale Bank.'

Was het daar maar bij gebleven! Er was geen Europese taal, geen Europees volk, geen Europees rechtsstelsel en geen Europese openbare mening, meende ik. De basisvoorwaarden voor een Europese federatie waren dus niet vervuld. Maar van dat standpunt was mijn partij nog lang niet overtuigd. Hans Nord en Cees Berkhouwer vormden een krachtige lobby die veel ver-

der wilde gaan dan ik. De eerste was secretaris-generaal van het Europees Parlement geweest en de tweede zelfs voorzitter van dat Parlement. Beiden genoten aanzien in de VVD, Nord misschien wat meer dan Berkhouwer, die landelijke bekendheid had gekregen met de slagzin 'Ik drink melk, u ook?'. Ik herinner mij een partijraad waar Nord en ik met elkaar in debat gingen. Het is maar goed dat er geen stemming is gehouden, want ik weet niet wat de uitslag daarvan zou zijn geweest. Maar ik hield vol en drukte door en heb het pleit uiteindelijk gewonnen.

Mijn fractie volgde mij. Ik had mijn artikel over de multiculturele samenleving voor publicatie aan de fractie voorgelegd. Ik beloofde rekening te houden met de toen geuite bezwaren, maar heb het stuk ongewijzigd naar *de Volkskrant* gezonden, denkende: men is leider of men is het niet.

Met 22 leden was de fractie niet zo groot. Ieder lid had een voldoende groot takenpakket. De verhoudingen waren ook goed. Dat maakte dat de fractie makkelijk te besturen was. Als stelregel hield ik de fractie voor: ik ga u niet vertellen wat u moet doen - u moet mij vertellen wat ik moet doen. De leden kregen daarmee de volle verantwoordelijkheid. Het is altijd mijn mening geweest dat de meeste mensen meer verantwoordelijkheid aankunnen dan zij krijgen, en hier kon ik die stelregel in praktijk brengen.

Elke donderdagochtend hield ik voorts een conclaaf - ten onrechte happy hour genoemd - met de naaste medewerkers, zoals mijn secretaresse Jos van Donselaar, Hans Hoogervorst (nu directeur-generaal van de *International Accounting Standards Board* in Londen), mijn woordvoerder Clemens Cornielje (nu commissaris van de Koning in Gelderland), Ernst van Splunter en, later, mijn persoonlijk medewerker René Leegte, die nu zelf lid van de Tweede Kamer is. Wij bespraken dan wat voor kwesties op ons afkwamen, alsook hoe wij voor onrust in het regeringskamp konden zorgen. Ik heb ook de *VVD Expresse* op touw gezet, die elke vrijdagavond werd afgesloten, zodat zij zaterdagochtend in de bus kon liggen. Wij leef-

den toen nog in het predigitale tijdperk.

Ik ben een aantal keren in Israël geweest, zowel alleen als met mijn vrouw. Maar ook als lid van een Kamerdelegatie, bijvoorbeeld samen met Relus ter Beek (PvdA), Aad Nuis (D66) - beiden nu helaas overleden - en Harry Aarts (CDA). Een gids liet ons alle befaamde plekken zien, zoals de vlakte waar David wordt geacht Goliath te hebben verslagen en de Dode Zee.

Ons viertal ging amicaal met elkaar om, afgezien van de knetterende ruzie tussen Harry Aarts en Aad Nuis omdat de eerste D66 ervan had beschuldigd principeloos te zijn. Ikzelf dacht toen aan de omschrijvingen van D66 als 'CDA zonder God' of 'deftig links'. Maar Relus en ik hebben ons toen wijselijk niet in de discussie gemengd en zijn ergens een biertje gaan drinken. Ik kon goed met hem overweg. Wij ontmoetten elkaar in de jaren tachtig tamelijk vaak in de Kamer, want hij deed voor de PvdA wat ik deed voor de VVD. Wij kenden elkaars standpunt over Zuid-Afrika zo goed dat wij eens bij een discussie in een provincieplaats elkaars verhaal hebben verteld.

In Jeruzalem hebben wij nog een ontmoeting gehad met Shimon Peres en - voor het evenwicht - met Hanan Ashrawi, woordvoerster van de Palestijnen. Wij spraken daar onderling weinig over. Wel is mij bijgebleven dat Relus toen niet de *knee jerk* pro-Palestijnse en anti-Israëlische reactie toonde die vandaag links aan zichzelf verplicht lijkt te zijn.

Wat mij van die reis is bijgebleven, is de grove toon waarop Israëliërs elkaar en buitenlanders vaak benaderen. Zo heeft onze gids boven op de rots van Massada een toerist die te dicht bij de rand kwam ongenadig van onder uit de zak gegeven. Wij hadden een lunchafspraak in Tel Aviv met de Israëlische Midden-Oosten-deskundige Itamar Rabinovich. Door een misverstand heeft hij een halfuur op ons moeten wachten. Hij is toen tegen ons uitgevaren op een wijze die alleen maar grof kan worden genoemd. Mijn zoon Nico heeft als UNIFIL-soldaat zes maanden in Libanon gelegen. Hij moest af en aan naar Tel Aviv rijden om de post te halen en te brengen. Hij heeft toen - zelf

totaal apolitiek zijnde - een hekel aan Israëliërs gekregen. Op zichzelf kon mij die bejegening weinig schelen. Maar, bedacht ik, als veel Israëliërs ons zo behandelen, hoe vergaat het dan de Palestijnen over wie zij heersen op de Westoever?

Buitenlandse Zaken is een functie van Binnenlandse Zaken, althans in Nederland. In de Tweede Kamer was de financieel-economische situatie van ons land het belangrijkste thema. In 1989 was een coalitie van CDA en PvdA ontstaan. De PvdA had een twaalftal jaren, sinds het kabinet-Den Uyl, in de oppositie gezeten, want het tussenkabinetje CDA-PvdA-D66 van 1981-1982 was dermate klunzig geweest dat men het niet mee kon tellen.

Welnu: in 1989 wilde de PvdA weer veel geld uitgeven aan leuke dingen voor linkse mensen. Dat liep gauw spaak. Aan een Tussenbalans viel in 1991 niet te ontkomen. De tekortdoelstelling van 3,25 procent in 1994 zou met ongeveer een half procentpunt worden overschreden. Hoe daarmee zou moeten worden omgesprongen, was tussen de coalitiepartners nog in discussie.

In de Kamer zei ik: ‘Telkens weer zagen wij op televisie bewindslieden glunderend vertellen dat er nog slechts aan punten en komma's werd gewerkt. Men was het op hoofdlijnen met elkaar eens. De stemming was zo goed, men kon er maar geen genoeg van krijgen. Provocaties werden opgevangen op de rechterwang en beantwoord met de linkerwang.’ Later dat jaar, bij de Algemene Beschouwingen van oktober, zei ik: ‘Het kabinet predikt lastenverlichting in de toekomst, maar beoefent lastenverzwaring in het heden.’ Het lijkt wel alsof er maar één politieke discussie in Nederland is, die eindeloos wordt herhaald.

Een discussie die verder reikte dan de Tussenbalans betrof een enquête over de uitvoeringsorganen van de sociale zekerheid. Ik begon die discussie, die door fractievoorzitters werd gevoerd, met een paar fundamentele opmerkingen. De dominante ideologie inzake de sociale zekerheid in de jaren vijftig

en zestig, zei ik, was die van de zorgende taak van de overheid. Indien ook maar ergens reden leek te zijn tot twijfel, kreeg betrokkene hiervan het voordeel. Het resultaat was een systeem waarin individuele rechtvaardigheid ver was doorgeschoten, zodat een weggeefcultuur kon gedijen.

De onderliggende filosofie, vervolgde ik, was die van de goede mens, de mens die zich verantwoordelijk gedroeg en geen misbruik van de omstandigheden maakte. Bert de Vries, destijds minister van Sociale Zaken voor het CDA, had dat ook erkend. In augustus 1985 had hij geschreven dat het beleid in de jaren zeventig te zeer door een optimistisch mensbeeld was bepaald. Hoe zich dit tot het pessimisme van de Heidelbergse catechismus moest verhouden, zei hij er niet bij.

Het is duidelijk dat het optimistische mensbeeld zich slecht verhield met fraudebestrijding. Maatschappelijk was het woord ‘fraude’ zeer belast. De discussie over misbruik, oneigenlijk gebruik en fraude kwam dan ook moeizaam op gang. Dat lukte slechts na de ontdekking van de zogeheten ‘calculerende burger’, die natuurlijk altijd al had bestaan.

Het tweede fundamentele thema dat ik aansneed, was dat van de *public choice*, die inhoudt dat elke bureaucratie streeft naar maximalisatie van de eigen productie. Het institutionele belang van de uitvoeringsorganisaties van de sociale zekerheid hing samen met het aantal uitkeringsgerechtigden. Er was dus geen enkel belang om een WAO'er te laten uitstromen. Wij mochten de institutionele belangen van welke bureaucratie dan ook niet veronachtzamen, zei ik. Gebrek aan daadkracht bij de politiek stelde de sociale partners in staat de uitvoeringsorganisaties te beheersen. Zij werden bewakers van de bestaande machtsverhouding.

Dit betekende in de praktijk dat vertegenwoordigers van vakbonden enerzijds en werkgevers anderzijds gezellig en onder het welwillende oog van de overheid bijeenkwamen en oordeelden over een werknemer van wie een werkgever af wilde. De vakbond bedong een gunstige afvloeiingsregeling, de

werkgever was blij van de man af te zijn en de vertegenwoordiger van de overheid zag dat het goed was. Maar het openbaar belang schoot erbij in.

Twee weken later debatteerde de Kamer over de staatsrechtelijke vernieuwing. Dit was bij uitstek het thema waarmee D66 zich wilde profileren. Die partij wilde immers een ander kiesstelsel en verkiesbaarheid van de burgemeester en van de minister-president. Ik opende mijn bijdrage aan dit debat met de vraag of men in Nederland kon spreken van een legitimiteitscrisis, dan wel een effectiviteitscrisis. Ik meende dat van het eerste nauwelijks kon worden gesproken. De politieke polarisatie was sterk verminderd en de radicale verontwaardiging van veel quasiprogressieve semi-intellectuelen, zei ik, had plaatsgemaakt voor een postmoderne gelatenheid, waarin alles context en fragment leek.

Het grote verhaal was verdwenen, voegde ik eraan toe, want het eindigde in grote ellende. 'Hoe groter het verhaal, des te groter de ellende.' Maar dat het hier en daar schortte aan de effectiviteit was voor mij duidelijk. Ik nam daarbij drie grote terreinen onder de loep: de criminaliteit, de sociaaleconomische toestand en de besluitvorming.

In het verloop van dit debat kwam ook de positie van de Eerste Kamer aan de orde. Ik citeerde toen de minister-president, die deze Kamer had gekapitteld met de woorden: 'Pas toch verschrikkelijk op', waarmee hij bedoelde dat de Eerste Kamer zich moest beperken tot haar meer traditionele taak van het bewaken van de juridische procedures en dergelijke zaken. Ik meende daarentegen dat in het staatsrecht alles was toegestaan wat niet verboden was.

Op 12 november 1993 besloot het kabinet een bataljon van de luchtmobiele brigade naar Bosnië uit te zenden. Er was geen enkele voorwaarde verbonden aan de inzet ervan. Nederland moest en zou een katalysatorfunctie vervullen om meer internationale hulp uit te lokken. In de Tweede Kamer bestond een grote emotionele drang iets te doen. Het Kamerlid Leonie Sipkes van GroenLinks zei later: 'We vonden allemaal dat er iets moest

gebeuren. Er was dus ook geen oppositie in de Kamer. Te veel eens waren wij het.' Het Kamerlid Gerrit Valk (PvdA) werd weggehoond toen hij instemming met het regeringsbesluit afhankelijk wilde stellen van de locatie waar het bataljon zou worden ingezet, die op dat ogenblik nog niet bekend was.

Ik erken dat ook ik onvoldoende kritisch ben geweest. Nederlandse politici lieten zich in die tijd opnieuw leiden door de *Gesinnungspolitik.* Voorafgaande aan de Europese Raad van Edinburgh zei minister-president Lubbers in de Kamer dat het hem 'geen donder schelen' kon welke organisatie in Bosnië het voortouw nam - als er maar iets gebeurde. De vrede moest ook nog rechtvaardig zijn. Ons land leed toen, zoals vaker, aan een volstrekt overtrokken internationalisme. Het liep voorop en daarover bestond een zekere zelfingenomenheid. In Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk daarentegen overheerste het denken in termen van gevolgen. En die zijn bekend.

Begin mei 1994 zijn er algemene verkiezingen gehouden. Er waren twee grote verliezers. Het CDA verloor 20 zetels en kwam van 54 op 34 zetels. Daar zal de vreemde manoeuvre van Lubbers debet aan zijn geweest, die te elfder ure zijn kiezers had afgeraden op lijsttrekker Elco Brinkman te stemmen, maar in plaats daarvan op de nummer 3 van die lijst, Ernst Hirsch Ballin. De PvdA verloor ook zwaar: van 51 naar 37 zetels. De VVD steeg van 22 naar 31 zetels. D66 verdubbelde zijn zetelaantal tot 24.

Gelukkig kende ik ogenblikken van ontspanning, zoals tijdens de reisjes die mijn twee oude vrienden en ik met onze echtgenotes maakten. Thijs Ornstein, Erik van Bruggen en ik waren in 1945 samen in de eerste klas van het Barlaeus Gymnasium begonnen. Mijn vrouw Femke kende hen ook van diezelfde school. Wij bezochten samen Marokko, Griekenland, Toscane, Wenen en Ierland. In onze cultuur wordt veel over de liefde geschreven. Maar is de vriendschap niet een even belangrijk, ja, een belangrijker thema?

Naschrift

(1) Ten aanzien van de *public choice* is onlangs nog door werkgevers en werknemers het plan geopperd werknemersverzekeringen weer door sociale partners te laten uitvoeren. Minister Asscher omarmde dit als een 'nieuw stelsel'. Frank Kalshoven schreef hierover: 'De sociale partners waren tot midden jaren negentig verantwoordelijk voor de uitvoering van de werknemersverzekeringen en hebben daar zo'n puinhoop van gemaakt dat we tot op de dag van vandaag met de kosten zitten opgezadeld' (*de Volkskrant*, 20 april 2013). Iedere politieke generatie moet blijkbaar dezelfde *learning curve* beklimmen.

(2) Het Kamerlid Leonie Sipkes was niet de eerste die op het unanieme enthousiasme van de Tweede Kamer heeft gewezen. In zijn gedenkschriften schreef de socialistische voorman Troelstra over de oorlogskredieten voor de Eerste Wereldoorlog. Waarom hadden alle socialisten daarvoor gestemd, hoewel hij zelf pacifist was? Troelstra: 'Daar houdt alle redeneering op en beheerscht een enkele maal in het parlement éénzelfde gevoel de stemming aller leden. Gewoonlijk wordt men grootendeels door intellectuele overwegingen gedreven en vormen politieke inzichten de grondslag van het optreden. Maar in momenten als dit, is het niet allereerst het intellect doch het onderbewustzijn, dat tot daden drijft.'

(3) Ten aanzien van de Eerste Kamer denk ik, bij nader inzien, dat Lubbers eerder gelijk had dan ik. Was zij, de Kamer, immers te werk gegaan volgens mijn adagium, dan zou zij hetzelfde werk doen als de Tweede Kamer en dus wel opgeheven kunnen worden. Dit is van belang voor het kabinet-Rutte II, dat zoals bekend geen meerderheid in de Eerste Kamer heeft.

(4) Ik heb niet geschreven over Suriname en wil die omissie nu goedmaken. In oktober 1975 zijn in de Staten-Generaal debat-

ten gevoerd over de onafhankelijkheid van Suriname. J. Lachmon, een van de leden van de Surinaamse Assemblée die in de Kamer het woord hebben gevoerd, zei toen: 'Als Suriname in een chaotische toestand mocht komen te vertoeven, blijf dan niet met gekruiste armen zitten.' Menigeen verweet Den Uyl dat hij de democratie in Suriname had opgeofferd aan zijn eigen partijprogramma. Namens de PvdA zei H.M. Franssen dat het Nederland niet paste paternalistisch op te treden en aan de onafhankelijkheid van Suriname de voorwaarde van een goede grondwet te stellen (die was er toen namelijk nog steeds niet). S.P. Somohardjo zei: 'De regering-Den Uyl is bang. Zij denkt dat zij haar gezicht in de wereld zal kunnen verliezen, terwijl wij ons hoofd gaan verliezen.' In de Eerste Kamer vroeg Den Uyl zich daarentegen af 'of juist niet de onafhankelijkheid van Suriname een voorwaarde vormt om te komen tot een doelbewuste verhoging van de welvaart'. Maar L. Mungra zei: 'Terwijl Surinames hart bloedt, bloedt de neus van Nederland.'

Tezelfdertijd werd in het kabinet beraadslaagd over een beperking van de emigratie van Suriname naar Nederland. Voorstellen in die richting stuitten op verzet van in het bijzonder de ministers Pronk en De Gaay Fortman. Zij vonden die beperking niet stroken met Nederlands imago in de wereld als dekoloniserende mogendheid. Dat de emigratie Surinames economische en politieke ontwikkeling op fatale wijze zou ondermijnen, speelde blijkbaar een geringere rol.

De ideologie had voorrang. Weer brak een gebrekkig besef van machtspolitiek ons op. Hadden wij ons belang en onze invloed inzake Indonesië en Nieuw-Guinea overschat, in Suriname weigerden wij onze invloed ten positieve in te zetten. Overschatting van macht was omgeslagen in vrijwillige machteloosheid.

Direct na de 'telefooncoup' door Bouterse van Kerstmis 1990 heb ik voorgesteld de verhouding met Suriname op een geheel andere leest te schoeien. Een grote Nederlandse betrokkenheid bij vooral bestuur, politie en justitie was essenti-

eel, zei ik toen, want alleen konden de Surinamers het niet. Het kabinet-Lubbers heeft de koers inzake Suriname inderdaad in die richting gewijzigd.

20
Coalitie (1)

In 1989 had ik tegen *Elsevier* gezegd dat ik een coalitie met de PvdA wilde. Sinds de vroege jaren zestig hadden ons beider partijen elkaar verketterd. Ik vond dat daar een einde aan moest komen. Dat betekende na de verkiezingen van 1994 een coalitie zonder het CDA, want een 'grote coalitie' van VVD, PvdA en CDA was onwenselijk. Verschillende leden van het CDA hebben mij mijn uitlating van 1989 kwalijk genomen, zeggende dat zij dan naar de PvdA zouden kijken. Dat zouden zij hoe dan ook hebben gedaan. Lubbers III (1989-1994) met de PvdA was onafwendbaar.

Maar het daverende verlies van het CDA in 1994 schiep een nieuwe situatie. Ik wilde Paars. Hans van Mierlo wilde dat ook. Met Wim Kok van de PvdA hadden wij nog tijdens Lubbers III voorlopige gesprekken gevoerd, onder meer in de ambtswoning van Ed van Thijn, die toen burgemeester van Amsterdam was. Die gesprekken hadden plaats in het geheim, want in feite pleegde Kok politiek overspel. Maar hij wilde ook van Lubbers af.

Het zou een lange, hete zomer worden. De onderhandelingen begonnen traag. Wat wilde Wim Kok eigenlijk? Op de uitslagenavond had hij zich vooral voorgedaan als beschermer der uitkeringen. Met wie ging ik in zee? Kok was vaak geïrriteerd en nurks. Intussen moest ik ook mijn hoofdbestuur bedienen, dat bijna unaniem tegen Paars was. Dat verried de invloed van Hans Wiegel.

Er kwamen drie informateurs. Dat wilde Hans van Mierlo. Ik vond dat twee te veel. Drie houdt alleen maar op. Ik heb me

maar geschikt. Het werden Klaas de Vries voor de PvdA, Jan Vis voor D66 en Gijs van Aardenne voor de VVD. Alleen zat die laatste ergens op Sicilië. Hoe vind je iemand daar? De maffia inschakelen? Via de ANWB hebben wij hem kunnen traceren. Op 18 mei weer twee uur bij de informateurs verdaan: Van Mierlo was breedsprakig, Kok nurks. Het was toen al ruim twee weken na de verkiezingen. Vele uren bij de informateur zouden volgen.

Ik wilde 18 miljard gulden aan ombuigingen en vond steun in het advies van de CEC (Centrale Economische Commissie, een topadviesorgaan van het kabinet), die 20 miljard vroeg. Elke dag werd er vergaderd, maar er was tergend weinig voortgang. Ik vond het niet te geloven dat drie volwassen politici zo veel tijd nodig hadden om zo weinig te bereiken. Het Centraal Planbureau (CPB) kwam in de persoon van zijn directeur Gerrit Zalm om de doorrekening van wat toen ter tafel lag toe te lichten. Ik vond de uitkomst in alle opzichten te mager. Ook Hans Hoogervorst was somber.

Op een avond heeft Femke voor ons drieën fractievoorzitters gekookt. Bij het weggaan zei Kok: ‘Ik heb toch een 70/30-gevoel.’ Ik antwoordde: ‘Ik help het je hopen.’ Tegen mijn fractie zei ik: ‘Als ik moet kiezen tussen Paars en goed beleid, kies ik het laatste.’ Een week later - het was intussen 25 juni - werd een nieuwe doorrekening van het CPB bezorgd. Die zat vol waterverf.

Op zondag 26 juni kwamen de drie fractievoorzitters plus de informateurs weer bijeen. Toen had ik genoeg van het getalm. Ik zei dat het voor mij onaanvaardbaar was dat in de meerjarenraming 5,7 miljard gulden oningevuld achterbleef. Dat bedrag moest worden ingevuld, en wel met hervormingen in de sociale zekerheid die überhaupt nodig waren. Daarop zei Kok: ‘Dat doe je dan maar met het CDA.’ Ik antwoordde: ‘Misschien moet dat dan wel.’ Van Mierlo zei: ‘Dat probleem van 5,7 miljard parkeren wij even en we vragen aan secretaris-generaal Geelhoed van Economische Zaken of hij dat voor ons oplost.’ Die

suggestie was te belachelijk voor woorden. Hoezo, primaat van de politiek?

Om 18.00 uur gingen wij eten in de Anna Pavlova-zaal van Des Indes, waar de wijn goed was. Het was een curieus diner, een soort 'laatste avondmaal'. De volgende dag was er een persconferentie, nadat eerst de koningin was geïnformeerd. Ik was kort van stof: 'Te veel gefröbel, te weinig maatregelen van formaat. Dit is Lubbers IV zonder Lubbers en daar teken ik niet voor.' Dit was op maandag 27 juni.

Op woensdag was er een debat in de Tweede Kamer. Kok was tamelijk agressief en verweet mij 'om vijf voor twaalf' met een geheel nieuw pakket van eisen te zijn gekomen. Dat was onzin, want de voorstellen waarmee ik was gekomen, waren eerder belegen dan nieuw. In feite, meende ik, had Kok tijdens de hele formatieperiode nauwelijks bewogen. Wat was zijn strategie? Of had hij er geen? Mijn strategie was: Kok laten botsen met de werkelijkheid. Maar zijn werkelijkheid was klaarblijkelijk niet de mijne. De sociaaldemocratie had zich in Nederland, concludeerde ik, gereduceerd tot koopkrachtplaatjes.

Wat nu? Mijn mening was eenvoudig. De partijen die gewonnen hadden, moesten het kabinet in. VVD, D66 en PvdA was mislukt. Dan moest VVD, D66 en CDA worden onderzocht. Maar dat weigerde D66. Elco Brinkman had geen zin in PvdA, D66 en CDA. Waarom zou hij ook? De zittende coalitie van PvdA en CDA was danig afgestraft. Moest die dan doorgaan met D66 in een soort mitellacoalitie? Met de VVD in de oppositie? Het CDA zou wel gek zijn. Hans van Mierlo had in een interview met *Trouw* gezegd: 'Een extraparlementair kabinet dat steunt op een meerderheid van de Tweede Kamer.' Ik vond dit onbegrijpelijk.

Woensdag 6 juli moesten wij bij de koningin komen. Herman Tjeenk Willink adviseerde een informateur van VVD-huize. Maar Wim Kok kreeg de opdracht. Grote consternatie in Den Haag. Ging het staatshoofd te ver? Ik vond dat onzin. Zij was geen marionet in de handen van Tjeenk Willink. Wij kwa-

men toch wel aan bod. Kok moest een proeve van een regeerakkoord maken en zei daar veertien dagen voor nodig te hebben. Waarom zo lang? Alle parameters waren toch bekend, alle berekeningen gemaakt? Alle dossiers waren toch al tien keer doorgenomen, dus waar wachtte hij op? Kees Lunshof schreef in *De Telegraa*f dat Kok een argwanende aarzelaar was.

Maandag 25 juli kregen wij het stuk van Kok, nota bene zestig bladzijden. Veel woorden, weinig maatregelen. Mijn fractie was zeer kritisch. Na afloop een persconferentie, waarin ik welwillende kritiek heb geuit. Maar die werd weer sterk pro-Paars geïnterpreteerd. De media horen vooral wat zij willen horen en 90 procent van de journalisten wilde Paars. *Den Haag Vandaag* vroeg mij waarom ik zo ontspannen was. Ik heb hen herinnerd aan het Algerijnse spreekwoord 'Gespannen mensen bereiken zelden goed resultaat', dat natuurlijk totaal verzonnen was.

Op 28 juli moest toch eindelijk een akkoord worden bereikt. Om 14.00 uur een afspraak met Jacques Wallage (PvdA) op zijn departement (Sociale Zaken). Alles weer doorgeakkerd. Welk inkomensbeleid te voeren? Voor sociaaldemocraten is inkomensverdeling een doelstelling van beleid, voor liberalen een gevolg. 's Avonds weer een gesprek met Kok in de Eerste Kamer. Weer het hele veld in ogenschouw genomen. Weer mijn bedenkingen tegen het inkomensbeleid. Op het eind zei Kok dat ik hem voor zeer grote problemen had geplaatst. Ik had met hem te doen. Hij zag er vreselijk uit. Hij vroeg mij er nog een nacht over te slapen. Bij het weggaan gaf ik hem een hand en zei: 'Wim, beslis nou maar zoals je goeddunkt.' Ik wilde wat aardigs tegen hem zeggen.

In de auto terug naar Amsterdam wist ik zeker dat Wim de voorkeur zou geven aan het CDA en mij de klas uit zou sturen. Nou, dat moet dan maar, dacht ik, want ik teken niet voor beleid dat ik te mager vind. De volgende dag op weg naar Den Haag belde ik Wim vanuit de auto om te zeggen dat ik niet tot andere gedachten was gekomen. Even later belde hij terug om

te zeggen dat hij toch voor Paars had gekozen. Langs de rand van de afgrond heeft men het mooiste uitzicht. Het was hoog spel geweest, maar ik had gewonnen.

Na afloop 's avonds afgesproken met Hans van Mierlo bij hem thuis. Eerst een paar biertjes gedronken op de hoek van de Herenstraat en de Prinsengracht. Warm weer, dus veel volk op de been. Daarna eten bij 't Heertje in de Herenstraat. Hij was nogal gepikeerd over de beeldvorming dat hij er in de paarse onderhandelingen ‘voor spek en bonen’ bij had gezeten. Volgens hem was ik voor die beeldvorming verantwoordelijk. Ik antwoordde naar waarheid dat ik me daar niet van bewust was. Maar ik had hem gelijk kunnen geven, want het gesprek ging hoofdzakelijk tussen Kok en mij. Wel heb ik hem gezegd dat ik die zes weken paarse onderhandelingen beschamend vond. En dat zijn idee om de 5,7 miljard te laten versleutelen door de secretaris-generaal van Economische Zaken Geelhoed belachelijk was. Maar de lucht was geklaard, wat op zichzelf goed was. Van Mierlo bleef al met al een romanticus en vooral een bange man. Zijn fractie was volgens mij veel nuchterder, maar met handen en voeten aan hem gebonden.

Vroeg in de onderhandelingen had Van Aardenne voorgesteld dat ik minister van Justitie en vicepremier zou worden. Maar ik had andere plannen. Zeven jaar regeren met het CDA had mij het risico van coalities geleerd. Dat was identiteitsverlies van de juniorpartner. Die wordt allicht door de premier weggespeeld. Ik was vastbesloten dat dit keer te vermijden. Dus zei ik dat ik fractievoorzitter wilde blijven, zodat ik kon opkomen voor mijn partij in alle zaken die niet het regeerakkoord betroffen.

Dit trof Kok onaangenaam. Hij wilde mij in het kabinet. Maar hij moest akkoord gaan, want het was mijn keuze. Daar kwam bij dat ik niet van het ministerschap gecharmeerd was. Te veel formaliteiten, te weinig vrijheid.

De verdeling van de ministerposten zou 5:5:4 zijn, waarbij de premier voor twee telde. Voor mij was het belangrijkste wie

Financiën zou gaan doen. Ik vroeg Van Aardenne dat op zich te nemen. Maar die wilde niet. Ten eerste zou hij zijn commissariaten moeten opgeven en ten tweede voelde hij zich niet zo goed. De spierziekte waaraan hij niet lang daarna zou overlijden, kondigde zich aan.

Ik vroeg twee anderen, maar die konden of durfden niet. Ik moest denken aan de dichtregel van W.B. Yeats: '*The best lack all conviction*, *while the worst / Are full of passionate intensity.*' Ten slotte heb ik Gerrit Zalm gevraagd, daartoe aangemoedigd door Hans Hoogervorst. Die wist alle ins en outs van de rijksbegroting. Hij is twaalf jaar een uitstekende minister van Financiën gebleken.

Het onderhandelen ging door. Gelukkig hadden wij nu airco, zodat we niet zo hoefden te zweten. We vraten ons door een rijstebrijberg van details heen. Om 11.00 uur op donderdag 11 augustus kregen wij het regeerakkoord te lezen. Daarna hebben wij er tot 19.00 uur zonder onderbreking over vergaderd. Wat deed ik eigenlijk in de politiek? Kon ik niet wat leukers verzinnen? Vrijdag 12 augustus kwam de fractie aan bod. Van 14.00 uur tot middernacht, dus tien uur. Iedereen kwam met kritiek. Veel was gerechtvaardigd, maar in Paars niet te verwezenlijken. De volgende dag vroeg ik alle leden één voor één of zij voor dan wel tegen waren. Allen waren voor. Het eerste kabinet zonder christendemocraten sinds 1918 was een feit. Maandag 22 augustus werden de ministers om 14.00 uur beëdigd, de staatssecretarissen om 15.00 uur. Zelf ben ik gaan tennissen. Het was prachtig weer.

In maart 1995 zouden Statenverkiezingen worden gehouden. De uitslag daarvan zou de samenstelling van de Eerste Kamer bepalen. In de aanloop tot die verkiezingen vonden twee leden van het Europarlement, beiden van het CDA, het nodig het vuur op mij te openen. Hanja Maij-Weggen maakte een vergelijking tussen mij en Filip Dewinter, de leider van het Vlaams Blok. Arie Oostlander, haar collega, zei: 'Nog een stap verder op die weg en de stenen vliegen door de ruiten', daar-

mee aangevende dat ik aanstichter zou zijn van geweld tegen moslims.

Ik kon dit natuurlijk niet over mijn kant laten gaan. Een bevriend lid van het CDA in Den Haag raadde mij aan excuses te eisen, niet van deze twee leden, maar van het hoofdbestuur van het CDA. Naar het schijnt heeft dat tot vier uur 's nachts in Maastricht hierover vergaderd. Het werd een rel met electorale gevolgen, want in de Statenverkiezingen kreeg de VVD omgerekend naar de Tweede Kamer 44 zetels. Bijgevolg kregen wij in de Eerste Kamer meer zetels dan PvdA en D66 tezamen.

Bij het volgende 'broodje Kok', onze gezamenlijke lunch op woensdag, kreeg ik de wind van voren. Tevergeefs protesteerde ik dat zij - Kok en Van Mierlo - niet tegen mij, maar tegen Maij-Weggen en Oostlander moesten blaffen, want die waren de aanstichters van het kwaad geweest. Neen, ik was zelf verantwoordelijk. Van Mierlo was beducht 'voor die donderwolk aan de horizon waar wij niets aan kunnen doen'. Ik heb hem maar niet gezegd welke maatregelen hij zou kunnen voorstaan, want dat zou de ruzie alleen maar hebben verlengd.

Op 28 juni 1995, vlak voor het zomerreces, had er in de Tweede Kamer een discussie plaats over opmerkingen die ik kort daarvoor op een partijraad van de VVD had gemaakt. Wat had ik gezegd? Dat er een einde moest komen aan de Nederlandse aanwezigheid in Bosnië. Dutchbat, zoals onze troepen in Bosnië werden genoemd, lag daar sinds begin 1992. Dat was meer dan de afgesproken termijn van drie jaar. Onze troepen moesten natuurlijk op een fatsoenlijke manier worden teruggetrokken, niet alleen op een veilige wijze voor henzelf, maar ook zo dat anderen hun plaats zouden kunnen innemen. Ik wilde mijn volle aandeel in elke internationale inspanning nemen, zei ik, maar niet meer dan mijn volle aandeel, en wij zaten nu aan onze taks. De NAVO en de Verenigde Naties werden in Bosnië totaal belachelijk gemaakt. Er was weer een offensief rondom Sarajevo geweest. Nu was de tijd gekomen na te denken over een ordentelijke, niet eenzijdige aflossing van de wacht.

Mijn standpunt was betrekkelijk eenvoudig, maar heeft niettemin geleid tot veel nierenproeverij door de collega-fractievoorzitters, waarbij vooral Jacques Wallage zich onderscheidde door insinuaties. Zo meende hij dat ik 'flirtte met die gevoelens in de bevolking die [neerkwamen] op: laten wij daar maar weggaan'. Gerrit Jan Wolffensperger vatte zijn visie op mijn uitspraak samen met de woorden: 'Laten wij zo gauw mogelijk wegwezen, voordat daar de kladderadatsch uitbreekt.'

Een week of twee na dit debat brak in en rondom Srebrenica de kladderadatsch uit die leidde tot de grootste massaslachting in Europa sinds de Tweede Wereldoorlog. Twee- tot drieduizend islamitische Bosniërs zijn toen het slachtoffer geworden van etnische zuiveringen, dus van genocide. Dat drama vloeide voort uit de compromisloze houding van de Serviërs. Dutchbat was te licht bewapend voor een echt gevecht. De instructie sloot ook uit dat het de enclave tegen een aanval zou verdedigen. In feite was Srebrenica onverdedigbaar en was Dutchbat opgezadeld met een missie die alleen mogelijk was zolang de Serviërs de enclave respecteerden. Daarna werd het een mission impossible.

Dutchbat voelde zich in de steek gelaten door de Verenigde Naties. Verzoeken om luchtsteun werden afgewezen tot het te laat was. De VN-militairen werden ook bespot, geïntimideerd, vernederd en gegijzeld. Dat had de geloofwaardigheid van de VN in ernstige mate ondermijnd. Ronduit schandelijk was het optreden van overste Thom Karremans, de commandant van Dutchbat, die op een persconferentie het glas met de Servische commandant had geheven. Dat had geen enkel gevoel voor verhoudingen verraden.

Minister van Defensie Joris Voorhoeve vroeg mij later of ik vond dat hij had moeten aftreden. Ik vond van niet en zei dat Dutchbat als het ware was uitgeleend aan de Verenigde Naties, die de verantwoordelijkheid droegen. Wel heeft Voorhoeve zich bespottelijk gemaakt door zich met een helm op te laten fotograferen, hoewel hij geen enkele operationele bevoegdheid had.

Voor Nederland was het een dure les internationale realpolitik geweest. Helaas was die les betaald door de ondergang van enige duizenden Bosnische moslims.

21
Coalitie (2)

Tijdens het kabinet-Kok I is vier keer in de Tweede Kamer over de Europese Unie gedebatteerd. Een keer in algemene zin (juni 1996), tweemaal over Europese toppen (december 1996 en juni 1997), en eenmaal specifiek over de EMU, de Economische en Monetaire Unie (april 1998). Al deze aandacht lag voor de hand, want het betrof zeer belangrijke zaken, die ons tot op de dag van vandaag dwarszitten.

Hoe zou de architectuur van de Europese Unie er in de toekomst uit moeten zien? Op 15 mei 1996 zei Frans Andriessen, voormalig vicepresident van de Europese Commissie, in zijn Mansholt-lezing: 'Het federale model paste bij een relatief homogeen Europa. Het continentale Europa is niet homogeen en zal dat ook op korte termijn niet zijn.' Op zichzelf was die uitspraak juist. Maar hij riep de vraag op wat dat homogene Europa dan kon zijn. Met het Verenigd Koninkrijk erbij? Italië erin of eruit? Andriessen waagde zich daar begrijpelijk niet aan.

De roemruchte voormalige president van de Europese Commissie Jacques Delors zei eens dat men niet verliefd wordt op een markt. (Jacques Wallage citeerde daarop Gustav Heinemann: '*Man liebt keine Länder, man liebt seine Frau.*') Strikt genomen had Delors natuurlijk gelijk, maar het was het verkeerde signaal. De Fransen hielden niet echt van vrijhandel, zei ik, terwijl liberalen vrijhandelaren waren en geen behoefte hadden aan een Fort Europa. De Fransen wilden elk probleem voor de voeten van de staat leggen. De staat moest het oplossen. Dat leidde tot regelgeving. De Franse arbeidsmarkt was dan ook doodgere-

geld. Zo was het ook met de werkloosheid. Daar moest een verdragstekst voor komen. Maar wat was het belang van een Europese verdragstekst voor de Nederlandse werkloosheid? Het kabinet kwam in elk geval niet met extra geld. Het was dus een zaak van coördineren. Maar coördineren van wat? 'Waar loze verdragsteksten worden gezaaid,' zei ik, 'wordt euroscepsis geoogst.' En ik verzuchtte: 'Ach, al dat gecoördineer...'

Natuurlijk kwam ook de EMU ter sprake. Het was essentieel, meende ik, dat alleen die landen meededen die aan de criteria van het Verdrag van Maastricht voldeden. Wim Kok had het een politieke doodzonde genoemd om het met die criteria niet zo nauw te nemen. De euro zou dus even hard moeten zijn als de gulden. Maar binnen het eurogebied zou spanning ontstaan. Door het wegvallen van het wisselkoersinstrument zou het aanpassingsvermogen van zwakke lidstaten worden verminderd. De roep om geldstromen van de betere naar de minder goed presterende economieën zou daardoor sterker worden, met alle politieke gevolgen van dien. Gerrit Jan Wolffensperger dacht dat de muntunie de politieke cohesie van de Europese Unie zou vergroten. Maar hij zou zich wel eens kunnen vergissen, voegde ik hem toe.

In het Kamerdebat over de Europese top in Dublin van december 1996 kon ik de kern van mijn twijfel aan de levensvatbaarheid van de muntunie op tafel leggen. Die kern betrof Frankrijk. Élisabeth Guigou had als staatssecretaris in het vorige Franse kabinet deelgenomen aan de onderhandelingen over het Verdrag van Maastricht. In een artikel in *Le Monde* van 12 oktober 1996 had zij geschreven dat de Europese Centrale Bank zijn monetaire politiek moest voeren binnen de beleidslijnen van de Europese Raad, dat de Raad van Ministers de wisselkoers met dollar en yen moest bepalen, en dat de monetaire politiek de economische politiek en de werkgelegenheid moest dienen.

Alle drie verlangens stonden haaks op het Verdrag van Maastricht. Maar zij verrieden een constante in de Franse po-

litiek: de Europese Centrale Bank moest onder politieke invloed staan. Alles was namelijk politiek in dat land. Dat was de erfenis van de jakobijnen. Hier was een botsing tussen twee filosofieën: de liberale economische politiek, die bestond uit deregulering, privatisering, lastenverlichting en vrijhandel, en de Franse economische politiek, die sinds Lodewijk XIV gebaseerd was geweest op staatsinterventionisme.

De Franse en Duitse economische en financiële culturen waren dus ver van elkaar verwijderd. Hoe konden zij een munt delen waarmee zij zulk verschillend beleid wilden voeren? Dat meningsverschil zou keer op keer terugkeren, vond ik. Men scheen in Parijs voorts te denken dat de muntunie slecht voor de werkgelegenheid was. Maar het voorbeeld van Nederland liet zien dat men drie doelen tegelijk kon bereiken: het schatkisttekort verlagen, de lasten voor burgers en bedrijven verminderen, en een ongekende banengroei scheppen.

Het slotdebat over de EMU tijdens het kabinet-Kok I had plaats op 15 april 1998. Ik heb toen met klem het probleem van de Italiaanse staatsschuld naar voren gebracht. Met 122 procent van het binnenlands product bedroeg die een kwart van de totale openbare schuld van Europa. Hans Hoogervorst had geschreven dat Italië de teugels zou laten vieren wanneer het zijn ticket voor de muntunie binnen zou hebben. Zo ook had Giorgio la Malfa, leider van de Partito Repubblicano Italiano, in *Le Monde* van 7 maart 1998 geschreven dat na de Italiaanse toetreding tot de muntunie opnieuw over het Stabiliteitspact zou moeten worden onderhandeld. Wij waren dus gewaarschuwd.

Ik was tegen die toetreding en besloot samen met Hoogervorst in Duitsland te interveniëren. In Bonn hebben wij gesproken met Hans Tietmeyer, president van de Bundesbank, met staatssecretaris Jürgen Stark en met Joachim Bitterlich, naaste adviseur van Helmut Kohl op dit terrein. Zonder succes. Tietmeyer zei: '*Ihr Land hat so einen guten Ruf. Ich bin nur Beambte. Sie sind Politiker.*' Met andere woorden: doe jij het maar. Hij kon ook weinig anders, want zijn baas, Helmut Kohl,

wilde de Italianen erbij. Ook mijn gesprekken met Otto Lambsdorff in Rome, minister-president van Beieren Edmund Stoiber in München, minister-president Jean-Claude Juncker in Luxemburg, buitenlandwoordvoerder Karl Lamers in Den Haag en voorzitter van het Franse parlement Philippe Séguin in Brussel hebben niet gebaat. In de Kamer verweet Wallage mij dat ik met mijn interventies onze eigen minister van Buitenlandse Zaken concurrentie aandeed. Ik vond dat een bekrompen opvatting van de taak van een lid van de Kamer.

Ik besloot mijn bijdrage aan dit debat met nogmaals te wijzen op de risico's van de EMU: ten eerste begonnen wij met een grote, heterogene groep landen; ten tweede zou het een moeilijke klus worden het Stabiliteitspact uit te voeren, en ten derde was ik bevreesd dat de Monetaire Unie zou leiden tot inkomensoverdrachten binnen de Unie. Dat is dan ook gebeurd.

Een ander niet onbelangrijk debat dat in die tijd werd gevoerd, betrof de uitbreiding van de NAVO. In een artikel dat ik op 8 februari 1997 in *de Volkskrant* had gepubliceerd, had ik die uitbreiding ontraden. Mijn artikel eindigde met de woorden ‘niet doen’. In de Kamer gaf ik op 4 maart de redenen daarvoor. Het debat ging over de verhouding tussen de westerse wereld en Rusland. Dat land, zei ik, verkeerde in een toestand als had het de Tweede Wereldoorlog verloren. Het was verkleind, verarmd en in verwarring, en het Rode Leger verkeerde in een staat van crisis.

Het kabinet had geschreven dat een goede verhouding met Rusland hoe dan ook noodzakelijk was voor de stabiliteit en de veiligheid in Europa. Uitbreiding van de NAVO, die in Moskou niet anders kon worden gezien dan als een bedreiging, stond daarmee op gespannen voet. De medewerking van Moskou zou door die uitbreiding eerder verkleinen dan vergroten. Waarom zouden wij het dan doen? Omdat president Bill Clinton het in zijn verkiezingstoespraak van 23 oktober 1996 in Detroit had beloofd, in de verwachting dat hij de *ethnic vote* daarmee te zijner gunste zou beïnvloeden. Ik maakte daarente-

gen een vergelijking met Duitsland en het Diktat von Versailles.

Volgens mijn critici in de Kamer - en er waren er velen - was de NAVO bezig zich om te vormen tot een vrede en welvaart brengende organisatie. Maar zij wilden het befaamde artikel 5 van het verdrag - 'een aanval op één is een aanval op allen' -, dat het hart van de alliantie uitmaakte, toch bewaren. Dat was, meende ik, het onverzoenlijke verzoenen. Na veel geproef van nieren - wat zijn wij toch omslachtig - werd duidelijk dat ik totaal alleen stond, op GroenLinks na. Het was een royale nederlaag in de Kamer, maar niet bij mijn electoraat, want bij de eerstvolgende peilingen kreeg de VVD het hoogste resultaat ooit.

Intussen was er heibel ontstaan over mijn commissariaat bij MSD, de Nederlandse tak van het Amerikaanse farmaceutische bedrijf Merck Sharp & Dohme. Met dat commissariaat zelf was niets aan de hand. Maar MSD had moeite twee van zijn medicijnen - waaronder Zocor, een medicijn dat belangrijk was voor hartpatiënten - door het College ter Beoordeling van Geneesmiddelen aanvaard te krijgen. Kon ik helpen? Ik zag niet in waarom niet. Dus heb ik een brief geschreven aan Els Borst, die minister van Volksgezondheid was en die ik nog kende van het Barlaeus Gymnasium, om aandacht voor die twee medicijnen te vragen. Wel was ik zo voorzichtig geweest om de brief te beginnen met de zin: 'Ik schrijf je deze brief als commissaris van MSD en niet als fractievoorzitter van de VVD.' Maar velen vonden dat dit geen pas gaf en spraken van belangenverstrengeling, hoewel ik met mijn brief geen cent verdiende.

Mijn vrouw en ik hadden geen zin onze vakantie op Cyprus om deze reden te annuleren. Wij hadden daar een huisje aan het strand gehuurd. Maar wij hadden buiten de waard gerekend, in de persoon van Sjuul Paradijs van *De Telegraaf*. Hij was niet alleen. Femke en ik hadden daar absoluut geen zin in. Ik betaalde de rekening en regelde dat wij de volgende ochtend vroeg via de garage onder in het hotel de plaat konden poetsen.

Zo gezegd, zo gedaan. Maar een meter of 200 van het hotel vandaan zagen wij een kluit Nederlandse journalisten, die ons natuurlijk herkenden. Het was te kolderiek voor woorden. Wij ontmoetten elkaar voor het paleis van de aartsbisschop Makarios. Maar helaas voor hen, ik hield mijn kaken dicht op elkaar.

Terug op Schiphol werden wij opgewacht door een Chinese muur van fotografen, camera's en microfoons. Ik moest onmiddellijk een persconferentie geven, wat ik deed. Natuurlijk kwam hier een Kamerdebat van. Maar Kamervoorzitter Wim Deetman stond geen interrupties toe, noch een tweede termijn, dus ik was gauw klaar. Het werd vooral leuk toen mijn collega's onderling begonnen te twisten. Het debat heeft tot niets geleid. In juni 1997 kreeg ik een brief van een dame in 's-Hertogenbosch die mij schreef dat zij als hartpatiënt zo veel baat had gehad bij Zocor en mij bedankte voor mijn bemoeienis dit medicijn op de markt te krijgen.

Op het congres van de Liberale Internationale (LI) in Noordwijk in 1996 werd ik verkozen tot president van die organisatie. Alle politieke partijen ter wereld die als liberaal waren erkend, waren daar lid van. Zij kwamen eens in de anderhalf jaar bijeen in een congres en daartussen ontmoetten de leden van het zogeheten *executive committee* elkaar. Hierbij heb ik veel steun gehad aan Hans van Baalen, die nu (2013) president van de Liberale Internationale is, naast zijn voorzitterschap van de VVD-fractie in het Europees Parlement.

Het belang van de LI moet niet worden overschat. Het was een ontmoetingsplaats voor gelijkgestemde politici die met elkaar over resoluties debatteerden. Sommige partijen zaten evenwel in de verdrukking en die voelden zich door de LI gesteund. Het internationale secretariaat zat in Londen, waar een Nederlander, Jules Maaten, de scepter zwaaide. Daar kon ik op leunen.

Namens de LI hebben Femke en ik een aantal reizen gemaakt, zoals naar Bulgarije en Roemenië, de drie Baltische staten, alsook een lange reis naar Argentinië, Brazilië en Cen-

traal-Amerika, waar ik dertig jaar eerder had gewoond. Dat was in gezelschap van Jan Weijers, die intussen Jules Maaten was opgevolgd. Die reizen waren interessant, omdat wij overal mensen ontmoetten die wat te melden hadden.

Als president had ik overigens nog een lelijk akkefietje op te knappen. De Oostenrijkse FPÖ (*Freiheitliche Partei Österreichs*) was tot dan toe een rechtse maar fatsoenlijke partij geweest. Dat veranderde toen zij werd gekaapt door Jörg Haider, die er zeer onaangename ideeën op na hield. Wij konden die partij als lid van de LI niet handhaven. Maar hoe makkelijk het ook was lid van de LI te worden, zo moeilijk was het om een partij eruit te gooien, vooral omdat de Duitse FDP de FPÖ een tijd lang de hand boven het hoofd had gehouden. Toen beging Haider de fout de FDP aan te vallen en was het gauw bekeken.

In mei 1998 waren er weer verkiezingen voor de Tweede Kamer. De PvdA steeg van 37 naar 45 zetels, de VVD van 31 naar 38 zetels, het CDA zonk verder weg naar 29 zetels. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog had de VVD zetels gewonnen na te hebben geregeerd. Het regeerakkoord nam weer veel tijd in beslag.

In november 1996 hadden de vier fractievoorzitters met echtgenotes een reis naar de Antillen en Aruba gemaakt. Margriet Brandsma, journalist van de NOS, begeleidde ons. Zij stelde mij voor een dubbel dagboek bij te houden. We zouden beginnen op 4 maart 1996, de dag van de gemeenteraadsverkiezingen en sluiten op de dag van beëdiging van het nieuwe kabinet. Het is aardig het nu te herlezen. In haar nawoord schrijft zij: ‘De vanzelfsprekendheid waarmee Paars II tot stand kwam, doet vermoeden dat het al heel lang geleden is, dat deze politieke combinatie ondenkbaar werd geacht.’

Tijdens de onderhandelingen had Kok mij thuis bezocht om te informeren naar mijn wensen over het te formeren kabinet. Ik zei dat ik lid wilde worden van de Europese Commissie, die in september 1999 opnieuw zou worden geformeerd. Die wens verbaasde Kok. Hij zei: ‘Zie je dat als oplossing voor een pro-

bleem?' Ik vermoedde dat Kok het een probleem zou vinden als ik minister van Buitenlandse Zaken had willen worden. Ik zei: 'Ja.' Wat betreft de Europese Commissie zegde hij mij zijn steun toe. Begin augustus kon ik ervandoor, na Hans Dijkstal als mijn opvolger te hebben benoemd. Men verlaat een feest op het hoogtepunt, meende ik.

In mijn afscheidsbrief aan de voorzitter van de Kamer, Jeltje van Nieuwenhoven, schreef ik dat er ten onrechte wordt gesproken van de grote kloof die kiezer van gekozene zou scheiden. Neen, zei ik, die afstand is niet te groot, maar te klein. De kiezer zit bij de gekozene op schoot. Steekt hij een vinger op, dan prikt hij de gekozene een oog uit. Dat is moeilijk regeren.

Ik was acht jaar fractievoorzitter geweest. Dat was een lange tijd - de langste tijd voor een voorzitter sinds Pieter Oud. Wat had ik in die acht jaar bereikt? Ik had het belang van het financieringstekort van de overheid benadrukt. Tegen Gerrit Zalm had ik gezegd: 'Als de zaak je niet bevalt, blaas je die maar op.' Dat had hem veel zelfvertrouwen gegeven. Ik had, ten tweede, een nuchterder houding tegenover de Europese Unie gepreekt dan totdien gebruikelijk was en in het bijzonder elke gedachte aan een federaal Europa begraven. Ten derde had ik het debat over de minderheden op de agenda gezet en een kritische noot bij het multiculturalisme gezet. Dit wat betreft de inhoud van de politiek.

Ten aanzien van de vorm kon ik twee winstpunten laten zien: de blokkade tussen VVD en PvdA was doorbroken en wij hadden twee mooie verkiezingsuitslagen geboekt, in 1994 en in 1998. De VVD is nu 65 jaar oud en de grootste partij van Nederland. Er is geen reden waarom zij niet door zou kunnen groeien.

Naschrift

De heer H.P. van der Velden uit Utrecht meent dat indien ik niet naar Brussel was gegaan maar in Nederland was gebleven, Pim Fortuyn misschien niet de politiek in was gegaan, dan wel dat de LPF nooit 26 zetels zou hebben behaald. Dat is natuurlijk volstrekt speculatief. Ik heb na de formatie van het kabinet-Kok II de Nederlandse politiek verlaten, ten eerste omdat ik mij wilde bezighouden met de Europese politiek, en ten tweede omdat ik het gevoel had dat het electoraat op mij was uitgekeken.

Overigens mocht ik Pim Fortuyn wel. Hij was fris en wat jongensachtig en stond open voor nieuwe ideeën. Hij heeft nog wat geflirt met de VVD, maar dat heb ik afgehouden, want ik wist dat hij in onze fractie het effect zou hebben van een fragmentatiebom.

22
Brussel

Het is altijd mijn ambitie geweest mijn politieke carrière te eindigen als lid van de Europese Commissie, die in Brussel zetelt. Ik heb met die ambitie nooit te koop gelopen, want als iets Nederlanders interesseert, dan is het niet zozeer wat zij zelf krijgen, als wel wat een ander niet krijgt. Dit geldt vooral waar het buitenland in het geding is. Zeker het journaille heeft er groot plezier in Nederlanders in het buitenland af te kraken. Dit is een uiting van ons nationale minderwaardigheidscomplex dat wij vaak proberen te compenseren door een eigenwijze, zo niet arrogante houding.

Tijdens de formatie van Paars II heb ik Wim Kok gevraagd zijn steun te verlenen aan mijn voornemen lid van de Commissie te worden. Die steun heeft hij toegezegd. Ik heb mijn verzoek om steun in het verdere verloop van de formatie tweemaal herhaald. Ik meende daarom met recht en reden op die functie te mogen rekenen. Maar ik had buiten de waard gerekend in de persoon van Romano Prodi, die vanaf september 1999 voorzitter van de Commissie zou worden en dus mijn baas. Prodi had geen trek in mij. Hij had daarvoor twee redenen. Ten eerste was hem bekend dat ik mij had gekeerd tegen Italiës lidmaatschap van de muntunie. '*Words are like stones*,' zei hij tegen Kok. Ten tweede was hij bang voor het Europarlement. Hij vreesde daar ongenoegen. Dit werd allicht in de hand gewerkt door een zwartboek dat GroenLinks onder leiding van Joost Lagendijk in augustus 1999 had laten verschijnen. Was ik wel de juiste man op de juiste plaats daar? was de vraag die het zwartboek stelde.

Ten slotte gingen Wim Kok en Jozias van Aartsen naar Brussel om met Prodi te praten. Van Aartsen zei Prodi bij die gelegenheid: 'Ontvang die man nou.' Zo gebeurde. Tijdens onze ontmoeting bleek Prodi vooral te willen weten waarom ik Shell had verruild voor de politiek. Zelf was hij onder meer commissaris bij Unilever. Na afloop van ons gesprek zei hij tegen Kok: 'Het blijft een probleem, maar ik kan ermee leven.' Als ik mijn lidmaatschap van de Commissie aan iemand te danken heb, is het aan Jozias van Aartsen. Ook binnenslands was er overigens oppositie, want in twee hoofdartikelen had *NRC Handelsblad* op grond van onbegrijpelijke argumenten betoogd dat ik voor die functie ongeschikt was.

Het is opmerkelijk dat de Commissie zo bang was. Niet alleen voor het Europarlement, maar ook voor de grote lidstaten, en zelfs voor Rusland en Amerika. Toch had de Commissie krachtige wapens in handen: zij had het monopolie van het initiatief en lidstaten konden alleen per unanimiteit van een Commissiebesluit afwijken. Die angst hing natuurlijk samen met de persoonlijkheid van de voorzitter. Jacques Delors was uitgegroeid tot een krachtige voorzitter. Zijn opvolger, de Luxemburger Jacques Santer, was uitgesproken zwak. Zo iemand heeft ook de voorkeur van de Europese Raad, zodat de leden daarvan hun eigen gang kunnen gaan.

Ook de huidige voorzitter, de Portugees José Manuel Barroso, is zwak. Hij is nu bezig aan zijn tweede termijn van vijf jaar. Zijn eerste termijn heeft hij vooral besteed aan de wens in de smaak te vallen bij de leiders van de grote lidstaten in de hoop op een tweede termijn. Hij is daarin geslaagd, maar is bij iedereen natuurlijk door de mand gevallen als een man zonder karakter.

Mijn eigen voorzitter, Romano Prodi, was eigenlijk ook zwak. Ik mocht hem overigens wel. Hij had iets vertederends. En hij had twee uitstekende eigenschappen: hij liet mij mijn gang gaan en als er door deze of gene premier werd opgebeld om over mij te klagen, bleef hij achter mij staan. Had hij dat

niet gedaan, ik was natuurlijk totaal ongeloofwaardig geworden. Eigenlijk was Prodi slechts geïnteresseerd in twee zaken: de buitenlandse politiek - waar de Commissie weinig bevoegdheden had - en de Italiaanse politiek, want hij wilde weer minister-president worden, wat hem ook is gelukt.

In september 1999 werd ik samen met de andere leden in Luxemburg ten overstaan van het Hof van Justitie beëdigd. Dat gebeurde in de eigen taal. Zo heb ik voor het eerst Iers gehoord, waarin mijn aimabele collega David Byrne (gezondheidszorg en consumentenbescherming) de eed moest afleggen. Op zichzelf was dit een formaliteit. De inhoud zou later aan bod komen, bij ons examen in en door het Europees Parlement. Ter voorbereiding daarvan kreeg ik een karrevracht aan informatie van de beide directoraten-generaal die onder mij zouden vallen: de interne markt, en de belastingen en douaneunie. Mijn voorganger op dit terrein was Mario Monti, die nu mededinging zou gaan doen. Ik heb vijf jaar aan de Commissie-tafel naast hem gezeten. Aan mijn andere zijde zat de Brit Chris Patten, die gouverneur van Hongkong was geweest en nu externe betrekkingen deed.

Waar zouden wij gaan wonen? Ik wilde kopen, niet huren. Weliswaar zou onze termijn in Brussel slechts vijf jaar zijn, maar ik hoopte toch op een waardestijging, die er ook daadwerkelijk is gekomen. Mijn vrouw heeft de markt verkend en ten slotte hebben wij een ruim appartement op de negende verdieping aan de Louizalaan gekocht. Dat gebouw was een ware microkosmos van spanningen en ruzies met een onmogelijke vrouw die voorzitter van de bewonersvereniging was en zich daarom allerlei prerogatieven aanmat. Konden wij ons appartement meteen betrekken? Neen, het moest nog ernstig worden verbouwd. Zo waren er spiegels aan het plafond bevestigd, waaraan wij geen behoefte hadden. Maar na een maand of twee was het gereed. Ik had een goede werkkamer, waarin ik ook een stel boeken kwijt kon en er was een slaapkamer voor gasten.

Ik had een volle portefeuille, waaraan later nog de bescherming van persoonsgegevens is toegevoegd in verband met Amerikaanse eisen aan binnenkomende passagiers. Ik heb begrepen dat dit pakket nu door vier commissarissen wordt behandeld. Er zijn nu ook zo veel meer commissarissen dan toen. In elk geval had ik veel te doen. Ik werd 's ochtends om halfnegen opgehaald door mijn Portugese chauffeur Agostinho en het was 's avonds een uur of acht als hij mij thuisbracht. Na het avondeten moest ik de kranten doornemen, evenals de nota's voor de volgende dag.

Mijn werk bracht veel reizen met zich: naar Stockholm, om uit te leggen waarom wij geen importbeperkingen van alcoholhoudende dranken konden aanvaarden; naar Praag, omdat het IMF daar vergaderde en ik parallel een toespraak moest houden; naar Lissabon, waar ik op het podium achter een lange tafel gezeten in slaap ben gesukkeld. Het ging daar, geloof ik, over het midden- en kleinbedrijf. Mijn werk kon ook behoorlijk ingewikkeld zijn, vooral als het te maken had met accounting standards, waarmee Hans Hoogervorst zich nu in Londen bezighoudt. Ik had al met al te maken met veel interessante zaken, vooral betreffende financiële dienstverlening, die niet alleen voor Londen als financieel centrum, maar ook elders van groot belang was.

Om mij te helpen, had ik een kabinet van zes personen plus een woordvoerder. Drie vrouwen - een Française, een Britse en een Duitse - en drie mannen: twee Nederlanders en een Deen, die later nog mijn kabinetschef is geworden. De Duitse is later door een Italiaanse vervangen. De kabinetschefs van alle commissarissen vergaderden elke maandagmiddag, mijn eigen kabinet op dinsdag en de gehele Commissie op woensdagochtend. In theorie eindigden de Commissievergaderingen om 13.30 uur, maar dat werd wel eens later, want Prodi had de zaken niet altijd strak in de hand.

Tijdens de Commissievergaderingen werd er op basis van stukken gediscussieerd, net zoals dat in de Nederlandse minis-

terraad gebeurde. De ‘chefkabs’ hadden dat in hun vergadering de maandag ervoor gestructureerd. Voor elk agendapunt had ik een notitie, voor mijn eigen punten een heel dossier. Dan waren er zogeheten A-punten die geacht werden niet controversieel te zijn. Daarmee was het toch oppassen geblazen, want soms glipte er een A-punt door waarover ik wat wilde zeggen. Mijn chefkab had mij de avond tevoren ingeseind hoe de kaarten lagen en soms probeerde ik nog tijdens het ontbijt van woensdag, waarvoor alle commissarissen waren uitgenodigd, met deze of gene collega overeenstemming te bereiken. Misschien is er tijdens de Commissievergaderingen wel te weinig scherp gesproken. Tot een echte clash kwam het in elk geval nooit. Iedere commissaris had altijd het recht een stemming te vragen, maar dat gebeurde bijna nooit. In plaats daarvan vierde non-interventie hoogtij: als jij mij niet dwarszit, ga ik jou niet lastigvallen. Dat was natuurlijk niet goed.

Mijn bezwaren tegen de Commissie waren tweeërlei. Ten eerste had Romano Prodi de gewoonte de meest zouteloze grapjes te maken die men zich maar kan denken. Dat is nog tot daaraan toe. Maar die grapjes werden steevast op gegrinnik onthaald. Ik heb altijd geweigerd daaraan mee te doen. Ik vond dat iets voor hovelingen. Mijn Griekse collega Anna Diamantopoulou heeft mij daarom in een interview voor ‘humorloos’ uitgemaakt. De tweede reden was de politieke correctheid. Twee keer heb ik geprobeerd aandacht te krijgen voor de schaduwkanten van het multiculturalisme, maar ik werd nog net niet van racisme beschuldigd. Het debat daarover liep ver achter bij dat in Nederland. Jullie zullen het wel merken, dacht ik, en ik hield verder mijn mond. Als de voorzitter en de portefeuillehouder het ergens over eens waren, kwam je daar bijna nooit tussen. De Duitser Günter Verheugen ging over de uitbreiding. Een van de laatste daden van de Commissie-Prodi, in november 2004, betrof de vraag of de onderhandelingen met Turkije over de toetreding van dat land tot de Europese Unie (EU) konden worden geopend. Ik was daartegen, want ik meen-

de dat Turkije niet aan de zogeheten criteria van Kopenhagen voldeed, wat een voorwaarde was voor die onderhandelingen. Prodi en Verheugen waren voor. Ik dacht steun te krijgen van mijn Oostenrijkse collega Franz Fischler, die een brief met bezwaren tegen de Turkse toetreding had laten rondgaan. Maar toen puntje bij paaltje kwam, schikte ook hij zich. Ik stond dus alleen. Helaas heb ik nagelaten om een stemming te vragen, want dan zou dit in de notulen zijn vermeld. Maar dat maakte mijn verzet er niet minder om.

In de kern was mijn bezwaar tegen het Turkse lidmaatschap dat ik Turkije geen Europees land vond. Dat had ik al eerder gezegd, in het hol van de leeuw, namelijk in Istanbul en Ankara, toen het Turkse genootschap voor internationale zaken mij had gevraagd daar een lezing te houden. Dat was in april 1990, vlak voordat ik fractievoorzitter zou worden. 'Wat is een Europees land?' werd mij toen gevraagd. Het antwoord luidde: 'Een land dat de grote formatieve gebeurtenissen en ontwikkelingen heeft meegemaakt die Europa hebben gemaakt tot wat het nu is.' Wat waren die gebeurtenissen en ontwikkelingen dan wel? Ik antwoordde: 'De Latijnse vorm van het christendom, het feodalisme, de Renaissance, de Verlichting, de democratie en de industrialisatie.' Bovendien, meende ik, zou een Turkse toetreding leiden tot een toetreding van Oekraïne, want dat land was toch Europeser dan Turkije. En Oekraïne zou niet alleen komen. Dan was het hek van de dam. Dan was Wit-Rusland aan de beurt en Moldavië en - waarom niet - de Ciskaukasische republieken Georgië, Armenië en Azerbeidzjan. Dan zou de EU uitdijen tot een unie van zo'n veertig lidstaten en tot weinig meer in staat zijn.

Op 1 mei 2004 zouden tien landen (Estland, Letland, Litouwen, Polen, Tsjechië, Slowakije, Hongarije, Slovenië en de eilanden Malta en Cyprus) lid van de Europese Unie worden. De zes maanden daaraan voorafgaand wilde ik alle tien staten bezoeken om te bezien in welke mate zij voldeden aan de vereisten van de interne markt. Daarbij ging het soms om onder-

geschikte punten, zoals de hoeveelheid brandewijn die Tsjechische boeren van hun eigen vruchten mochten stoken. Overal werd ik vriendelijk en op niveau ontvangen. Behalve in Polen. Mijn ontvangst daar gaf voeding aan de gedachte dat Polen niet toetrad tot de Europese Unie, maar de EU tot Polen.

Het Stabiliteitspact dat de basis van de muntunie zou vormen, werd in Dublin aanvaard. Daarbij werd in een plechtige verklaring benadrukt dat lidstaten zich daar strikt aan zouden houden. Maar na luttele jaren lag die verklaring in de prullenbak. De Franse en de Duitse regering hadden besloten dat zij niet in staat waren aan de criteria van het pact te voldoen. Later heeft bondskanselier Angela Merkel daarvoor nog haar excuses aangeboden. Maar het kwaad was al geschied.

Sindsdien had natuurlijk elke verklaring van de EU geloofwaardigheid verloren. Ik herinner mij niet dat deze zaak in de Commissie is besproken, noch dat Pedro Solbes, die economie en financiën deed, haar heeft opgebracht. Enige tijd later heeft Romano Prodi in het Europarlement gezegd dat het Stabiliteitspact '*stupid*' was.

Voor de Nederlandse televisie heb ik daarvan op zondagavond 17 november 2002 afstand genomen. Dat was in het programma *Buitenhof*. Maandagochtend, in de trein op weg naar Brussel, kreeg ik Prodi aan de telefoon. '*You have insulted me*,' zei hij, en: '*I demand an explanation.*' Ik ontkende natuurlijk Prodi te hebben beledigd, maar zei wel dat indien dit het Commissie-standpunt zou worden, ik geen alternatief had voor aftreden. Toen hing hij op. Hij voelde natuurlijk dat hij een fout had gemaakt, want de Commissie heette de hoedster der verdragen te zijn en hij had zich daar niet aan gehouden.

Elke maand moest ik een dag of vier in Straatsburg zijn om het Europees Parlement van mijn wetsvoorstellen te overtuigen. Ik heb toen het plan opgevat daar telkens een vooraanstaand parlementslid te interviewen. Zo is mijn boek *De grenzen van Europa* ontstaan, met negen interviews: drie christendemo-

craten, drie socialisten, twee liberalen en een communist. Het boek is ook in het Engels vertaald onder de titel *The Limits of Europe.*

Hoe heb ik mijn vijf jaren in Brussel alles bijeen ervaren? Als een spannende en drukke tijd. Mijn werk ging ergens over: de vrijmaking van de Europese markten. Dat was ook het hart van de Unie. Ik vond vooral de Eurofin-vergaderingen leuk, evenals de bijeenkomsten met mijn voortreffelijke kabinet. Ik denk daar nog met veel warme gevoelens aan terug.

23
Terug naar de Amstel

Ik heb vijf jaar in Brussel gewerkt. Dat zijn circa 250 weekenden. Haal daar 50 van af vanwege vakanties en er blijven er zo'n 200 over. Slechts ongeveer vijf daarvan hebben wij doorgebracht in Brussel. Daarvoor waren verschillende redenen. Om te beginnen zat Femkes moeder in een verzorgingshuis in Amsterdam. Femke en haar zuster Hanneke vonden het nodig te helpen bij het eten geven aan een twintigtal bejaarden, onder wie hun moeder, tot die in 2002 overleed. Hanneke deed dit door de week, Femke tijdens het weekeinde.

Een andere reden was dat al onze familie en vrienden in en om Amsterdam woonden, op luttele afstand van Brussel. Hadden zij in Lissabon of Stockholm gewoond, de zaak had er anders voor gestaan. Brussel kon, voorts, de concurrentie met Amsterdam niet weerstaan. In Amsterdam kon men elke avond iets leuks, moois of interessants meemaken. Het is waar, in Brussel liet De Munt mooie opera's zien en het Paleis voor Schone Kunsten even mooie concerten. Maar toch niet in vergelijking met Amsterdam. Het theater, ten slotte, zowel het Franstalige als het Nederlandstalige, was niet interessant. Het Vlaamse Kaaitheater probeerde avant-garde te zijn, maar Femke had dat allemaal wel gezien toen zij lid van de Raad voor de Kunst was.

Straatsburg is een oude stad aan de Rijn. Zij is gekozen als zetel voor het Europarlement omdat zij door haar geschiedenis als twistappel het symbool is geworden van de Frans-Duitse genoegdoening. Die keuze was onhandig, want de verbindingen met Straatsburg zijn veel slechter dan die met Brussel, de enige concurrent. Maar Straatsburg als zetel van het Parle-

ment staat nu in het Verdrag. Dus kan dit alleen bij unanimiteit worden gewijzigd en de Franse regering zal die unanimiteit natuurlijk altijd verijdelen.

Niemand gaat graag naar Straatsburg. Maandagsmiddags is het vliegtuig uit Brussel vol met leden van de Commissie en hun ambtenaren. De meesten zijn op donderdagmiddag weer gevlogen. Maar elke vier weken moet er één week in Straatsburg worden vergaderd, hoe vervelend ook. Tweemaal per maand moesten alle dossiers in speciaal daarvoor ingerichte vrachtauto's heen en weer, want de commissies van het Parlement vergaderen in Brussel. De Franse regering wilde niet dat de leden van het Parlement te kort in Straatsburg verbleven en daarom heeft zij aan het Hof van Justitie gevraagd wat precies de betekenis van het woord ‘week’ is.

Het Parlement heeft meer dan zevenhonderd leden, waarin het kleine Nederlandse contingent van 26 leden totaal verdrinkt. Ieder lid mag in zijn eigen taal spreken, want men mag van volksvertegenwoordigers niet eisen dat zij in een andere taal spreken dan die van hun moeder. Alles wordt in alle andere officiële talen vertaald. Soms gebeurt dat via een tussentaal zoals Duits of Engels, omdat het vertalen van bijvoorbeeld het Ests in het Bulgaars op te veel praktische bezwaren zou stuiten.

Het is duidelijk dat alle nuance dan verloren gaat, om maar te zwijgen van een grapje. Ook interrupties, waar elk debat het voor zijn levendigheid toch van moet hebben, zijn onmogelijk. Mijn onderwerpen waren meestal nogal technisch. Omwille van de duidelijkheid sprak ik soms in het Frans of Engels, wat weer leidde tot een protest van Vlaamse parlementariërs: ‘Ieder in eigen taal.’

Het talenregime in de Commissie was anders. Daar waren drie werktalen: Frans, Engels en Duits. De commissarissen die een van deze talen als moedertaal spraken, hadden een bevoorrechte positie. Mijn Spaanse collega Loyola de Palacio benadrukte steeds dat Spaans een wereldtaal is - wat waar was - en dus belangrijker dan Frans en Duits - wat niet waar was. Zij

kreeg weinig steun voor haar streven Spaans als officiële taal erkend te krijgen, te meer omdat zij vloeiend Frans sprak. Maar iedere Commissaris moest moeiteloos met een van de drie werktalen kunnen omgaan. Na mijn vertrek heeft een Tsjechische Commissaris het nog geprobeerd met een tolk aan zijn zijde, maar hij is spoedig afgevoerd.

Vergaderde de Raad van Ministers, dan sprak ieder weer in zijn eigen taal, behalve als het spannend werd, want dan werd een lunch ingelast waarin werd teruggevallen op de drie werktalen van de Commissie. Een minister die geen van de drie talen sprak, had de pech dan gebruik te moeten maken van een tolk, die minder in staat was te helpen bij het oplossen van een probleem. Sommige van die lunches duurden van 13.00 tot 18.00 uur - heel vervelend voor de ambtenaren die zaten te wachten op het verlossende woord.

Ik moest voor al mijn wetsvoorstellen een meerderheid zien te krijgen, want het Parlement heeft medebeslissingsbevoegdheid. Dat was lang niet altijd makkelijk. Mijn wetsvoorstel betreffende grensoverschrijdende overnames kreeg 273 stemmen voor en evenveel tegen, zodat het werd verworpen.

Alle Commissarissen hadden bij de aanvang van hun ambtsperiode plechtig beloofd zich onafhankelijk van hun eigen regeringen te gedragen, maar in de praktijk kwam daar weinig van terecht. Altijd als ik het aan de stok had met bondskanselier Gerhard Schröder - bijvoorbeeld inzake de VW-*Gesetz*, die de overname van Volkswagen onmogelijk maakte -, opponeerde diens partijgenoot Günter Verheugen. Maar toen ik te maken kreeg met een affaire over statiegeld, hield Verheugen zijn mond. Dit betrof namelijk de milieuminister Jürgen Triffin die van een andere partij was. Dus nam mijn Groene collega Michaele Schreyer het woord. Overigens was zij een goede, behoorlijk liberale collega.

Ik heb eens een brief ontvangen van onze toenmalige premier Jan Peter Balkenende, die zich beklaagde over kritiek die ik had uitgeoefend op een regeringsleider wiens naam ik ben

vergeten. Wilde ik dat in het vervolg niet meer doen? schreef hij vermanend. Ik heb de brief terzijde gelegd en er geen acht op geslagen.

Alle lidstaten zijn gelijk, zegt de Commissie. Maar sommige zijn toch meer gelijk dan andere. Portugal wordt anders behandeld dan Duitsland. Ik had te maken met het zogeheten volgrecht, dat de maker van een kunstwerk bij doorverkoop recht gaf op een deel van de opbrengst. Nu trof het zo dat premier Tony Blair bevriend was met de eigenaar van een veilinghuis. Die eigenaar was tegen het volgrecht. Blair dus ook. Zozeer zelfs dat de minister die hierover in Brussel kwam onderhandelen de opdracht had de affaire uit te roepen tot een zaak van essentieel nationaal belang, wat belachelijk was. Ik vond het voorstel redelijk en had voldoende stemmen verzameld om het tegen de zin van het Verenigd Koninkrijk door te drijven. Maar de voorzitter van de Ecofin, waarin dit werd behandeld, durfde niet. Had Oostenrijk dwarsgelegen, het was nooit met zo veel egards behandeld. Voor zover nodig bood Brussel een goede les in realpolitik.

Het einde van mijn periode als Commissaris naderde. Wilde ik doorgaan voor een nieuwe periode van vijf jaar? Ik besloot dat niet te doen. Dit was niet omdat ik mijn werk niet langer interessant vond. Het was ook niet omdat ik de nieuwe voorzitter, de Portugees José Manuel Barroso, onder wie ik zou moeten dienen, onbekwaam achtte. Het was omdat ik een oud idee wilde uitwerken.

Aan het einde van mijn studie, in de jaren vijftig van de vorige eeuw, heb ik overwogen te promoveren op het onderwerp van de ‘antidemocratische intellectueel’. Er waren toen veel zich progressief noemende intellectuelen die lid waren van de Communistische Partij, dan wel op zijn minst meenden dat men ‘genuanceerd’ tegen het communisme moest aankijken, terwijl mijn visie buitengewoon ongenuanceerd was.

Van dat proefschrift is het nooit gekomen. In plaats daarvan ben ik in Afrika olie gaan verkopen. Dat was waarschijnlijk een verstandige keuze. Maar nu, na vijf jaar Brussel, moest het er

maar van komen. Mij werd gevraagd bijzonder hoogleraar te worden in Leiden en Delft. Als onderwerp koos ik: ‘Intellectuele achtergronden van politieke ontwikkelingen’. Drie jaar heb ik zowel in Leiden als in Delft apart gedoceerd. Daarna nog twee jaar hoorcolleges in Den Haag. In 2010 was ik daarmee klaar. In september 2011 verscheen mijn boek *De intellectuele verleiding* over intellectuelen en de politiek.

Dat boek bestaat uit vier delen. Het eerste gaat over de achttiende eeuw en de drie stromingen die toen van belang waren: Classicisme, Verlichting en Romantiek. Het tweede deel, over de negentiende eeuw, behandelt het Duitse idealisme, de intellectuelen en Rusland, en de taalstrijd in de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie. Het derde deel besteedt aandacht aan de Eerste Wereldoorlog en de collectivistische ideologieën van het communisme, fascisme en nationaalsocialisme. Het vierde deel ten slotte behandelt een aantal thema's van actueel politiek belang.

Zeven thema's keren steeds weer terug. Om te beginnen de mantra ‘Eerst vernietigen, daarna zien we wel’. Dit was niet slechts de leus van de anarchist Michail Bakoenin, maar ook van veel revolutionairen na hem, zowel in Rusland als elders. De beweging van het futurisme stond hetzelfde voor, evenals een aantal van de wat wildere enthousiastelingen van de culturele revolutie van 1968.

Ten tweede de gefnuikte liefde voor de gewone werkende mens. Alexander Herzen en Lev Tolstoj koesterden allebei grote bewondering voor de mir, het Russische boerendorp met zelfbestuur. Die liefde was niet wederzijds. De Russische beweging Narodniki wilde de boeren opvoeden, maar de boeren leverden hen uit aan de politie.

Ten derde het concept van de ‘ware behoeften’, te onderscheiden van ‘de door de samenleving gemanipuleerde behoeften’. De voorafschaduwing van dit thema vinden we bij Jean-Jacques Rousseau. Karl Marx heeft het uitgewerkt. De communisten hebben het in de praktijk gebracht en het dook

weer op in de geschriften van Herbert Marcuse, profeet van de generatie van 1968.

Ten vierde een minachting voor de bourgeoisie. Zowel Alexander Herzen als Georges Sorel was daar zeer uitgesproken over, net als Gustave Flaubert. Het is veelzeggend dat 'bourgeois' tot op de dag van vandaag als scheldwoord in zwang is gebleven.

Ten vijfde sympathisanten van goede wil die niet opgewassen zijn tegen de stoottroepen van links en rechts, en zo hun eigen positie ondermijnen. Het trieste verhaal van de Republiek van Weimar heeft dit duidelijk laten zien.

Ten zesde het belang van de jeugd voor de ontwikkeling en de ontvangst van ideeën van intellectuelen. Het Italiaanse fascisme vond weerklank bij de *giovinezza.* Veel jonge Duitsers, onder meer te vinden bij de Wandervogel-beweging, ondersteunden het nationaalsocialisme. Van de linkse nazi Gregor Strasser komt de beroemde kreet 'Uit de weg, oude mannen' ('*Macht Platz*, *ihr Alten*'). De Revolutie van 1968 inspireerde hoofdzakelijk jonge mensen. 'Vertrouw niemand van boven de dertig.'

Ten slotte de verveling, die niet vaak is gezien als een politieke factor van betekenis. Maar zij lag aan de basis van het oorlogsenthousiasme dat een groot deel van Europa in augustus 1914 ervoer. Zoals de Britse historicus Eric Hobsbawm schreef: '*It meant an end to [...] the graduation of the 19th century improvement.*' Martin Heidegger had waarschijnlijk gelijk, toen hij zei dat verveling de grondstemming (*Grundstimmung*) van onze tijd was. Er is een fundamentele spanning in het hart van de moderniteit: hoe breder de vrede wordt ervaren, des te meer mensen worden gefascineerd door oorlog.

Als rode draad loopt door het boek een kritiek op romantische en irrationele wijzen van denken. Als tegenhanger hoort daarbij een verdediging van de moderniteit, dat wil zeggen het juiste gebruik van de rede, met afgepaste hoeveelheden classicisme en pragmatisme, en een zo groot mogelijke buitensluiting van de ideologie.

Het laatste hoofdstuk betreft het verlies van vertrouwen van het Westen in de eigen beschaving. Dat is ook het belangrijkste, want het heeft grote politieke gevolgen. Allereerst geef ik een aantal voorbeelden waaruit dit verlies van vertrouwen blijkt. Maar wat is de verklaring? Die bestaat uit twee delen. Het eerste deel noemt alle verschrikkelijkheden die de vorige eeuw heeft laten zien: Eerste Wereldoorlog, collectivistische ideologieën, Tweede Wereldoorlog en Holocaust, stalinisme, de culturele verwarring van 1968 en de leer van het multiculturalisme, die ons bezweert 'niet te oordelen'. Maar er is meer en dat is het tweede deel.

We leven in een beschaving die ten diepste is getekend door het christendom. Na tweeduizend jaar onderricht in de erfzonde zijn wij doordrenkt van schuldgevoelens, vooral in de protestantse landen. Neem het evangelie van Matteüs: 'Wie zichzelf verhoogt zal worden vernederd, en wie zichzelf vernedert zal worden verhoogd.' Volgens Friedrich Nietzsche wijst dit op een slavenmentaliteit. Zo ver hoeft men niet te gaan om te erkennen dat deze uitspraak, evenals die van de andere wang en de tweede mijl, beide uit de Bergrede, niet echt het verlangen prikkelen voor zichzelf op te komen.

De hoogtij van het imperialisme viel in de negentiende eeuw. Europa glom toen van zelfvertrouwen, hoewel het evangelie van Matteüs toen ook bestond. Wat verklaart het verschil tussen toen en nu? Het christendom heeft in Europa zijn zeggingskracht verloren. Daarmee is de mogelijkheid verdwenen zich door middel van boetedoening van de schuld schoon te wassen. De schuldgevoelens blijven daardoor bestaan. Zij uiten zich voortaan in een naïef en verlossend engagement op basis van de bric-à-brac van de media. Maar niets is gevaarlijker dan algemene ideeën in lege hoofden.

Register

Aantjes, Willem 121-122
Aardenne, Gijs van 126, 137, 150, 184, 187-188
Aarts, Harry 174
Aartsen, Jozias van 204
Agt, Dries van 99, 101, 122-123, 135
Aidit, Dipa Nusantara 69
Alexander de Grote 80
Ali Bhutto, Zulfikar 93
Andriessen, Frans 121-123, 193
Arafat, Yasser 126
Arkoun, Mohammed 51
Ashrawi, Hanan 174
Asscher, Lodewijk 179

Baalen, Hans van 198
Bakker, Marcus 120
Bakoenin, Michail 215
Balkenende, Jan Peter 213
Barendregt, Teun 101
Barroso, José Manuel 204, 214
Basu, Jyoti 92
Bauer, Peter 49-51
Beckers, Ria 75
Beek, Relus ter 174
Beil, Gerhard 146
Bell, Daniel 32
Bemmelen, J.M. van 66
Bergh, Jaap van den 38
Bergson, Henri 14
Berkhouwer, Cees 172
Beth, Evert 32
Beyen, Has 123
Bitterlich, Joachim 195
Bivar Salgado, Julio de 33
Blair, Tony 157, 214
Boeke, Kees 19-20
Boer, Joep de 133
Boermans, Theu 154, 170
Boersma, Femke 139, 153-156, 158, 160, 178, 184, 197-198, 211
Boesak, Allan 119
Bolkestein, Gerrit 9-11, 14, 19
Bolkestein, Hendrik 9-10
Bolkestein, Jan 14
Bolkestein, Kate 71
Bolkestein, Klaas 9

Bolkestein, Nico jr. 174
Bolkestein, Nico sr. 14
Bolkestein, Nicolaas 13
Bordewijk, Ferdinand 13
Borst, Els 197
Bouterse, Desi 180
Braestrup, Peter 143
Brandsma, Margriet 199
Brandt Corstius, Hugo 10
Breedveld, Willem 165
Brink, Hans Maarten van den 39
Brinkhorst, Laurens Jan 126-127
Brinkman, Elco 168, 178, 185
Broek, Hans van den 165, 172
Bruggen, Erik van 178
Burgess, Guy 56
Byrne, David 204

Carrington, Lord 154-155
Ceauşescu, Nicolae 119
Cevaal, Arnoud 150
Chaban-Delmas, Jacques 75
Channon, Paul 140
Chomsky, Noam 158-159
Chouffoer, Jan 98
Churchill, Winston 24, 141
Clark, Alan 141
Clinton, Bill 196
Cockfield, Lord 140
Colijn, Hendrik 41-42
Collot d'Escury, Han 38
Cornielje, Clemens 173
Craxi, Bettino 39
Cresson, Édith 139
Cyrus de Grote 81

Dankert, Piet 172
Deetman, Wim 159, 198
Dell, Edmund 109
Delors, Jacques 193, 204
Deniau, Jean-François 134
Dewinter, Filip 188
Diamantopoulou, Anna 207
Dijkman, Stef 123
Dijkstal, Hans 200
Dinesen, Isak (pseudoniem van Karen von Blixen) 58
Don, Jim 57
Donselaar, Jos van 173
Drees, Willem 14, 95

Eekelen, Wim van 121, 155
Eppink, Derk Jan 165
Etty, Elsbeth 120

Faber, Mient Jan 118, 133
Fennema, Meindert 120
Ferdows, Mansur 28, 34
Fiebig, Richard 17, 20-21
Finch Hatton, Denys 58
Fischler, Franz 208
Flaubert, Gustave 216
Floris V 47
Fortuyn, Pim 201
Frank, Anne 11
Franssen, Hubertus Martinus 180

Frinking, Ton 133
Fruytier, Jan 66
Fukuyama, Francis 171

Gaast, Sonja van der 114
Gaay Fortman, Bas de 124, 180
Galtung, Johan 106
Gandhi, Indira 91
Gandhi, Sanjay 91-92
Geelhoed, Leendert Adrie 184, 187
Gelder, Joost van 33
Gennep, Rob van 46
Genscher, Hans-Dietrich 139
Gerbrandy, Sjoerd 14, 20
Geyl, Pieter 14, 16
Ginjaar, Leendert 163
Giscard d'Estaing, Valéry 75, 138
Goebbels, Joseph 141
Göring, Hermann 141
Goudsblom, Johan 38
Goudzwaard, Bob 117
Graaf, Peter 157
Graves, Robert 48
Greene, Graham 27
Grimond, Jo 134
Guigou, Élisabeth 194

Haddad 126-127
Haferkamp, Willy 137
Haider, Jörg 199
Hamengkubuwono IX 73
Hart, Judith 49
Heidegger, Martin 216

Heinemann, Gustav 193
Heldring, Jérôme Louis 120
Henderson Couper, Angusina 43
Henry, O. (pseudoniem van William Sydney Porter) 67
Hermans, Loek 154, 163
Hermans, Peter 24-25
Herzen, Alexander 215-216
Heyting, Arend 31
Hillen, Hans 161
Hirsch Ballin, Ernst 165, 178
Hitler, Adolf 122
Hobsbawn, Eric 216
Hoessein, Saddam 147-148, 164
Hollande, François 76
Holtrop, Marius 38
Hoogervorst, Hans 173, 184, 188, 195, 206

Janmaat, Hans 169
Jaruzelski, Wojciech 40
Jobert, Michel 138
Joffe, Josef 76
Johnson, Lyndon B. 143
Jong, Loe de 11, 20
Jong, Piet de 133
Juda, Jo 14
Juliana (prinses) 10
Juncker, Jean-Claude 196
Jurgens, Erik 35

Kalshoven, Frank 179
Kamerbeek, J.C. 46
Kappeyne van de Coppello, Annelien 121
Karremans, Thom 190
Kassem, E.J. 64
Kazi 60
Kedourie, Elie 50-51
Keizer, Madelon de 16
Kennedy, John Fitzgerald 143
Kenyatta, Jomo 57-58
Kissinger, Henry 125, 138
Klaauw, Chris van der 123-124
Kleist, Edwald von 157
Klerk, Frederik Willem de 132
Koestler, Arthur 113
Kohl, Helmut 195
Kok, Wim 183-187, 189, 194, 199-200, 203-204
Koning, Henk 153

Korthals Altes, Frits 151, 163, 170
Kouwenaar, Gerrit 37
Kravchenko, Victor 113
Krolikowski, Werner 119, 133, 146
Kylián, Jiøi 40

Lachmon, Jagernath 180
Lagendijk, Joost 203
Lambsdorff, Otto 110, 138-139, 141, 196
Lamers, Karl 196
Lamoree, Jhim 160
Langemeijer, Gerard Eduard 21
Leegte, René 173
Lettow-Vorbeck, Paul von 59
Lieftinck, Piet 16
Lijphart, Arend 169
Linden, Frénk van der 120
Linden, René van der 155
Linschoten, Robin 150
Lodewijk XIV 195
Louw, André van der 114
Lubbers, Ruud 108, 121-122, 126, 133, 140, 154, 156, 160, 164-165, 169, 172, 178-179, 183, 185
Lucebert 37
Lunshof, Kees 186

Maaten, Jules 198-199
MacFarquhar, Roderick 32
Maclean, Donald 56
Macleod, Iain 57
MacMillan, Harold 57, 109
Maij-Weggen, Hanja 188-189
Malagodi, Giovanni 134
Malfa, Giorgio la 195
Mandela, Nelson 58
Mann, Thomas 13, 36
Mao Zedong 114
Marcuse, Herbert 216
Mariam, Mengistu Haile 77
Markov, Georgi 146
Marx, Karl 55, 215
Masani, Minoo 92-93, 134
McNamara, Robert 49
Meerwaldt, J.D. 23-25, 45-47, 49-51
Merkel, Angela 209
Meyjes, Anna Margaretha 13
Meyjes, Carel 12-13
Meyjes, Frits 12-13
Meyjes, Jan 12
Mierlo, Hans van 168, 183-185, 187, 189
Mitterrand, François 75-76, 138
Mönnich, Conrad Willem 48
Montesquieu 133
Montessori, Maria 11
Monti, Mario 204
Mooij 25, 45
Moynihan, Daniel Patrick 116
Müller, Heiner 171-172
Mungra, Lachmipersad 180
Mussolini, Benito 78

Naipaul, Shiva 63
Nicodemus 29
Nietzsche, Friedrich 217
Nieuwenhoven, Jeltje van 200
Nijpels, Ed 135, 137, 150-151, 153, 165
Nord, Hans 172-173
Nuis, Aad 38, 174

Olszowski, Stefan 40
Oostlander, Arie 188-189
Ornstein, Leonard 153
Ornstein, Thijs 24, 178

Oud, Pieter 200

Paassen, C.R. van 23
Palacio, Loyola de 212
Paradijs, Sjuul 197
Patten, Chris 204
Pelikán, Jiøi 39-40
Pen, Jean-Marie le 41
Peres, Shimon 174
Perón, Juan 104
Polak, Johan 33, 46-47
Poll, Bert 166
Pos, Hendrik Josephus 14
Pous, Jan Willem de 109
Prodi, Romano 203-204, 206-209
Pronk, Jan 49, 115, 132, 180
Puchinger, George 41-42

Rabinovich, Itamar 174
Rahman, Mujibur 87
Rahman, Pimi 87-88
Rauwerda, Peter 98, 101
Ribbentrop, Joachim von 141
Rietkerk, Koos 121-122, 124-125, 129, 135
Rijkens, Paul 11
Rimbaud, Arthur 46
Ripperda Wiersma 66
Rocard, Michel 76
Romme, Carl 16
Rommers, Pieter 37
Rousseau, Jean-Jacques 215

Rubinstein, Renate 37
Ruding, Onno 145, 159-160
Rusk, Dean 143

Saint-Just, Louis Antoine 75
Santer, Jacques 204
Santosh, K. 32
Schakel, Maarten 122
Scheltema, Gabbe 36, 42
Scheltema, Hugo 73-74
Schmitz, Elizabeth 170
Scholten, Jan Nico 123
Schreuders, Gijs 120
Schreyer, Michaele 213
Schröder, Gerhard 213
Schwietert, Charles 145
Séguin, Philippe 196
Selassie, Haile 77
Seyss-Inquart, Arthur 14
Simbolon, Maludin 72
Singgih, Amin 71
Singh, S. 92
Sipkes, Leonie 177, 179
Soeharto 69
Soekarno 69, 72
Soetenhorst, Rob 142-143
Solbes, Pedro 209
Solzjenitsyn, Alexandr 116
Someren, Haya van 121
Somohardjo, Paul Slamet 180
Sonnen, Arthur 171
Sorel, Georges 216
Spaght, Monty 68
Spijkers, Mai 47
Splunter, Ernst van 173
Sprague, Charles 29
Staal, Frits 32
Stamford Raffles, Thomas 55
Stark, Jürgen 195
Stilwell, Joe 83
Stoel, Max van der 99, 117, 125, 147, 149
Stoiber, Edmund 196
Straat, Evert 14, 17
Strasser, Gregor 216
Sutowo, Ibnu 69-70
Syriotis, Tony 28

Tata, J.R.D. 93
Thatcher, Margaret 49, 140
Thijn, Ed van 43, 183
Thorn, Gaston 134
Tietmeyer, Hans 195
Tilanus, Hendrik 14
Tjeenk Willink, Herman 185-186
Tökés, László 119
Tolstoj, Lev 215
Toxopeus, Edzo 134, 151
Traa, Maarten van 117
Triffin, Jürgen 213
Troelstra, Pieter Jelles 179

Uyl, Joop den 99, 101, 107, 122-123, 135, 180

Valk, Gerrit 178
Veder-Smit, Els 101
Veen 45
Venkataraman, Ramaswamy 89
Verheugen, Günther 207-208, 213
Verlaine, Paul 46
Viersen, Hajo 35-36
Vinkenoog, Simon 37
Vis, Jan 184
Vollenhoven, Dirk Hendrik Theodoor 41
Vollenhoven, Pieter van 66
Vollgraff, Carl Wilhelm 45
Voorhoeve, Joris 151, 153, 155, 159, 163, 170, 190
Vries, Bert de 176
Vries, Klaas de 117, 184

Wallage, Jacques 186, 190, 193, 196
Walsum, Peter van 42
Walter, Austin 26, 28-29
Weber, Max 116
Weezel, Max van 153
Weijers, Jan 199
Wentinck, Charles 33-34
Werner, Ernst 97-98
Wesseling, Henk 166
Wiegel, Hans 96, 122-123, 134-135, 151, 183
Wilhelmina (koningin) 20
Williams, Gus 28
Willink, Tjeenk 185
Witkam, Henricus Joannes 65-66
Wolferen, Karel van 142-143
Wolffensperger, Gerrit Jan 190, 194
Wöltgens, Thijs 168

Yeats, W.B. 31, 188

Zalm, Gerrit 184, 188, 200
Zee, Sytze van der 15
Zijlstra, Jelle 110
Zuiden, Nol van 36
Zwan, Arie van der 107